

РАФИГ ИМРАНИ

МУҒАМ ТАРИХИ

557

I
ЧИЛД

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
Əyləclər İdarəsinin
KİT A B X A K A S I

БАКЫ – 1998

Китаб, елмә вә муғам сәнәтинә
 жүксәк гижмәт верән мәрһум
 гардашым Сабир Имранинин әзиз
 хатирәсинә итһаф олунур.

МУЭЛЛИФДӘН

"Муғам тарихи" чохчилдик әсәрин јаранмасы идејасы һәлә тәләбәлик илләриндән мәним фикримдә олмушдур. Муғамлары чалдыгча, онларын сәнәт сиррләрини өјрәндикчә вә Азәрбајчанын мәшһур муғам ифачылары илә даима тәмасда олдугча бу уникал сәнәт һагда јени-јени билкиләр әлдә етмәк арзусу мәни раһат бурахмырды. Һәјатымын 20 илини "муғам" сәнәти һагда тарихи-нәзәри билкиләри әлдә етмәк үчүн зәнкин әдәбијатын, елми материалларын топланмасына сәрф етдим. Бу мөгсәдлә Алманија, Түркијә, Иран, Москва сәфәрләримдә чохлу архив сәнәдләрини, китаб вә мөгәләләри әлдә етдикдән сонра "муғам тарихини" өјрәнмәји гаршыма мөгсәд гојдум. Муғам сәнәти илә мәшғул олан сәнәткарлар, алимләр, муғам севәрләр чох көзәл билирләр ки, психо-гаврама хүсусијәтинә көрә мүрәккәб олан муғамларын тарихини өјрәнмәк вә јазмаг нә гәдәр чәтиндир. Елми мәнбәләрдә муғамларын тарихи вә нәзәри проблемләрини арашдырылмасы илә ән чох, ардычыл сурәтдә мәшғул олан Азәрбајчан, Әрәб, Иран, Орта Асија вә Авропа алимләри олмушдур. Әдәбијатын әсасән әрәб, фарс вә авропа дилләриндә олмасы, һәмчинин муғам сәнәтинин Азәрбајчан, Әрәб, Иран, Түркијә, Орта Асија өлкәләриндә кениш сурәтдә јайылмасы муғамларын тарихинин һансы дөврдән вә һансы өлкә илә бағлы олмасынын үзә чыхарылмасыны чәтинләшдирмишдир. Мәһз бу чәтинлик гаршысында ачиз гаһан әксәр ифачылар, алимләр, сәнәт-севәрләр муғамларын, "фарслардан-әрәбләрдән" төрәндијини сәјләмишләр. Бу әгидә мүасир дөврүмүздә дә бир сыра сәнәтсевәрләрдә, сәнәткарларда үстүшүк тәшкил едир. Лакин, муғам сәнәтинин комплекс шәкилдә, јә'ни мөвчуд олдуғу әразиләр, рекионлар үзрә өјрәнилмәси вә онларын гаршылығлы тәһлилләри сүбүт етди ки, муғам сәнәтинин тарихи Азәрбајчанла, даһа гәдим көкләри исә Шумер вә Мидија дөврләри илә сых бағлыдыр.

Әфсуслар олсун ки, Азәрбајчанын бир нечә мусигишүнас алимләри өз мусиги тарихини, муғам сәнәтини елми-практики чәһәтдән

билмәдикләри үчүн муғам тарихи һагда јаздығымыз әсәри мәнтиги вә елми әсасы олмајан, күлүнч, дилетант фикирләрлә рәдд етмәјә чалышырлар. Марағлы бурасыдыр ки, ашағыда адлары гејд едилән, "алимләр", о чүмләдән бәстәкар Х.Мирзәзәдә бир муғам дөсткәһыны ахыра гәдәр нә чала билирләр нә дә онун шә'бә вә кушәләринин инчәликләри һагда тәсәввүрләри вар. "Алт" вә "ф-но" мусиги аләтләриндә тәһсил көрмүш бу сәнәт адамлары муғам ифачысына вә јахуд узун илләр муғамлары тәһлил едән тәдгигатчыја ирад көстөрмәк үчүн ән азы һеч олмаса бир муғам дөсткәһыны әввәлдән ахыра гәдәр чалыб нәсә көстөрмәјә вә ја сөз демәјә гадир олмалыдыр. Нәзәрә алсаг ки, Азәрбајчанын мусиги тарихи, муғамларын тарихи һагда һеч бир фундаментал әсәр јохдур вә јазылан бу әсәр бизим елмдә, үмумијјәтлә шәрг вә авропа мусигишүнаслығында илк сөздүр, бунун әһәмијјәтини тәсәввүр етмәк о гәдәр дә чәтин олмаз. Азәрбајчан мусиги салнамәси үчүн лазым олан вә һәддән чох јени елми фактларла зәнкин олан бу китабын тәлеји республикамызда чох ағыр олмушдур. Торпағларымызын 20 фаизиндән чохунун ермәни тапдағы алтында, доғма торпағлардан бир милјондан артыг гачгынын олдуғу бир дөврдә, һөрмәтли президентимиз Һ.Әлијев чәнабларынын кечә-күндүз Гарабағ проблемини илә мәшғул олдуғу вә ермәни гәсбкарлығына гаршы мүбаризә апардығы бир заманда Азәрбајчан алимләриндән әмәкдар инчәсәнәт хадими, сәнәтшүнаслыг доктору проф. Р.Зәһрабовун вә әмәкдар елм хадими сәнәтшүнаслыг доктору Ә.Исазәдәнин мүәммалы вә ермәнипәрәст мөвге тугараг докторлуг диссертасијасы кими тәғдим олунмуш бу әсәрдән ермәниләрин тәһгид олунмасыны диссертасијадан чыхарылмасыны тә'кид етмәләри мәни вә алимләрин чохуну сарсытмышдыр. 1994-чү илдән 1998-чи илин III рүбүнә гәдәр "Азәрбајчан муғам сәнәтинин тарихи вә елми-нәзәри әсаслары" докторлуг диссертасијасынын мүдафиәсинә әсассыз олараг манечилик төрәдән бу ики чәнаб елми мәнтигдән чох узаг дүшүнчәјә мәлик олсалар да онларын диссертасијадан ермәниләри тәһгид едән параграфын чыхарылмасыны тә'кид етмәләри шүбһә доғурмаја билмәз. Р.Зәһрабовун үрәк ағысы илә протоколда сәјләдији ашағыдакы фикри олдуғу кими веририк. (Бах Ү.Һачыбәјов адына Бакы Мусиги Академијасынын, Азәрбајчан халг мусигисинин тарихи вә нәзәријјәси кафедрасынын 27 ијун 1996-чы ил 11 сајлы ичласынын протоколу с. 12-15). "Диссертасијада бир параграф вар. Она баһанда варлығында дәјишиклик әмәлә кәлир. Ермәни муғам-

лары һагтында. Мөним фикримчә ја бу параграфа башга истигамәтдә жанашмаг лазымдыр, (көрүнүр ермөниләри тә'рифләмәк лазымдыр, чүнки әсәрдә онлар бәрк тәнгид едилер – И.Р.) ја да онула вида-лашмаг лазымдыр. Ону өзүнүз биләрсиниз. Мөним фикрим белә-дир."

"Ермөниләрә тохунма – бу параграфы диссертасијадан чыхарт" дејөн алимләрдән бири дә Ә.Исазадә олмушдур. О, нәинки, "ермө-ниләрә тохунма" дејир, һәтта Азәрбајчанын мусиги мәдәнијјәтинин гәдим дөврләрлә бағлы олмасы фикри илә дә разылашмыр. "Фран-сыз сәјјаһы Шардәнин сөзләринә әсасән "XVII әсрдә Азәрбајчанда сәһнәдә ојнаныла мусигили тамашанын әсл Шәрг операсы олмасы" сөзләрини бир факт кими көтүрмәк олар" – фикримизин әлејһинә чыхыб әсәрин мүәллифинин Үзејир һачыбәјов әлејһидары кими гөләмә вермәси вә чанфәшашлыг етмәси бизә чоһ гәрибә көрүнүр. Әсәрин мұзакирасиндә ермөниләрин әлејһинә чыхмағымызы вә ју-харыдакы факта "бунын сијаси тәрәфи вар", јә'ни сәтрин мүәлли-фини сијаси сәһвә јол вермәклә иттиһам етмәк истәјөн танынмыш сәһәткарлар да олмушдур.

Мусиги сәһәтимизин вә елимизин башында дуран јухарыдакы чәнаблардан сорушан јохдур ки, мусиги мәдәнијјәтимизин көклә-рини гәдим дөврләрә бағламаг, һәмчинин ермөни алимләринин ја-лаң ујдурма тарихләрини вә бу күнкү ермөни муғамлары фәрзиј-јәләрини иуча чыхардыб онлары тәнгид етмәк вә ја әксәријјәтин муғамларын фарс, әрәб мәншәли фикирләрини рәдд едиб, бүтүн фактларын Азәрбајчанла бағлы олмасыны јазмаг сијаси сәһвирсә, ермөниләрә јалтагланмаг вә мусиги тарихимизи XIX әсрдән гәдимә ашара билмәмәк гәһрәмашлыгдырмы?!

Она көрә дә диссертасијадан фәргли олараг китаба ермөниләрлә бағлы параграф вә дијкәр мә'луматлар даһил едилмишдир. Кимин һағлы олуб олмадығыны гој кениш охучу күтләси, ичтимаијјәт һәлл етсин.

"Муғам тарихи" әсәринин 12 чилддән ибарәт олмасы үчүн ла-зыми сәһәдләр тоһланмышдыр. Арзумуз бу мөһтәшәм сәһәтин бүтүн инчәликләрини халғымыза, дүнја мусигишүнасларына чатдырмаг-дыр.

КИРИШ

Муғам Шәргин ән гәдим мусиги жанрларындан олдуғу үчүн даима дүнја мусигишүнасларынын, сәһәтсәвәрләрин дигтәт мәркәзиндә олмушдур. Гәдим вә орта әср шәрг мусиги мәдәнијјәтинин, фолк-лорунун өјрәнилмәсиндә бу жанр әсас амилләрдән бири кими тәдгиг-гәтчыларын тәһлил объектинә чеврилмишдир. Бу мә'нада муғамын бир жанр кими тәдгигаты орта әсрләрдән башлајараг бу күнә гәдәр актуал проблем олараг мусигишүнасларын арашдырдығы әсас мөвзу контекстинә даһил олмушдур. Әл-Кинди, Әл-Мүнәччим, Әл-Фара-би, Ибн-Сина, С.Урмәви, Г.Ширази, Әл-Әмули, Әл-Чүрчани, Әбдул Гадир Марағи, Шәһабәддин Әчәми, һ.Фармер, К.Закс, Р.Д'ерлаңж, Камал Әл-Һолаи, Әһмәд Әминәд-Дин, Маһмуд Мухтар, Мәһәммәд Сәләһәддин, Јусиф Шауки, Р.Халиги, Әли Нәғи Вәзири, М.Бәр-кишли, Ә.Шә'бани, Рауф Јекта, Садәддин-Арел, Сүбһи Әзки, Исма-ил Нәғи Әзкан, Ј.Елснер, Салиһ Мурад Үздиләк, М.Әкрәм Карадә-низ, Јалчын Тура, Мурат Бардагчы, В.Белјајев, В.Виноградов, Ү.Һа-чыбәјов, М.С.Исмајлылов, Е.Аббасова, К.Абдуллазадә, Р.Мәммәдо-ва, Р.Зөһрабов, И.Р.Рәчәбов, Ф.М.Кароматов, Т.С.Вызго, О.Матја-кубов вә онларча көркәмли алимләрин ајры-ајры дөврләрдә муғам жанрына дәфәләрлә мұрациәт етмәси вә бу сәһәдә елми әсәрләр јазмасы жаһрын даима актуал мөвзу орбитиндә олмасына дәлил ве-рир. Муғам жанры Шәрг халқларынын мәдәни һәјәтында, онларын мә'нәви дүнјасынын формалашмасында һәлледичи рол ојнадығы үчүн бу өлкәләрин мусиги салнамәсиндә дәрин изләр бурахмышдыр. Муғамларын дәрин с'тимад газанмасы ашағыдакы инкишаф исти-гамәтләри илә сых бағлы олмушдур:

- Муғамларын кениш халг күтләси арасында нүфуз газанмасы.
- Бу сәһәтин профессионал ифачылар тәрәфиндән гәдим вә орта әсрләрдә сарајларда, кениш халг күтләси арасында инкишаф етди-рилмәси.
- Муғамларын поезија илә сых әлағәдә ифа олунамасы вә јаша-дылмасы.

Муғамлар мұхтәлиф һадисәләрлә әлағәдар јараңдығы үчүн онла-рын емосионал тә'сир даирәси дә рәнкарәнк вә бир-бириндән фәрг-

лидир. Түркләрин, Әрәбләрин, Ромалыларын, Һиндлиләрин, Киланлыларын, Күрдләрин, еләчә дә аҗры-аҗры шәхсләрин – елм адамларынын, шаһларынын, вәзир вә вәкилләрин, шаирләрин дәрвишләрин, гадьилларын, ушагларынын, тачир вә варлыларынын, јолчуларынын, дәмрчиләрин, алверчи, базар, хөстә адамларынын мөхсуси муғамлары (5.10.с.57-84) олдугларынын нәзәрә алсаг бу, муғамларынын кениш халг күтлөләри арасында бөјүк нүфуза малик олмасына шәксиз дәлилдир. Вокал-инструментал вә инструментал муғамларынын профессионал ифачылар тәрәфиндән јашадылмасы, ејни заманда онларынын инсан психолокијасына, мө'пәвијјатына күчлү тә'сир етмәси фактлары муғам жанрынын камил вә јүксәк инкишаф сәвијјәсини көстәрир. Мөһз бу чүр компонентләр муғамы бүтүн халглара доғмалашдырыр вә онларынын өјрәнилмәсини актуалашдырыр. Муғамларынын Иранда дәсткаһ, Азәрбајҗанда муғам, дәсткаһ, Әрәбистанда, Түркијәдә макама, шимали Африкада, Әлчәзаирдә, Туниسدә, Мөракешдә истихбар, нуба, Һиндистанда рага, Пакистанда хәјјал, Өзбөкистанда, Тачикистанда маком, Газахыстанда кјуи, Түркмөнистанда, гәрби Чиндә /Ујгурлар – Р.И./ мукам адландырылмасына бахмајараг жанр е'тибары илә һамысы ејни типли мусигидир. Онларынын јалһыз формасы, инкишаф сәвијјәси, истигамәтләри вә емоционал тә'сир даирәси бир-бириндән фәргләнир.

Орта әср Шәрг халлары мусигисинин әсас апарычы амили кими муғам жанрынын сирләринин үзә чыхарылмасы, онларынын јаранма тарихинин вә елми-нәзәри әсасларынын арашдырылмасы актуал проблем олараг галмышдыр. Бу саһәдә сајсыз-һесабыс мөгаләләрин, фундаментал әсәрләрин, нот китабларынын, сәс јазыларынын олмасына бахмајараг муғам жанры һәлә дә мүкәммәл сурәтдә өјрәнилмәмишдир. Муғамлар елми мөхәзләрдә Сасаниләр дөврүнә гәдәр ишләнсә дә орта әсрләрдә муғам жанры һагда олан әсәрләрдә муғамларынын тарихи хүсуси тәдгигат объектинә чеврилмәмишдир. Мөһз бу жанрын өјрәнилмәси саһәсиндә мөвчуд чатышмамазлыглар, вачиб проблемләр, арашдырычыларынын муғамлары диггәт мәркәзиндә сахламасына зәмин јаратмышдыр.

Дүнја алимләри муғамларынын кениш тәһлилиндә әсас јери әрәб, түрк макамларына вә Иран дәсткаһына вермишләр. Елми-нәзәри тәһлилләр көстәрир ки, әксәр тәдгигатлар моно-култур, јә'ни мөһдуд бир рекион чөрчивәсиндә апарылдыгы үчүн бир тәрәfli маһијәт дашымышдыр. Она көрә дә бир өлкә дахилиндә арашдырылан

муғам жанры мөәјјән спесифик чәһәтләрин, проблемләрин, милли ифачылыг ән'әнәләринин өјрәнилмәси илә нәтичәләнмишдир. Муғамларынын кениш, глобал шәкилдә арашдырылмамасы бир чох фактларынын вә елми-нәзәри мөсәләләрин көлкәдә галмасына кәтириб чыхармышдыр.

Китабда муғам жанры глобал вә рекионал шәкилдә арашдырылып, онун проблемләри тарихи нәзәри аспектдән ишыгландырылып, гаршыја гојулмуш актуал мөсәләләрин һәлли өз шәрһини тапыр.

АЗЭРБАЈЧАН МУСИГИ МЭДЭНИЈЖЭТИНИН ӨЈРЭНИЛМЭСИНДЭ АЗЭРБАЈЧАН – ИРАН ГАРШЫЛЫГЛЫ МУНАСИБЭТЛЭРИНЭ ДАИР БИР НЕЧЭ СӨЗ

Азэрбајчан-түрк мусиги тарихи илэ алагэдар елми арашдырмалар көстөрир ки, Азэрбајчан мусигиси башгэрин эн гэдим мэдэнијжэтлэриндэн биридир. Эфсуслар олсун ки, Азэрбајчан түрклэринин бүтүн дүнјада үмуми сајы 47 милјона чатса да онун тарихи, әдәбијјаты, мусиги тарихи вэ онунла бағлы башга саһәләр әсаслы, фундаментал шәкилдә өјрәнилмәмшидир. Көстөрилән саһәлэрин арашдырылмасында әсасән Шимали Азэрбајчан вэ Иран алимлэринин сәјлэри хүсуси гејд едилмәлидир. Бунунла јанашы ону да с’тираф етмөк лазымдыр ки, истәр Иранда, истәрсә дә Шимали Азэрбајчанда мөвчуд сензуранын вэ бә’зи шовинист "сијаси хадимлэрин" гојдугу мөһдудийјәтләрә мә’руз галан елми арашдырмаларда, тарихи әсәрләрдә гаршыја гојлумыш проблемләр лазыми сәвијјәдә ишыгландырылмамшыдыр. Ејни заманда, һәр ики өлкәдә узун илгәр һакимийјәтдә олан сијаси гүввэлэрин антогонист чөбһәдә олмасы өзү дә Азэрбајчанла бағлы мүхтәлиф санбаллы јазыларын мејдана чыкмасына әнкәл төрәтмишдир. Бу сәбәбдән дә Азэрбајчанын тарихи, әдәбијјаты, мэдэнијјәти, мусиги сәнәти һәр ики өлкәнин алимлэри төрәфиндән мүхтәлиф истигамәтләрдә апарылмышдыр. Буна мисал олараг М.Тәрбијәтин "Данишмәндане - Азэрбајчан" әсәрини көстөрөк. Бахмајараг ки, бу китаб дөврүн эн санбаллы вэ мүһүм әсәри сајылып, лакин китабда Шимали Азэрбајчан мүтәфәккирлэринин, шаир вэ јазычыларынын чохунун ады өз әксини тапмамшыдыр. Шимали Азэрбајчанда да онларча әсәрләрдә Чәнуби Азэрбајчан алим, шаир вэ мүтәфәккирлэри гејд олунамашыдыр.

Дикәр бир проблем дә мүхтәлиф әлифбалардан истифадә едән вэ алагәлэрин олмамасы үзүндән сјни бир халгын бир – биринин елми арашдырмаларындан, әдәбијјатындан, тарихиндән, хәбәрсиз галмасыдыр. Бу сәбәб үзүндән Шимали Азэрбајчан алимлэри (хүсуси олараг мусиги саһәсини гејд етмөк истәјирәм) тарихимиздән јазаркән, аңчаг Шимали Азэрбајчан әразисиндә баш вермиш һадисәлэри гәләмә алмыш вэ буну бүтөвлүкдә Азэрбајчанын мусиги мэдэнијјәти кими вермишләр. Бу проблем сјни илэ Чәнуби Азэрбајчана да шамил едилә биләр. Мөһз белә биртәрәфли мүнасибәт нәтичәсиндә Азэрбајчанла бағлы бүтүн проблемләр јекнәсәк шәкилдә ишләнмиш вэ гаршыја гојлумыш мәсәләләр, проблемләр там ачылмамшыдыр. Елә бу сәбәб үзүндән дә мөвчуд реал вәзијјәти дәриндән билмә-

јән гәрб вэ совет алимлэринин чоху Ирандан сөһбәт кедәркән ону јалһыз фарсларын өлкәси кими гәбул етмишләр. Азэрбајчан проблемлэриндән исә јазаркән фәгәт Шимали Азэрбајчан әразиси вэ халгы һаггында гејдләр вермишләр. Белә олдугда Азэрбајчан халгынын етник көкү, тарихи, мэдэнијјәти сүн’и сурәтдә кичилдилмиш вэ тәһриф олунамыш формада тәблиғ едилмишдир. Шәргшүнәс Н.И.Конрад јазыр ки, "һәр бир халгын тарихи һәмшишә онун гоншусунун тарихи илэ алагэдар олмушдур. Бу алагә өлбәттә, характерә, интенсивлијә вэ әһәмийјәтинә көрә чох мүхтәлиф ола биләр, бунунла белә бу һәмшишә мөвчуд олмушдур. Она көрә дә халгларын тарихиндә үмуми тарихи һәјат фолклорлары вар. Белә үмумилик илк әввәл рекионал формада, јә’ни мөүјјән гоншу өлкәлэрини әһатә едир, ејни заманда о даһа кениш шәкилдә бир нечә өлкәлэрин группларыны бирләшдирә биләр" (3.211, с.17),

Бу хүсусда М.С.Иванов јазыр: "Иранын әһалисинин аз олмасына, јә’ни Иранда бир милјондан чох олмајан инсан јашамасына бахмајараг һәхамәниш (Әһәмәни – И.Р.) шаһлары бөјүк дөвләт јаратмаға мүвәффәг олмушлар, о да мүхтәлиф тајфаларын, халгларын мөчмүндән ибарәт олмушдур вэ онларын өз һәјат тәрзи, өз диллэри вар иди. Онун тәркибинә: Иран, Азэрбајчан, Әфғаныстан, Орта Асијанын чәнуб саһәси, Бәлучистан, Кичик Асија, Бабилистан, Әрмәнистан, Фракија, Сурија, Фәләстин, Мисир дахил идиләр" (3.180, с.13). Бу фикри Е.А.Грантовскиј даһа да ипкишаф етдирәрәк јазыр ки, "... е.әв. IX-VIII әср. Иран тајфаларынын тарихи бу тајфаларын вэ халгларын тарихинин ајрылмаз тәркиб һиссәсидир. Һазырда онлар нәинки Иранын шималында (Азэрбајчан-түрк тајфалары – И.Р.), һәм дә шәрг вилајәтлэриндә, ејни заманда Ирагда (әрәб, күрд, фарс, Азәрб.түрк – И.Р.), Түркијәдә (түркләр, күрдләр, Анadolу, Азәрб. Түрклэри – И.Р.), Загафғазия совет републикаларында (күрчүләр, ермәниләр, талышлар, ләзкиләр, утиләр, күрдләр, татлар, Азэрбајчан түрклэри – И.Р.), Суријада әрәбләр јерләшмишдир. Гәдим вэ орта әсрләрдә Иран тајфалары бу әразиләрдә даһа чох олмушдур. Онларын чоху әсрләр кечдикчә башга халглар төрәфиндән ассимилясијаја уграмашыдыр, хүсусилә Түрк (Азэрбајчан – И.Р.) тајфалары илә" (3.121, с.3). Бир тарихи факт кими ону гејд едәк ки, XIX әсрин Түркмәнчај мүгавиләсинә гәдәр Шимали Азэрбајчан да Иран дөвләтинә, империјасына дахил олмушдур. Фәгәт тарихин мүхтәлиф мәрһәләлэриндә Азэрбајчан торпагларында Азэрбајчанын ајры – ајры дөвләтлэри мөвчуд иди. Бу мәсәләләр ирәлидәки фәсилләрдә тәфсиләти илә ишыгландырылачагы үчүн онун үзәриндә хүсуси олараг дајанмырыг.

Әрази чәһәтчә Иранын бөјүк бир гисми Азәрбајчан торпагла-рылдыр. Ону да әфсуслугла гејд едәк ки, истәр Иранда, истәрсә дә Шимали Азәрбајчанда бу халгын торпаглары мүхтәлиф шовинист сијаси хадимләр тәрәфиндән, хусусән ермәни дәвләтинин хәјригә бир нечә дәфә бөлүмүш вә башга халгларын әразиләринә гатыл-мышдыр. Буу әјани сурәтдә көстәрмәк мөгсәдилә, һәмчишиң муси-ги вә тәтбиғи сәнәтин, бир сөзлә мә'нәви дүңјамыз олан инчәсәнә-тимизин башга-башга рекионлара јайылмасыны сүбут едән дәлил кими һәр дөврүн өз хәритәсини китаба дахил етмишик. Хәритә-ләрдә әлдән кетмиш торпаглар, Азәрбајчан-түрк тајфаларынын гә-дим дөврләрдән бу әразиләрдә мәскунлашмасы, онларын адәт-ән'әнә-ләринин, мусигисинин мәһз бу әразиләрдә инкишаф едәрәк ди-кәр тајфаларын сәнәтләринә күчлү тә'сири бариз шәкилдә көрү-цүр. Бу фактын өзү Е.Грантовскинин јухарыда дејилмиш фикрини тәсдиғ едир. Ејни заманда бу фикрә әлава едәк ки, адлары чәкилән халглар әсрләр кечдикчә тәкчә етник јох, һәм дә мусиги мәдә-нијјәти, адәт-ән'әнә бахымындан да, хусусилә Азәрбајчан-түрк тај-фаларынын гәдим сој көкүндә дуран тајфалар васитәсилә ассими-јасија олунмушду. Бу факт ирәлидәки фәсилләрдә даһа ајдын шә-килдә ачылашацағ.

Әһалинин сајына көрә (гејри-рәсми статистик мә'лумата әсасән) Иранын бүтүн әразисиндә 35 милјона јакын Азәрбајчан-түрк тајфа-лары јашајыр. Бу, Иранын мүхтәлиф шәһәрләриндә халг арасында апарылан сорғуја истинад едәрәк дејилән фактдыр. Көстәрилән рә-гәм Иранда јашајан башга халглара көрә гат-гат чоҳду. Бу хусусда етнограф Н.Ханыков јазыр: "Әршакиләр дөврүндә түркдилли тајфа-лар (Иран – И.Р.) әһалинин әксәр үстүлүјүнү тәшкил едирди... Иранын гәрбиндә јашајан түрк тајфалары сәккиз әсрлик бир дөврдә әһалинин чоҳ һиссәсини тәмсил етмишир" (3.339, с.118).

Тарихин кедишаты да көстәрир ки, Иран дәвләтинин идарә едән шаһларын әксәријјәти Азәрбајчан-түрк тајфаларынын нумәјәндә-ләри иди. Белә тәғдирдә Азәрбајчанын тарихини, әдәбијјатыны, мәдәнијјәтини мусиги дүңјасыны тәкчә Шимали Азәрбајчан чәрчи-вәсиндә арашдырмағ гәти дүзкүп дејилди. Әксинә, бүтүн тарихи дәлилләр вә ирәлидәки фәсилләрдә тохуначағымыз проблемләрин шәрһиндә вериләчәк мәнбәләр сүбут едир ки, биз Азәрбајчанын тарихини, әдәбијјатыны, мусиги һојатыны, мәдәнијјәтини Иран чәр-чивәсилә паралел сурәтдә өјрәнмәлијик.

Азәрбајчан халгынын сој көкү түрк тајфалары олдуғу үчүн онун мәдәнијјәти, мусиги сәнәти, адәт-ән'әнәси, фолклору түрк дүңјасы, түрк етногенезиси бахымындан шәрһ олунмалыдыр. Чүнки, узун илләр, хусусән гәрб, рус, совет алимләринин тәдқиғат әсәрләриндә

Иран мәфһуму психоложи чәһәтдән бүтүн халглара фарс ады илә, мәншәји, етногенезиси кими шамил едилмишди. Иранда әксәр үстүлүк тәшкил едән Азәрбајчан түркләри арасында апарылан сор-гудан мә'лум олур ки, орада јашајан диқәр халглар да Ираны өз доғма торпағы билер вә Иран мәдәнијјәти дәрјәндә һеч вахт ону фарс хал-гына шамил етмириләр. Иран тарихиндә Азәрбајчан-түрк тајфала-рынын бөјүк әһәмијјәт кәсб едән хусуси ролу ирәлидәки фәсил-ләрдә кениш сурәтдә көстәрилер. Бу мә'нада бүтүн дәлилләр әсас верир ки, биз Иран дәвләтиндә баш вермиш бүтүн һадисәләрә өз тарихи реалығымызын ајрылмаз бир һиссәси кими бахағ. Унутмағ олмаз ки, тарихин ајры – ајры мәрһәләләриндә Тәбриз, Әрдәбил, һәмәдан, Мараға вә башга шәһәрләр Иран дәвләтинин мәркәзи олмушду.

Бөјүк истә'дада, хусуси тәфәккүрә малик олан Азәрбајчан-түрк халгынын нумәјәндәләри бүтүн дөврләрдә, Иран әразисиндә өз да-нышығ дилиндә бир-бири илә үнсидәрдә олмушду. Һәтта тарихин мүхтәлиф мәрһәләләриндә бу дил тичарәт вә дәвләт дили кими дә ишләнмишди. Бу һагда бир сыра јазышы мәнбәләр көстәрмәк олар. Лакин, фикримизчә, 1853-чү илдә Русиянын Тәбриздә баш консолу ишләмиш дипломат, алим-етнограф Н.В.Ханыковун Шардәнә исти-над едәрәк вердији гејдләр бу мәсәләни даһа әсаслы шәкилдә ајдын-лашдырыр. "Фарслар (иранлылар – И.Р.) үч дилдән истифадә едир-ләр: 1) онларын дәвләт дили олан мәхсусән фарс, түрк вә әрәбдән башга Иранда һеч бир дил мә'лум дејил... Фарс дили – поезија дилиди, инчә сөзлү олуб халг арасында јайылмышдыр. Түрк дили башга һеч бир дилдә данышылмајан ордуда вә сарајда јайылмышдыр. Өз әсәримизин биринчи чилдиндә мән гејд етмишдим ки, Иран шаһ-лығында (гәрб вә чәнуб сәрһәдләриндән башлајарағ та, Парфијадан чоҳ – чоҳ узағларда олан әразиләрдә) ән чоҳ ишләнән түрк дилиди, нәинки фарс; империјанын диқәр әразисиндә исә фарс дили үстүн-лүк тәшкил едир... Фарс дили – јени дилди, бөјүк дини дәјишик-ликләр дөврүндә өлкәдә јарапмышдыр... О ки, галды гәдим Пәһләви дилинә о, јаддан чыхмышдыр. О дилдә нә китаб, нә дә сәпәдләр сахланылмамышдыр. (3.339, с.37).

Дејилән фикрә әлава едәк ки, Азәрбајчан-түрк дили бүтүн дөвр-ләрдә Иранда кениш сурәтдә ишләнмишди. Шаһ Исмајыл Хәтәи-нин дөврүндә исә дәвләт дили, әдәбијјат азәрбајчан дилиндә иди. Иранда сон әсрләрдән башламыш дәвләт дили, мәктәпләр, универ-ситетләр һамысы фарс дилиндә олмушду. Лакин, халг арасында јенә дә Азәрбајчан дили Иранын бүтүн әразисиндә кениш сурәтдә ишләнмәкдәди.

Азәрбајҗан халгы шәрг мөдәнијјәтинин, фарс, әрәб дилләриһин, әдәбијјатынын, мусигисинин инкишафына, ислам дининин формалашыб јашадылмасына, елми дунјакөрүшүнүн тәрәггисинә чох бөјүк мүтәфәккирләр, дин хадимләри вермишдир. М.Тәрбијәтин "Данеш-мәндане Азәрбајҗан" әсәриндә минә јахын азәрбајҗанлы гәләм саһибинин ады гејд олунмушдур (2.68). Әлбәттә, белә мәнбәләри чох кәстәрмәк олар. Лакин, мәгсәдимиз садәчә, онларын адларыны чәк-мәк јох, әксинә, бу шәхсләрин Шәрг вә Азәрбајҗан мөдәнијјәтинин, мусиги вә әдәбијјатынын инкишафында тугдуглары мөвгени кәстәр-мәкдир. Бу саһәдә апарылан мүшаһидәләр кәстәрир ки, Шәрин бүтүн өлкәләриндә, хүсусилә Багдадда, Теһранда азәрбајҗанлы алимләр, мусигичиләр, әдәбијјатчылар вә башга инчәсәнәт хадим-ләри, философлар һәмишә өзүнәмәхсус апарычы гүввә олмушдур. Мәһз бу шәхсләрин симасында Азәрбајҗан, фарс, әрәб вә дијәр халгларын мөдәни дирчәлиши әп јүксәк сәвијјәдә галхмышдыр. Верилимиш шәрһ бир даһа сүбүт едир ки, Азәрбајҗан мүтәфәккир-ләринин Шәрг, хүсусән түрк, фарс, әрәб мөдәнијјәтләринин инки-шафында чох бөјүк әһәмијјәти вә ролу олмушдур. Бу да өз нөвбә-синдә Азәрбајҗан-түрк әдәбијјатынын, мусигисинин, үмумијјәтлә инчәсәнәтинин бу халгларын мөдәнијјәтләринә бөјүк тә'сирини кәстәрир.

Азәрбајҗан өзү Шәрг мөдәнијјәтиндән бәһрәләндији кими, о да Шәрг халгларынын мөдәни инкишафында өз дәрин изләрини бурах-мышдыр. Буна мисал олараг, мусиги саһәсиндә Сәфиәддин әл- Ур-мәвини кәстәрә биләрик. Онуң јададычылығы Шәрг халгларынын мусиги мөдәнијјәтинә о гәдәр бөјүк тә'сир етмишдир ки, әрәб тәдги-гатчысы Ф.Аммар "Әрәб халг мусигисинин лад принципләри" (3.48) әсәриндә Сәфиәддин әл Урмәвини әрәб мусигисинин әсасыны ја-радан әрәб мусигишүнасы, Р.Халиги "Сәргөзәштә мусигије-Ираг" (5.04). М.Бәркишли "Шәрһе рәдифе мусигије-Ираг" (5.08) әсәр-ләриндә Сәфиәддин әл – Урмәвини Ираг (фарс-И.Р.) мусигисинин әсасыны гојан алим, түрк мусигишүнасы Мурат Бардагчы "Марағалы Абдулкадыр" (4.06) әсәриндә Сәфиәддин Урмәвини "ислам муси-ги нәзәријјәсинин парлаг нүмајәндәси" адландырырлар. Әлбәттә, белә сүбүтлар чох кәстәрмәк олар. Лакин, бир факты да гејд етмәк лазымдыр ки, Сәфиәддин әл-Урмәвинин әрәб, Әбдүл Гадир Марагинин вә башга мүтәфәккирләрин фарс дилләриндә јазыб ја-ратмалары һеч дә о демәк дејил ки, онлар мәһз бу халга мәнсуб-дурлар вә онларын јаздыгы әсәрләр дә бу халгларын мөдәнијјәт-ләринә аиддир. Әфсуслар олсун ки, орта әср алимләримизин, хүсу-силә мусигишүнасларымызын әсәрләри Азәрбајҗанда лазыми сәвиј-јәдә өјрәнилмәјиб вә бу саһәдә нәшрләримиз дә аздыр.

Азәрбајҗанын мусиги тарихи, һәмчинин дијәр елмләр хүсусилә Азәрбајҗан-түрк тајфаларынын етник групплар шәклиндә топлан-дыгы әразиләр үзрә өјрәнилмәлидир. Белә ки, фикримизчә, Азәр-бајҗанын мусиги тарихи вә нәзәри проблемләрини ашағыдакы әра-зиләрә бөләрәк, кениш арашдырма ишләри апармаг лазымдыр. Әһа-лиси 7 милјон олан Шимали Азәрбајҗанда, әразисиндә 35 милјона јахын Азәрбајҗан-Түрк тајфалары јашајан Ираг, 1 милјонлуг Ираг-Көрүкләри арасында, 5 милјонлуг Азәрбајҗан түркләринин мәскунлашдыгы Түркијәдә, јарым милјондан артыг азәри түркү ја-шајан Јүрүчүстанда тәдгигатлар апарылмалыдыр. Әкәр тәдгигатлар кәстәрилән истигамәтләрдә апарылса мусиги елми үчүн марағлы фактлар үзә чыхар ки, бунлары да өјрәнмәдән вә нәзәрә алмадан мусиги тарихимиз һаггында әсаслы фикир сөјләмәк гејри реал олар-ды. Бу сәпјидә олан шәхси тәдгигатларын, мүшаһидәләрин нәтичә-ләри илә өрәлидәки фәсилләрдә охучуларымызы вә мусиги ичти-маијјәтимизи таныш едәчәјик. Лакин, бу ишин башлангычыдыр. Гејд едилән рекионларын өјрәнилмәсинин елм үчүн нә гәдәр бөјүк әһәмијјәт кәсб етдијини азча да олса, бу әсәрдә кәстәрмәјә чалы-шачағыз.

Иранда мусиги елми саһәсиндә мөвчуд олан тәдгигат ишләринин өјрәнилмәси кәстәрир ки, муғамын мүхтәлиф сәнәткарларын ифа-сында нота көчүрүлүб һифз олунмасы вә тәдгиг едилмәси даһа ке-ниш шәкилдә апарылмышдыр. Бизим мүшаһидәләр сүбүт едир ки, зәнкин вә мусиги елми үчүн сон дәрәчә лазым олан белә дөјәрли материалларын топланылмасында азәрбајҗанлы мусигичиләрин дә бөјүк ролу вә зәһмәти олмушдур. Иранда мусиги сәнәти саһәсиндә Р.Халиги, Ә.Н.Вәзири, М.Бәркишли, М.Мә'руфи, М.Мәсудијјә, Ә.Шә'баи вә башгалары мусиги тарихини өјрәнмәк үчүн ону дөвр-ләрә бөлмүш, бунула да ардычыл елми консепсија јаратмышлар. Әһәмәниләр, сасаниләр дөврү, Исламдан әввәл вә сонракы дөврләр һаггында верилимиш мә'луматлар нәзәримчә сәһи вә бајағыдыр. Гејд едилмиш дөврләрин мусиги мөдәнијјәти кифајәт гәдәр елми әсас-ларла мөһкәмләндирилмәмишдир. Бунула јанашы, о дөврләр һаг-гында верилимиш чүз'и мә'луматлар артыг сүбүт едир ки, Ислам дөврүндән (VII әср) габаг Иранда бөјүк мөдәнијјәт олмушдур. Ираг алимләринин вердији мә'лумата кәрә Ирагдан чохлу мусигичиләр, ханәндә вә сазәндәләр, рәггаслар, мүхтәлиф дөврләрдә (Исламдан әввәл вә сонракы дөврләрдә) әрәб вә дијәр өлкәләрә сүркүн олу-мушдур. Онларын сајәсиндә Ираг-Азәрбајҗан мөдәнијјәти бүтүн шәрг өлкәләринә јајылмышдыр.

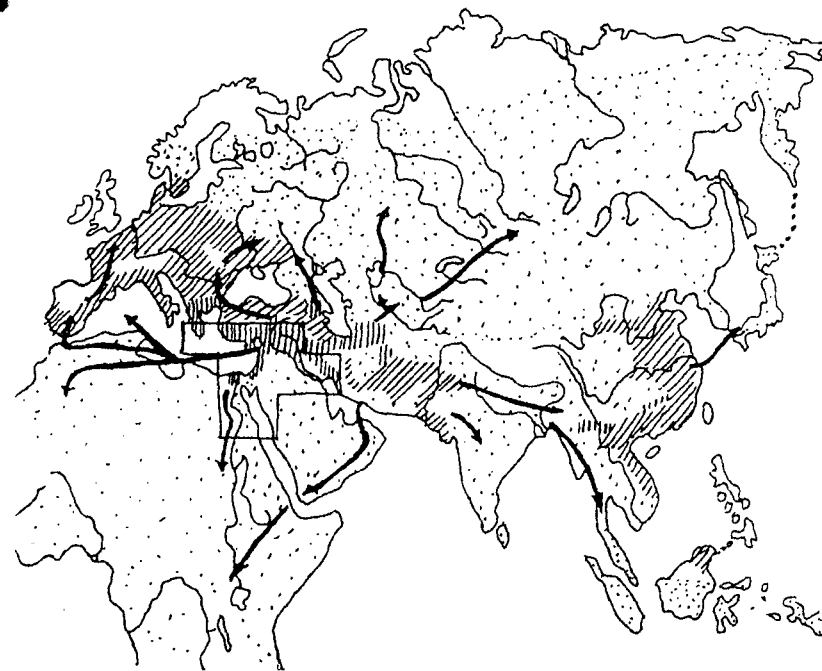
Әфсуслар олсун ки, узун әсрләр шәргдә, хүсусән Ираг әрази-синдә кедән муһарибәләр нәтичәсиндә чох әдәбијјатлар, тарихи

сәнәдләр яндырылып, талан едилиб башга өлкәләрә апарымышыдыр. Тарихдә чохла фактлар көстөрмәк олар ки, әрәб хәлифәләри, монгол гошулары, рус дипломатик нүмәјәндәләри Иран халларынын тарихи вә мәдәнијјәти илә бағлы чохла сәнәдләри өлкәдән чыхарыб өз музейләриндә, архивләриндә сахламышлар. Она көрә дә Азәрбајчан-түрк мусиги мәдәнијјәтинин тарихини тошламағ үчүн дүнјанын мүхтәлиф архивләриндә вә музейләриндә сахлапылмыш материаллардан истифадә етмәк мәчбуријјәтиндә галымышыг. Бу да өз нөвбәсиндә сапы гырылмыш мунчуг дәстәсинә бәнзәјир ки, һәр дүррү бир јердән тошламагла ону бәрпа етмәк мүәјјән чәтинликләрлә бағлыдыр. Азәрбајчан мугам сәнәтинин сој көкүндән јазмағ да белә мөһдудийјәтләрлә әлағәдардыр. Кениш охучу күтләсинә тәғдим едәчәјимиз китабда онлары Азәрбајчан-Иран әразиләриндә топланмыш елми материалларла таныш едәчәјик. Чүнки, китаб үчүн ајрылмыш һөчм кичик олдуғ үчүн Түрк-Көркүк әразиләринә аид олан материаллары бура дахил етмәмишик.

Јухарыда верилмиш јазылардан белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, Азәрбајчан-түрк халгынын етник мусиги мәдәнијјәтиндән данышаркән, һөкмән бу халгын јашадыгы әразиләрин өјрәнилмәсилә јанашы, гоншу халгларын мәдәни инкишафыны Азәрбајчанын әски дөвләт гурулушларыны, етник тајфа бирләшмәләринин мәшгул олдуғу сәнәти вә бу кими башга чөһәтләри хүсуси оларағ тәһлил етмәк лазымдыр. Тарихин мүхтәлиф мәрһәләләриндә Азәрбајчанын әлдә етдији мәдәни наилијјәтләрин гоншу халглара верилмәси, ејни заманда бу халглардан мүәјјән шәјләрин әхз олунмасы мејилләрини дә нәзәрдән гачырмағ олмаз. Бу мәгсәдлә дә субјектив анализләрдән чоғ, верилмиш вә ја истиһад олунмуш фактларын тәһлилләринә даһа кениш јер верилмәсини өн плана чөкмәк лазымдыр.

Азәрбајчан мугамларынын сој көкү мусиги мәдәнијјәтимизин көкләри илә үзви сурәтдә бағлы олдуғу үчүн ону "Мугам сәнәтинин тарихи көкләри вә чоғрафи әһатәси" башыгы алтында вермәји даһа мүнәсиб билирик. Ону да гејд едәк ки, мусиги мәдәнијјәтинин сој көкүнү билмәдән мугамларымызын тарихи һағгында фикир сөјләмәк мүмкүн дејил. Мөһз бу бахымдан бир аталар сөзүнү јада салағ: "Ағач өз көкү үзәриндә битәр". Көк нә гәдәр дәрин олса, ағач да бир о гәдәр уца, гол-будағлы олар – фикрини мусигијә дә аид етмәк олар. Бу мө'нада мусиги мәдәнијјәтимизин көкү нә гәдәр дәринләрә кетсә, онун јаратдыгы мүхтәлиф жанрларын да көкү бир о гәдәр әски дөвләрә тәсадүф едәчәқдир. Гејд едилән фикирлә бәрәбәр ону да дејәк ки, бу кичик китабда әтрафлы сөз ачмағ да мүмкүн дејил. Она көрә дә әсас дигтәт мугам сәнәтинин сој көкләрини көстөрмәјә јөнәдиләчәк.

I ФӘСИЛ

МУГАМ СӘНӘТИНИН ТАРИХИ КӨКЛӘРИ ВӘ ЧОҒРАФИ ӘҲАТӘСИ

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
Təsis etdiyi
KİTAPXANASI

§ 1. МУҒАМ, МАКАМ, МАКОМ ВӘ ЈА МӘҒАМ ЕЛМИ НӘЗЭРИ КОНСЕПСИЈАСЫНЫН АЧЫМЫ

Муғам сәнәти Шәрг, Асија вә бир сыра Европа әразиләриндә јерләшән халгларын мәишәтиндә кениш јајылараг онларын мусиги јарадычылығында уникал сәнәт нөвү кими сон дәрәчә күчлү психоложи-емосионал тә'сир күчүнә малик олан мусиги жанрьдыр. О, ејни заманда ифачынын усталығындан вә мәһарәтиндән асылы олараг һәчмчә вә формача асанлыгга дәјишилә билән, диалектә, гәзәлин метроритмик гурулушуна, мәзмунуна кәрә бу вә ја дикәр мүхтәлиф милли чаларлары өзүндә әкс етдирән орижинал бир сәнәт нүмунәсидир ки, бир сыра халгларын мөдәни инкишафында чох бөјүк, әвәзолунмаз јер тугуб. Муғам сәнәтинин мөһз бу чүр спесифик чәһәтләри ону Шәрг халгларына севдирмиш вә доғмалашдырмышдыр. Она кәрә дә бу мусиги жанрындан сөһбәт дүшәндә һаглы олараг Азәрбајчан, түрк,¹ фарс, әрәб, ујгур, өзбәк, түркмән, гырғыз, газак, тачик халглары муғамын онларын доғма мусиги сәнәт нүмунәси олмасыны иддиа едирләр. Әкәр гејд етдијимиз халгларын мусиги јарадычылығына, ән'әнәләринә дигтәт јетирсәк кәрәрик ки, онларын һәјат тәрзиндә, мәишәтләриндә доғрудан да муғам, маком, макам, мукам, дәсткаһ, кјүи сәнәтинин чох дәрин изләри вардыр. Бу бахымдан муғам сәнәт нөвүнүн кенезисинин, моделинин өјрәнилмәсинә бүтүн дүңја мүгәхәссисләри тәрәфиндән чох бөјүк дигтәт јетирилир. Ону да е'тираф едәк ки, артыг бир чох өлкәләрдә, хүсусилә Иранда, Азәрбајчанда, Түркијәдә, кечмиш Совет Иттифагында, Аврона вә Әрәб өлкәләриндә, Америкада бу сәнәдә тапынымыш алимләр јетишмишдыр. Лакин муғамын бир мусиги жанры кими һарада, ким тәрәфиндән, нә вахт јаранмасы, онун гурулушу, модели һаггында әсаслы бир сөз дејилмәмишдыр. Муғам сәнәтинин тарихи һаггында әсасән Иран, сонра исә дикәр өлкәләрин алимләри онун Сасаниләр дөврүндә бөјүк әһәмијјәт кәсб етдијини, кениш инкишаф тапдығыны гејд етмишләр. Бундан башга муғам сәнәтинин сој көкү барәдә елмә башга фактлар мә'лум дејил. Танынымыш әрәб мусигишүнасы һ.һ. Тума јазыр ки, макамы (муғам вә с. И.Р.) мүөјјәләшдирмәкдән өтрү үч әрази боју түрк, Иран, әрәб зоналарында онун дахили структуруну бу әразиләрин мөдәнијјәти үчүн мүштәрәк

1 Түрк дедикдә Анадолу түркләри нәзәрдә тутулур.

олан элементлери, чөһөтлери өжрөнмөк лазымдыр (3.188, с.88). Бу бахымдан мугам сөнәтинин тарихи көклери һаггында јени слми-нәзәри концепсияны кениш елм даирәсинә чатдырмаг истәјирәм. Фикримчә мугам сөнәтини өжрөнмөк үчүн илк нөвбәдә ашагыдакы чөһөтлөрә хүсуси дигтәт јетирмөк лазымдыр:

1. Мугам (макам) сөнәтинин гурулуш модели, лад вә мелодик хүсусијјәтлери өжрәнилмәлидир.

2. Мугам сөнәти башга мусиги сәнәт нөвләри, һәмчинин башга халгларда мөвчуд олан аналәжи сәнәт нүмунәләри илә гаршылыгы сүрәтдә өжрәнилиб тәһлил едилмәлидир.

3. Мугам сөнәтинин кенезиси, адларын сој көкүнүн мә'насы тәһлил олунамалыдыр.

4. Мугам сөнәти Шәрг мусиги мәдәнијјәтинин ајрылмаз тәркиб һиссәси кими өжрәнилмәлидир.

5. Мугам – мәгам концепсиясы өз тәһлилини тапмалыдыр.

6. Мугам сөнәти әрази бахымындан, тарихи һадисәләрин хронологијалашдырылмасы зәмининдә, дөврү стапларла, мәрһөләләрлә өжрәнилмәлидир.

Бүтүн дүнја тәдгигатчылары, о чүмлөдөн Азәрбајчан алимләри тәрәфиндән мугам сөнәти башга сәнәт нөвләриндән тәчрид олунамалы формада, јә'ни ајрыча, мусиги жаһры чәрчивәсиндә өжрәниллишиди. Мугамларын белә формада тәдгиги јанлышыдыр. Чүнки, тарихин мүхтәлиф мәрһөләләриндә мугамларын формасы, шө'бә вә кушәләрин адлары дәјишилдији кими онун ады да дәјишилмишиди. Бу мә'нада тәдгигатчыларын чоху тарихи көкләри арашдыраркән мугам сәнәт нөвүнүн исләрини фәгәт онун ады илә, јә'ни мугамы чох вахт мәгам, макам кими ахтармышыдыр. Ф.Караматов вә Ј.Елснерин биркә "Макам вә маком" мәгаләси (3.188, с.88) Авропа вә совет алимләринин бу саһәдә кениш тәдгигат ишләринә һәср олунамалыдыр. Бурада макам А.Иделсон тәрәфиндән "сәс авазы" (6.29) (Tonweise) (6.29, С.12) кими мүәјјәнләширилдији гејд олунар. Даһа сонра Авропа тәдгигатчыларынын макамы лад вә мелодик фактору әһатә едән (6.30; 6.32) мелодик образ (6.31; 6.33); мелодик тип (6.34; 6.37; 6.39); мелодик модел (6.35; 6.33; 6.41), мөвзу (тема) (6.38; 6.25), мелодик образын тип (6.41), мелодик бүнөврә (склет) (6.21), мелодиянын модел тип (6.42) кими мүәјјәнләширмәси кәстәрилимишиди. В.Виора макамы шәхсдән јүксәк јашајан руһ (6.40; 5.39) кими гижмәтләндирилмишиди. И.И.Земсовски дә мүәллифлә сөһбәтдә муга-

мын илаһидән инсанлара верилән мусиги олимасыны иддиә етмишиди. Макам термини 1900-чү илдән сонра әрәб мәнбәләри әсасында әсас сәс, пәрдә, сәс сырасы кими ашыланмышыдыр. (3.46; 3.47; 3.328 вә с.). Әзбәк, тачик мәнбәләриндә дә макомын әрәб сөзүндән әхз олунамасы кәстәрилир вә әрәбләрин ишләтдији мә'на әсас кәтүрүлүр (бах 3.186; 3.188; 3.237; 3.238; 3.241; 3.258; 3.269; 3.293; 3.374; 3.375; 3.376; 3.283; 3.284). Гејд едилән мә'хәзләрдә алимләр даһа гәдим дөврләрә аид тарихи сәнәдләрдә бу адлара раст кәлмәдикләринә кәрә даһа гәдим дөврләрдә мугам сәнәт нөвүнүн мөвчуд олмамасы һаггында фикир сөјләмишләр.

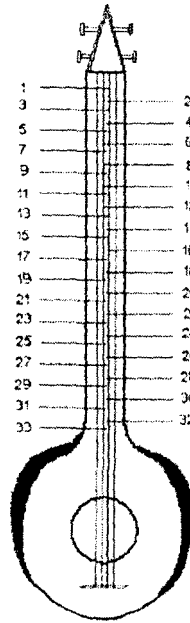
Дикәр јанлыш бир нәзәријјә дә тәдгигатчы алимләр арасында кениш јайлымышыдыр. Бу һәр шејдән әввәл мугам сөнәтинин әрәб-фарс мусиги системинә әсасланмасы нәзәријјәсидир. Гәрб, рус вә Шәрг өлкәләринин алимләри орта әср мусиги трактатларынын әксәријјәтинин әрәб, фарс дилиндә јазылдыгыны кәрдүкдә, бу әсәрләри бүтөвлүкдә механики олараг әрәб вә ја фарс мусигисинә шамил етмишләр. Она кәрә дә әксәр тәдгигатчылар арасында белә бир фикир јаранмышыдыр ки, бүтүн халгларда мөвчуд олан мугам сөнәти әрәб-фарс мусиги системинә әсасланыр. Бу фикрин јанлыш олмасыны вә Азәрбајчанда бизим еранын VI әсриндә Әрдәбилдә мугамларын чалыныб охунмасы сүбут етди ки, мугам сөнәти әрәб өлкәләринә јайылмамышдан әввәл Иранда, Азәрбајчанда мөвчуд олмушдур (3.184, с.71).

Мугамларын сој көкүнүн өжрәнилмәсиндә бөјүк әһәмијјәт кәсб едән мугам-мәгам концепсиясына нәзәр салаг. Миллијјәтиндән асылы олмајараг бүтүн тәдгигатчылар бир нәфәр кими мугамын "мәгам-макам" әрәб сөзүндән төрәндијини гејд едилләр. "Мәгам" – бир ан, дурум, дајаначаг мә'насындадыр. Дикәр бахымдан әрәб өлкәләриндә, Түркијәдә "макам" дејәндә ајры-ајры мугам шө'бә вә кушәләринин мусиги материалы, һавалары нәзәрдә тутулар. Һашымбәјин мусиги мөчәлләсиндә түрк Ширван тәнбурунда нәрдәләрин дүзүлүшү чөдвәлиндә (бах чөдвәл 1.) һәр бир нәрдә, до, ре, ми, фа, сол нот адлары илә јох, мугам сәнәтиндән бизә мә'лум олан адларла гејд олунамалыдыр. Бу фактларын сајы мусиги трактатларында олдугча чохдур. Биз фәгәт бир чөдвәл үзәриндә дајанаг кәстәрмәк истәјирик ки, мәгам анлајышы орта әсрләрдә әксәр һалларда пәрдәләрин дајанаг сәс јүксәклијини кәстәрир. Бу нәрдәләрдән, мәгамлардан башламыш мусиги һавалары (шө'бә вә кушәләр – И.Р.) мөһз

пәрдонин, мөгамын ады илә адландырылмышдыр. Белә ки, Раст мөгамы (дајаначағы – И.Р.), Дүкаһ, Оуч, Көрданијјә, Мүһәјјер вә с. фарс дилиндә мөгаме Раст, мөгаме Дүкаһ, мөгаме Оуч ... кими сәсләнир.

Чөдвөл 1.

1. Јекаһ	2. Гөран Ысар
3. Әширан	4. Әчәм Әширан
5. Әраг	6. Рөһави вә ја Бүзүрк
7. Раст	8. Зиркулә
9. Дүкаһ	10. Нөһавөнд
11. Секаһ	12. Бусәлик
13. Чаһаркаһ	14. Сөба вә ја Ычаз
15. Нөва	16. Бајаты вә ја Ысар
17. Ысәјни	18. Әчәм
19. Оуч	20. Маһур
21. Көрданијјә	22. Шөһназ
23. Мүһәјјер	24. Сүнбүлә
25. Чаваб Секаһ	26. Чаваб Бусәлик
27. Чаваб Чаһаркаһ	28. Чаваб Сөба
29. Чаваб Ычаз вә ја Чаваб Ысар	30. Чаваб Нөва
31. Чаваб Бајаты	32. Чаваб Ысәјни

Мөгам – анлајышына бир сыра һазлары чыхмаг шәртилә чох вахт лад мөфһуму кими бахылмыр. Она көрә дә о өлкәләрин мусигичиләри илә сөһбәг едәркән сорушанда ки, нечә мугамыныз вар? Онлар мугамы бир һиссәли мусиги жанры кими гәбул едиб 360-400-ә гәдәр макам олмасыны дејирләр (Ирагын мөшһур уд ифачысы Мунир Бәширлә сөһбәти хүсусилә гејд етмәк истәрдим). Әлбәттә, ону да е’тираф етмәлијик ки, тәкчә бир сыра Азәрбајҗан алимләри мөгамы лад мө’насында ишләдиләр (2.37; 2.38; 2.30, с.8; 2.70; 2.71) вә һәр дәфә мөгам јазаркән онун транскрипсиясыны, јә’ни лад мөфһумуну да көстәрирләр. Гејд етмәк лазымдыр ки, мөгам анлајышы әксәр орта әср вә мүасир елми-пәзәри китабларда лад мө’насында аз ишләнир. О, јалныз сәс јүксәклијини көстәрән башланғыч нот мөфһумунда, һәмчинин мајәси бу вә ја дијәр нот олан мугам шө’бә вә кушәсинин мусиги материалы кими ишләдилир. Дијәр тәрәфдән

дәстҗаһ формасында ифа едилән һәр һансы бир мугамата бахсаг көрәрик ки, доғрудан да мөгам бизә мугам жанрыны, силсилә шәклиндә ифа едилән мугам сәнәт нөвүнү характеризә етмир. Верилән изаһдан ајдын олур ки, бу күн мүасир Азәрбајҗан мусиги елмиңдә ишләтдијимиз мөгам мөфһуму мугамын сәс структур гурулушуну көстәрән лад мө’насыны там ифадә етмир. Бу һалда дөрһал белә бир суал мејдана чыхыр ки, бу мугам, макам вә с. адлар һарадан көтүрүлмүшдүр?

Узун илләрдир ки, истәр Гәрб, истәрсә дә Шөрг елминдә бир сөзүн мө’насыны арашдыраркән нөдәнсә о саат әрәб-фарс дилләри лүғәтинә мүрачиәт олунур вә гаршыја гојулан суала мөһз бу мәнбәләрдә изаһ ахтарышыр. Гејд едәк ки, мөгам сөзү елми мәнбәләрә VII әсрдән сонра дахил олмушдур. Дијәр тәрәфдән јухарыда гејд етдик ки, VI әсрдә, һәтта ондан габагкы дөврләрдә Иранда, Сасаниләр һакимијјәти вахтында бөјүк мәдәнијјәт олмушдур.

Иран тәдигатчыларынын вердији мө’лумата көрә Сасаниләр дөврүндә мугамлар дәстҗаһ формасында ифа олунарды.¹ Тарихи сәнәдиләрдән мө’лумдур ки, Әрәбләр Ислам динини јаратдыгдан сонра Шөрг-Асија өлкәләринә јүрүшләр едәркән өз динләрини бу өлкәләрә јадыглары кими, онларын мәдәни һаилијјәтләрини дә әхз едиб өз өлкәләриндә јаймага башладылар. Танынмыш әрәб мусигишүнәси һ.һ.Тума бу хүсусда јазыр ки, әрәбләрин мусиги һәјаты вә мусиги практикасы һагғында ән гәдим мө’луматлар б.е. VI әсрә – ислам дөврүндән 100-150 ил әввәлә тәсадүф едир (3.330, с.285). Бу мисалын өзү сүбүт едир ки, сој көк с’тибары илә Әрәб мусиги мәдәнијјәти Исламдан сонра формалашыб инкишаф етмишдир. Бу мө’нада әрәбләр Ирандан 300 нәфәр, сонракы дөврләрдә дә 200-ә јахын уstad сәнәткарлары: ифачылары, һанәндәләри, рәгтәсләри өз өлкәләринә апармышлар. Буларын ичәрисиндә Азәрбајҗан-түрк мусигичиләри дә олмушдур. Әл-Мәс’удинин вердији мө’лумата көрә Ислам дөврүндән әввәл Әрәбистанда танынмыш шаир вә мусигичи олан Надир бин әл-Хәрис әл Кәлдә (622-чи ил өлдүрүл.) Ирагдан Хосров Пәрвизин (590-628) јанына кәлмиш вә онун сарајында уд чалмағы вә охумағы өјрәнмишдир. Сонра исә о, Мөккәјә гајыдараг мәнсуд олдуғу әһалини дә бу сәнәгә өјрәтмишдир. Әл-Мәс’уди даһа

¹ Бу һагда әләвә мө’лумата бах: А.Рәчәбовун көстәрилән әсәринә (3.284, с.45-46).

сонра гејд едир ки, эрәбләр "Гина" жанрыны¹ мөһз Набир бин әл-Хәрисии сәјәсиндә әлдә етмишләр. Сасаниләр ән'әнәсини өз сарајларында төглид едән гәдим Әрәб һөкмдарлары чалышырдылар ки, өз сарајларына танынмыш гул – ханәндә гадынлары, рәггаслары, ифачылары чәлб етсинләр.

Бу мә'нада "кијан" Орта Шәрг сәнәти даһа чох еһтирамла гаршыланырды. Гәдим әрәб шаирләринин ше'рләриндә Иран, түрк, рум – гадын ханәндәләриндән әтрафлы мә'луматлар верилир. Гәсән бин Сабит (өлд. Тарих 670). Чилликдә һәсәниләр сарајында 10 ханәндә гадыны көрдүјүнү јазыр. Онларын бешинин Бәрбәт әләтиндә чалараг рум дилиндә, о бири беш нәфәрин исә "Хир" әһалисинин маһныларыны охудуғу гејд олунур. Дижәр мәнбәдә Әл-Исфәһанинин "Маһнылар китабы"нда танынмыш месенат бин-Чудјанын сарајында ики иранлы ханәндә гадын Зәбијјә вә Рүбәбә һаггында кениш мә'лумат верилир. Хир шәһәриндә гул олмајан танынмыш ханәндә иранлы Бинт-Әфзар өзү-гәдим әрәб шаирләринин тез-тез топлашдығы чахыр (ички) дүканы сахлајырды. Ислам дөврүндән габаг танынмыш әрәб шаири Әл-Аша јазыр ки, мән чахыр ичәркән мәнним әтрафымда түрк вә Кабулдан олан гызлар һәрләнирдиләр. Башга бир ше'рдә о, бу гадынларын адларыны чәкир. Онлардан: Бинәфшә, (Бәнәвшә – И.Р.), Сисунбәр (Сисәнбәр – И.Р.), Мәрзехуш (Мәрзә, Мәрзијә – И.Р.), Шаһесфирам Јасумин (Јасәмән – И.Р.), Нәркизи көстәрә биләрик (3.257, с.82-84).

Көстәрилән изаһдан белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, б.е. VII әсриндән габаг вә сонра Әрәб өлкәләринә јайылан Иран мөдәнијјәти ичәрисиндә муғам сәнәти дә мөвчуд олмушдур. Гәтта, Әрәб өлкәсиндә јашајыб јарадан, мәншәчә ирашлы олан истә'дадлы мусигичи Ибн Шәриһ "Аваз" мусиги сәнәт нөвүнүн јарадычысы кими сәнәтсөврәләр арасында бөјүк һөрмәтлә гаршыланарды. (5.08). Ислам дөврүндән гат-гат әввәл Иран әразисиндә интишар тапмыш муғам сәнәтини бир нечә әср сонра (макам) әрәб ады илә адландырылмасы өзү көстәрир ки, муғам сәнәтинин кенезиси әрәб дүңјасы илә јох, мөһз Иран әразиси илә бағлы олмушдур. Сөзсүз ки, Иранда муғамларын өз ады мөвчуд олмуш, сонрадан исә әрәбләр ону гәбул етмишләр. Мүәј-

јән дөвр кечдикдә бу ад онларын дилләринин, диалектләринин ганунаујгунлутлары зәмининдә дәјишишмиш вә бу күнкү мөғам, макам шәклиндә бизә кәлиб чатмышдыр. Бу мә'нада муғамын мөғам мөфһумундан јох, башга бир сөзүн етимоложи әсасында јарандығы еһтималы мејдана чыхыр.

§ 2. МУҒАМ СӘНӘТИНИН ЕТНИК СОЈ КӨКҮ

Танынмыш тәдгигатчылардан Ф.Кароматов вә Ј.Елснер белә һесаб едирләр ки, **макам** термини мусиги трактатларында илк дөфә XIV әсрдә Әл-Ширазинин (өлүм тарихи 1311) әсәриндә ишләдилмишдир. Бу терминин даһа гәдим олмасы еһтималы да онларын мөғаләсиндә өз әксини тапмышдыр. Даһа сонра Сәфиәддин әл-Урмәвинин "Китаб әл әдвар" ("Дөврләр һаггында китаб") әсәринә истинадән бу ики алим јазыр ки, мусигичиләр бир груп мусиги дөврләрини **шәдд** (чәм һалда шүдүд), дижәрләрини исә **аваз** адландырырдылар. Елә мусиги дөврләри дә мөвчуд иди ки, онларын хүсуси ады олмадыныцдан **мүрәккәбад** адландырырдылар. (3.188, с.95-96). Мәнтиги бахымдан белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, "Аваз" сәнәтинин јарадычысы олдугу кими, мә'лум олмајан "мусиги дөврләринин", мусиги һаваларынын јарадычылары вә ады мөвчуд олмушдур. Бурадан бир суал мејдана чыхыр ки, бәс бу һаваларын ады нә олмушдур? Бунун чавабыны мусиги нәзәријјәсиндә јох, мөһз мусиги тарихи мөдәнијјәтиндә ахтармаг лазымдыр.

Бизим срадан чох-чох габаг вә сонракы дөврлөрдә Иран әразисиндә әсас е'тибары илә чәмијјәтин сајына көрә әксәријјәт тәшкил едән ики халг – Азәрбајчан түркләринин вә Парс-фарсларын кешш фәалијјәтләри олмушдур (бах сонракы фәсилләрә). Истәр өлкәнин идарә олунмасында, истәрсә дә мөдәнијјәтин инкишаф етдилмәсиндә бу ики халгын өһдәсинә даһа чох мәс'улијјәт дүшмүшдүр. Тарихи сәһәдләрә мүрачиәт етсәк көрәрик ки, Әһәмәниләр, Сасаниләр вә ондан габаг Манна, Мидија вә Шумер дөврләриндә бөјүк мусиги мөдәнијјәти мөвчуд олмушдур. Бир чох тарихи мәнбәләр, о чүмләдән "Авеста"да верилән мә'луматлара көрә Аријалылар (индики фарс халгынын сој көкү – И.Р.) Иран әразисинә Орта Асијадан кәлмиш вә орада јерли әһали илә гарышмышдыр. (3.305; 5.04; 5.06; 5.07) Аријалыларын Ирана кәлмәсиндән әввәл Иранда чәнк, неј, тәбил, уд вә башга әләтләрдән кениш истифадә олунмасы, сјни

1 Әрәб охумалары үчүн ХИДА (сәч. мәрсијә, һәнәфи, һимјари вә с.). Нәсб (рукбани, синәд, һәзәл вә с.) – ГИНА (гина әл-муткан) характерикдир. Гина жанры муғам сәнәтиндән әхз олундуғу үчүн онун прототипидир.

заманда ханәндәләрин, ансамблларын, оркестрләрин мөвчуд олмасы һаггында олан мә'луматлар көстәрир ки, о дөврәдә мусиги өз кениш инкишафыны тапмышдыр. Мидија дөврү мусиги мәдәнијјетинә нәзәр салсаг көрәрик ки, б.е. әввәл X-IX әсрләрдә алты тајфаны өзүндә конфедерасија шәклиндә бирләшдирән Мидија шаһлығы дөврүндә Муғлар (Мағлар) чох бөјүк нүфуза малик олмушлар. Муғлар Азәрбајчан – түркләринин гәдим тајфаларындан олуб Урмијә көлүнүн әтрафында Муғанда јашамышлар. Бу һагда әрәб чоғрафијашунасы Истәхри (X әср) јазыр ки, Иранын шималында Муғанда Муғларын јашадығы чохлу көндләр вар (6.12; 2.77). "Муған" түркдилли халгларда, хүсусән Азәрбајчанда јер, әрази адыдыр. Муған – Муғ-ан көкләриндән ибарәт олуб Муғ-мағ-мағ-од, һәмчинин Муғ тајфасы дәмәкдир, ан исә мәнсубијјәт шәкилчисидир. Бурада од мөфһуму тәсадүфи дејил, чүнки, Муған әразиси адәтән һәмишә исти олан јерләрдә мөвчуд олмушдур. Индинин өзүндә дә Азәрбајчанда Муған әразиси Аранда јерләшән вә иглими исти олан торпаглардыр. Тарихи мәнбәләр вә гәдим Јунан тарихчиләринин, философларынын әсәрләри көстәрир ки, Муғ тајфасынын нүмајәндәләринә бүтүн дөврләрдә, о чүмлөдән Әһәмәни вә Сасаниләр дөврүндә дә сарајларда шаһлар хүсуси еһтирамла јанашырдылар. Муғлар сарајларда, кениш халг арасында өз динләрини тәблиг едәр, слми биликләр вәрәр, мүнәччимлик едәр, мусигинин инсана тә'сириндән әтрафлы сөһбәтләр ачар вә өзләри дә мусиги илә мөшгул олардылар. В.Г.Луконин Муғларын, Зәрдушт каһинләринин флөјтада (неј – И.Р.) чалдыгыны көстәрмишдир (3.219, с.35). Муғларын мусиги илә әлагәсинә ишарә едән Низами Көнчәви (XII әср) "Иғбалнамә" әсәриндә јазыр:

Мүғәнни, гәдим бир һава чал,
Муғлар кими бир муған һавасы чал,
Мән бинәваны о һава илә
Әзизлә вә һаваны даһа да гыздыр. (2.59, с.463).

Искәндәрин једди философа хәлвәтә чәкилмәси сәһнәсиндә шаир бу гәдим һаваја бир дә мүрачигәт едәрәк дејир:

Мүғәнни, о гәдим һаваны чал,
Мәңә бу дастаны (јазмагда) көмәк ет.
Бәлкә дүнјанын дастанындан чанымы гуртарым,
Бу дастаны сона чатдырым.

Тарихи сәнәдләр көстәрир ки, Шәргдә чох бөјүк, нүфузлу бир дини тә'лимин баниси вә "Авеста"нын мүүллифи Зәрдушт өзү Муғ тајфаларынын нүмајәндәси олмушдур. Әрәб мүүллифләриндән Бәләзури (6.09) Зәрдуштүн Урмијә шәһәриндән, Ибн Хордадбөј (6.10) Зәрдушт шәһәриндән (Чәнуби Азәрбајчанда Нериз илә Сәлмәс шәһәрләринин јахынлығында) олдуғуну көстәрмишләр. Иран мәнбәләриндә гејд олунур ки, Зәрдушт каһинләри әсасән Муғлардан ибарәт иди вә ошлар халг арасында, хүсусилә сарајларда бөјүк нүфуза малик олмушлар. Гәдимдә Иран шаһлары тачгојма мәрәсимләри заманы Мәдинәдән пијада Азәркәшәсб атәшкәдәсинә көләрмишләр (2.66, с.10). Муғлар Иранын ким тәрәфиндән идарә олунмасындан асылы олмајараг бүтүн өлкәдә, һәмчинин Шәргдә бөјүк тә'сир даирәсинә малик олмушлар. Ијирми бир һиссәли "Авеста" әсәринин IV һиссәси космогоник сәчијјә дашымыш, V һиссә исә астрономијадан бәһс етмишдир. Ејни заманда муғларын мусиги илә дә мөшгул олмасы гејд олунур. Мәнтиги бахымдан бурадан белә бир фикир мејдана чыхыр ки, орта әср трактатларында мусигинин космогоник изаһы, јә'ни ажры-ажры муғамларын улдузларла вә диқәр планетләрлә үзвү әлагәдә верилмәси һәлә бу дөврәдә кениш тәтбиг олунурмуш. Илк мәнбә кими мусигинин космогоник изаһы өз көкүнү гәдим Шумерлиләрдән б.е. әввәл III миңилликдән көтүрмәси елмә мә'лумдур. Орта әср мусиги трактатларында бу проблем чох кениш изаһ едилер вә ону гәдим јунан философлары Әфлатун вә пифагор илә баглајырлар. Көстәрдијимиз изаһ сүбут едир ки, бу мәсәлә јунан фәлсәфи бахышы илә јох, мәһз Шумер дөврү илә бағлыдыр вә бу нәзәри бахыш сонракы тарихи мөрһәләдә Муғлар тәрәфиндән инкишаф етдирилмишдир. Јери көлмишкән бир проблемәи дә гејд едим ки, В.С.Виноградов Закс Курта истинад едәрәк јазыр ки, бу сәнәдләри һәртәрәфли вә дәгиг арашдыран мусигишүнаслар белә бир гәнаәтә көлирләр ки, "ән гәдим мүтәшәккил вә системләшдирилмиш мусиги нүмунәләринә шумерлиләр вә мисирлиләр маликдиләр. Бизим ерадан әввәл III миңилликдә јазылмыш шумер мәтнләри ән'әнәви мусигинин олмасыны там сүбут едир". – Сөзүнү давам етдирән мүүллиф јазыр; мә'лумдур ки, бөјүк храмларда, игәмәткаһларда мүғәнни һазырлајан хүсуси мөктәбләр вар иди (3.105, с.13-14). Закс Курт исә гејд едир ки, б.е. әввәл II-III миң ил габаг гәдим Шәргдә стабил **натурал октава**, **кварта**, **квинта** структур элементләрини мүүјјәнләшдирән **пентатоника** вә **једди**

пилләли ладлар ишләдилерди (6.36). Гејд етдијимиз фактлардан белә бир реал мәнтиг ирәли кәлир ки, Муғларын Муғанда чалыб охудуглары шифаһи ән'әнәви пешәкар мусиги, һавалар өз сој көкләрини инкишаф етмиш, формалашмыш, реал зәмин әсасында мәһз Шумер мәдәнијјәтиндән алыр. Шумер мәдәнијјәтинин дә түрк тајфалары илә бағлы олмасы һаггында чохла мәнбәләр вар. Һәтта, Шумер дилиндә олан "Арпа", "саман", "су", "гарыш" "ганун", "ун", "танры" вә с. бу кими 60-а јахын сөзүн мәһз Азәрбајчан-түрк тајфаларынын дили илә бағлы олмасыны бир чох тәдгигатчы алимләр сүбуг етмишләр. Бу саһәдә сон илләр чапдан чыхмыш Таригел Нүвәдилинин "Әчдад" вә Е.Әлибәјзадәнин "Азәрбајчанын мә'нәви мәдәнијјәт тарихи" әсәрләрини хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр. Һәр ики алимин тутарлы елми сәндиләрлә гаршыја гојдуу проблемләри ачмасы вә сүбугә јетирмәси Шумер вә Азәрбајчан етносларынын, дилинин әтрафында кедән сөз сәһбәтләрә сон гојмушдур. Белә олдуу тәдирдә Низами Кәңчәвинин "бир муған һавасы чал" сөзү тамамилә муғама ишарәдир. Чүнки, дилимиздә "ј" һәрфи "и", "а" сәсләри илә "јашыг-ашыг", "јышыг-ишыг" кими дәјишилә билдији тәдирдә "н" һәрфи дә "м" һәрфи илә әвәз олуна биләр. Бу һалда Муған-Муғам кими дә дәјишилә билир. Буну бир әсас кими гәбул едәрәк дејә биләрик ки, муғам сәнәти һәлә б.е. әввәл Х-ІХ әсрләрдә муғлар тәрәфиндән јашадылырды. Муғамын башга тәләффүзләрдә истифадә олунамасынын мүгајисәли чәдвәлине бахаг.

Өлкә, халqlар	1	2	3	4	5
Азәрбајчанда	М	У	Ғ	А	М
Гәдим Азәрбајчанда	М	У	Ғ	А	Н
Фареларда	М	О	Ғ	А	М
Түркмәнләрдә, Ујгурларда	М	У	К	А	М
Әрәбләрдә, түркләрдә	М	А	К	А	М
Өзбәкистанда	М	А	К	О	М

Чәдвәлдән көрүндүјү кими 1-чи, 4-чү, 5-чи сүтунларда һәрфләр дәјишилмәјиб (фәгәт 5-чи сүтүнда м-н-лә, 4-чү сүтүнда исә а,-о һәрфи илә әвәз олунуб, бу да диалектә көрәдир). Чәдвәлин 2-чи сүтунунда у һәрфи о, а-илә, 3-чү сүтүнда исә г к һәрфи илә әвәз олунмушдур. Бу дәјишлик дә диалектә көрәдир. Мүгајисәдән көрүндүјү кими бүгүн һалларда муғамын муған мәншәли олмасы

шүбһәсиздир. Муғам дәсткаһынын шә'бә вә кушәләринин ајры-ајры һавалардан ибарәт олмасы нәзәријјәсинә дә дигәт јетирәк. Сәнәдләрдән мә'лум олдуу кими Хосров Пәрвизин сарајында Барбәд 100 аһәнк бәстәләмишдир. Бу аһәнкләрин, һаваларын 30-у һаггында Низами Кәңчәви, Фирдовси вә башгалары кәниш мә'лумат верир. Башга бир Иран мә'хәзиндә кәстәрилик ки, Барбәдин 360 аһәнки, 5 авазы вә Хосров Пәрвизин шәнинә јаздыгы чохла тәснифләри олмушдур. Барбәдин бәстәләдији һавалардан "Тәхти-Тәгдис", "Арајиши-Хуршид", "Бағи-Ширин", "Чамедәран", "Сәбзәндәрсәбз", "Чәкавәк", "Хосрови" вә с. башга һавалар ичәрисиндә бә'зиләри бу күн дә шә'бә вә кушә шәклиндә мүасир муғам сәнәти нүмунәләри арасында сахланылмагәдир. Ејни заманда Сәфиәддин Урмәви (ХІІІ әср) 84 һава, Әбдул Гадир Марағи (ХV әср) 30 һава бәстәләмишдир ки, онларын бири "Һүсәјни"дир. Әбдул Гадир Марағинин нәвәси Әбдуләзиз Марағинин 9 һава бәстәләмәји вә бунларын әксәријјәтинин бу күнкү муғам сәнәтиндә сахланылдыгы сләмә мә'лумдур. Дикәр тәрәфдән гејд етмәк лазымдыр ки, муғамлар мүәјјән һадисәләрлә әлагәдар јараныб. Бунлардан: Шаһ Хәтаи, Хосрованә, Бајаты-Ғачар шаһларын шә'нинә, Новруз-Кучек, Новруз-Хара, Салә-Новруз, Новруз-Рәвәндә Новруз бајрамы илә әлагәдар, Бајаты-Әчәм (Әчәм гәдимдә иранлыларә дејилирди. Бајат исә түрк тајфаларыдыр ки, Чәнуби Азәрбајчанда јашајырлар – И.Р.) Бајаты-Күрд, Овшары (һәм әрази адыдыр, һәм дә Әфшар түркдилли тајфалардыр), Бајаты-Исфәһан, Бајаты-Шираз, Шүштәр, шәһәр адлары Ираг, Азәрбајчан өлкә ады вә с. илә әлагәдар јаранмышдыр. Кәстәрилән мисаллар сүбуг едир ки, **муғамлар ајры-ајры һадисәләрлә әлагәдар јаранмыш мүхтәлиф һавалардан ибарәт олуб, мәншәчә профессионал мусиги сәнәт нүмунәсидир.** Јухарыдакы мисаллар бир даһа кәстәрир ки, **Муған әразиси илә әлагәдар Муған һаваларынын јаранмасы да там ганунаүјгүндур.**

Дөврүн ән јахшы пешәкар мусигичиләри шаһ сарајларында олдулары үчүн муғамларын әксәријјәти дә бу ифачылар тәрәфиндән сифаришлә вә јахуд мүәјјән һадисә илә әлагәдар јаранмышдыр. Бәстәләнмиш һавалар ајры-ајры һадисәләрлә әлагәдар јарандыгы үчүн онларын емоционал тә'сир күчү дә мүхтәлифдир. Муғамлары көтүрсәк, бу һаваларын бә'зиләри инсаны дүшүндүрүр, бә'зиләри агладыр, бә'зиләри дә хош әһвал-руһијјә илә ону мә'нәви чәһәтдән зәнкинләшдирир.

Муғамларын емоционал тә'сири бахымындан Низами Кәңчәвинин јухарыдакы шә'рини тәһлил етсәк, јә'ни "Мән бинәваны о һава илә әзизлә вә һаваны даһа да гыздыр, һәмчинин, Мүгәнни, о гәдим

наваны чал, Мөнө бу дастаны јазмагда көмөк ет" мисраларына дигтөт јетирсөк көрөчөјик ки, сөзүн өсл мә'насында гејд едилөн бүтүн параметрләр муғамын муған навасы олмасына дәлил верир. Әкәр бүтүн дејиләнлери бир әсас кими көтүрсөк нәтичә е'тибары илә демәлијик ки, Муғам, Макам, Мукам, Маком көк е'тибары илә ејни-дир вә о, өз сој көкүнү муғларын сәнәтиндөн муғандан көтүрүр. Буну муғам адларынын әксәријјетинин Азәрбајчан-түрк мәншәли сөзләр олдугу факты да сүбуг едир. Ејни заманда И.И.Земсовски јазыр ки, "Жанр интеграсијасынын" (бирләшмәсинин) ахырынчы һәддини муғам тәмсил едир – чох мүрәккәб һадисәдир, ола билсин ки, гәдим каһинләрин синкретизминдөн (муғ тајфалары), **сонралар исә макам (маком)** кими гәбул олунмушдур, јә'ни, пиллә-пиллә мөгамларда һәтигәтә кедән јолдур ки, там бир дүнја моделинә чеврилимишдир... бу вә ја дикәр шәкилдә макам ән'әнәви фолклорун әсас жанрларыны өзүнә чәкмиш вә Азәрбајчан, әзбәк, тачик, әрәб вә с. халгларын мөдәни символуна чеврилимишдир" (3.167). Гејд етдијимиз фикирләрин јекуну кими ашағыдакы чөдвөлә бахаг:

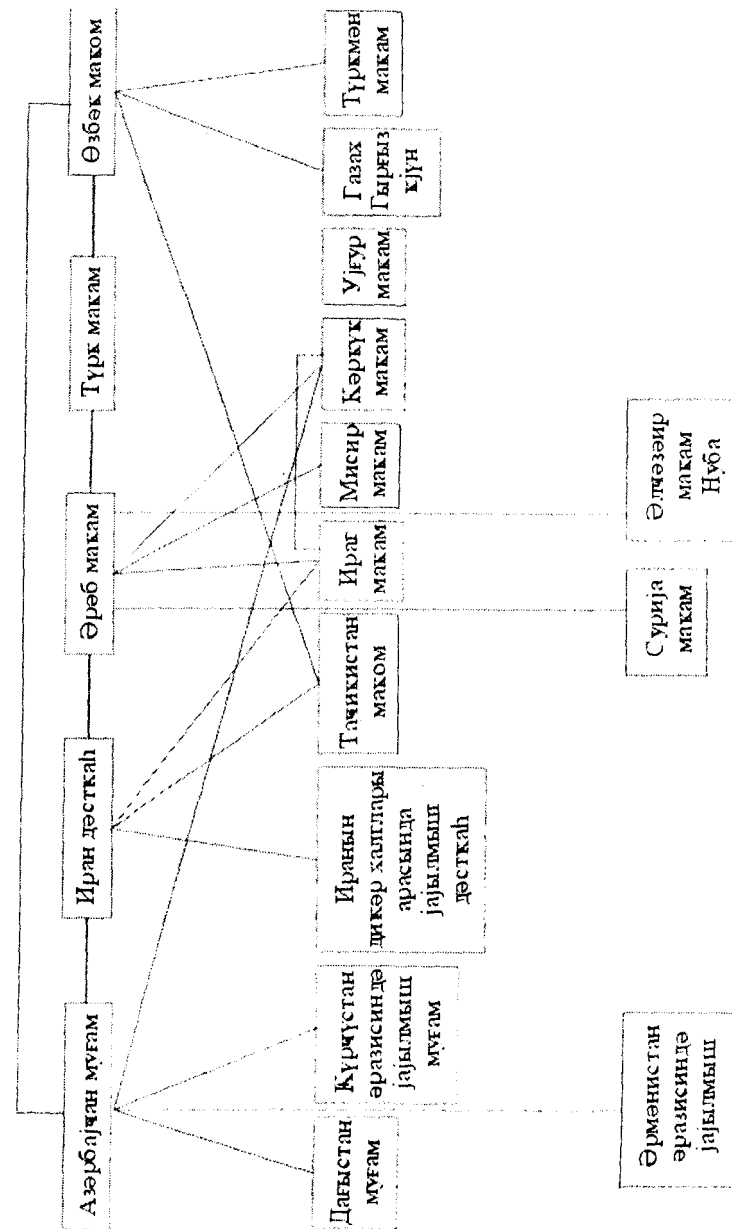
Муған вә Муғам һаваларында олан үмдә чөһәтләр

Муғам һавалары	Муған һавалары
1. Муғамлар, шө'бә вә кушәләр айры-айры һавалардыр.	1. Муған һавалары мөвчуд олуб.
2. Муғамлар профессионал сәнәткарлар тәрәфиндән јарадылыб.	2. Муған һавалары профессионал сәнәткарлар олан Муғлар тәрәфиндән јарадылыб.
3. Муғамларын күчлү эмоционал тө'сир күчү вар.	3. Муған һаваларынын да күчлү эмоционал тө'сир күчү вар.
4. Муғам сәнәти мин илләрлә јашадылараг нәсилдөн-нәслә верилимишдир.	4. Муған һавалары да мин илләрлә јашадылараг нәсилдөн-нәслә верилимишдир. Әкс төгдирдә Н.Кәнчөви бу һагда мә'лумат верә билмәзди.
5. Муғамлар кимләрәсә вә ја һәр һансы бир һадисәјә итһаф олунараг бәстәләнишидир.	5. Муған һавалары һәм сарајларда, һәм дө кениш халг күтләси арасында јайылдыгы үчүн сөзсүз ки, онлар да һәр һансы бир һадисә илә өлагәдар јаранмышдыр.
6. Вокал-инструментал муғамлар мөүјјән ше'рә әсасланараг чалыныб охунур.	6. Муған һавалары да сөзсүз ки, мөүјјән ше'р әсасында чалыныб охунмушдур.

Көстәрилән чөдвөлдән бир даһа әјани сурәтдә мә'лум олур ки, муғам илә муған һавалары арасында чох бөјүк өлагә, үмдә чөһәтләр вар. Муғам сәнәтини бөјүк бир көвдәли ағача бәнзәтмәк олар ки,

Чөдвөл № 1

Муғам жанрынын јайылдыгы әразиләр

онун көкләри чох дәрин гатлара кедир. Бу ағачын будаглары исә башга-башга милли интонасијаларла, чешидләри илә зәнкин олан шахәләрдир ки, бири дијәринә нисбәтән даһа күчлү инкишаф етмишдир. Икинчи чәдвәлдә верилмиш схем муғам сәнәтинин һансы әразиләрдә, рекионларда јајылмасыны әјани сурәтдә көстәрир¹ (ју-харыдакы чәдвәлә бах)

Муғам сәнәти синкретик бир сәнәт нөвүдүр. Бура башга мусиги жанрларынын мелодиялары, метро-ритмик хүсусијјәтләри тарихин мүхтәлиф мәрһәләләриндә дахил олмуш вә бу сәнәт нөвүнү даһа да зәркинләшдирмишдир. Истәр Иран дәсткаһларыны, истәр Азәрбајчан муғамларыны, истәрсә дә дијәр халқларда мөвчуд олан бу сәнәт нүмунәләрини гаршылыгы сурәтдә тәһлил етсәк көрәрик ки, муғам жанрынын мусиги материалында ашыг сәнәт нүмунәләри чохдур. Һәм мелодик бахымдан, һәм лад, метро-ритмик хүсусијјәтләр, һәм дә аднара көрә ашыг јадаычылығына хас чохлү үмдә чәһәтләр муғамлара сирајәт етмишдир. Мәс.: "Кешиш-оғлу", "Гарачы" (Гәрачә) "Овшары", "Һераты", "Короғлу" вә с. бу кими адларын муғам сәнәтиндә мөвчуд олмасы буна көзәл сүбутдур (3.370; 3.367; 3.368; 3.369).

Ашыг сәнәт нөвүнә кәлдикдә исә мүбалиғә етмәдән дејә биләрик ки, бу сәнәт тарихән түрк халқларында кениш јајылмыш вә инди дә өз һәскәмон мөвгејини бу халқларын мусиги јадаычылығында сахлајыр. Көстәрилән бу дәлил сүбут едир ки, муғам сәнәтинин тарихи көкү түрк тајфаларынын көкү илә сых бағлыдыр. Дүнјанын бир чох археолог вә шәргшүнас алимләри дә өз әсәрләриндә б.е. әввәл VI-III минилликдән бәри бир дөврү көтүрсәк Иранын Урмијә көлүнүн әтрафында гәдимләрдә ән бөјүк мөдәнијјәт олмасыны е'тираф етмишләр. Бу бахымдан бизим ирәли сүрдүјүмүз јени елми нәзәри концепсија өзүнү доғрулдур.

1 Схемдә көстәрилмиш Күрчүстан, Әрмәнистан әразиләриндә инкишаф етмиш муғам сәнәт нөвү милли хүсусијјәтинә көрә мүстәгил шахәни тәмсил етмир. Онларын һәр икиси Азәрбајчан-түрк муғам голунун ајрылмаз тәркиб һиссәсидир. Јә'ни өзбәк, әрәб, фарс, түрк мусиги нүмунәләриндә өз интонасија чешидләринә көрә сечилән күчлү шахәјә хас чәһәтләрин һеч бири әрмәни, күрчү әразиләриндә ифа едилән муғамларда јохдур.

§ 3. МУҒАМ СӘНӘТИНИН ЧОҒРАФИ ӘНӘТӘСИ

Муғамларын һансы рекионларда вә һансы халқларын мусиги јадаычылығында кениш тәтбиғ олунамасы һәм етник, һәм дә тарихи аспектдән мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Муғам сәнәти Шәргин, о чүмләдән Орта Асијанын бир сыра дөвләтләриндә мүстәгил гол кими инкишаф едәрәк, фәрди милли колоритә, чаларлыға маликдир. Мүстәгил гол кими инкишаф етмиш муғам сәнәтиндә үслуб, форма дәјишилә биләр. Бу һалда муғам мусиги жанры милли зәминә әсәсләнән бир сыра ифа техникасыны, кејфијјәтләрини өзүндә чәмләшдирир. Елә рекионлар да вар ки, орада муғам сәнәти бу әразиләрдә фәғәт јајылмышдыр. Бу о демәкдир ки, һәмин халқларда муғам сәнәти мүстәгил шахәни тәмсил етмир, о јалныз һансыса бир мүстәгил голун тәмсилчисидир. Әввәлки бәһсдә схем шәклиндә көстәрилмиш муғам чәдвәлиндә Азәрбајчан, фарс, өзбәк, әрәб, түрк халқларынын әразиләриндә инкишаф тапмыш муғам сәнәти мүстәгил шахәни тәмсил едир. Мүстәгил шахә әсрләр әрзиндә артыг бир нөв өзәлләшмиш сәнәт нүмунәсидир ки, бурада милли өзүнүдәркетмә, милли чаларлыг даһа күчлү вә реалдыр. Буна көрә дә Азәрбајчан, түрк, фарс, әрәб, өзбәк муғам (макам) сәнәт нүмунәләрини ешидәркән ади динләјичи о саат онун һансы халғын мусигиси олмасыны асапылыға мүәјјәнләшдирир. Артыг, гејд едилән халқларын мөдәни ирсиндә муғам жанры әсрләрдән бәри нечә-нечә ифачы нәслинин јадаычылыг сүзжәчиндән кечмиш, мусигидә олан милли хүсусијјәтләрин дашыјычысына чеврилмишдир. Муғам жанрынын көстәрилән халқларын јадаыгы әразиләрдә милли зәмин әсасында формалашмасы бу халқларда күчлү мусиги мөдәнијјәтинин олмасыны сүбут едир.

Муғам сәнәтинин башга күчлү мөдәнијјәт тәрәфиндән өзәлләшдиримәси бир нөв бу сәнәт нүмунәсинин ассимилјасијаја уғрамасы демәкдир. Тарихин кедишатында һәлә гәдим тајфаларын етник гурумларына фикир версәк, көрәрик ки, анчаг о тајфалар ассимилјасијаја уғрајыр ки, онлар башга етник гурум тәрәфиндән күчлү тә'сирә мө'руз галырлар. Бу просес узун бир дөвр әрзиндә давам

едәрсә нәтичә е'тибары илә жени етник гурумлар да мејдана чы-
хыр.¹

Муғам жанрынын ассимилјасијаја уғрамасы мәсәләсинә о гәдәр
дә садә бахмаг олмаз. Ассимилјасија о демәк дејил ки, бу сәнәт
нүмунәсини һәр һансы бир халғын нүмајәндәси өјрәнсин, чаясын вә
көтүрүб милли орнаментләри, ифа үслубуну дахил етмәклә ону дә-
јишсин. Белә олса иди, торпагларымыз әлдән кетдији кими муғам
сәнәтимиз дә бәдхәһ гоншуларымыз тәрәфиндән тамамилә әлдән
алынарды. Муғам жанрынын ассимилјасијасы үчүн јухарыда гејд
етдијимиз кими бир нечә шөрт лазымдыр:

1. Муғам жанры анчаг күчлү мусиги мәдәнијјәтинә мә'руз гал-
малыдыр.

2. Ассимилјасија просесини тә'мин етмәк үчүн бир нечә әср,
јә'ни бөјүк бир дөвр лазымдыр.

3. Муғам сәнәти милли тәфәккүрүн мөһсулу олдуғу үчүн ону
анчаг етник сој гурумуңу дәјишмәклә әлдә етмәк олар.

4. Муғамларын инкишаф етдирилмәси үчүн милли вокал-инстру-
ментал ән'әнәнин олмасы мүһүмдүр.

5. Муғамларын вокал-инструментал формасында јашадылмасы
үчүн илк нөвбәдә милли поетик тәфәккүрүн, милли ән'әнәнин, гә-
зәл жанрынын лабүдлүјү вачибдир.

1 Индики һәјатымыздан мисал кәтирсәк кәрәрик ки, 72 ил әрзиндә
болшевикләрин совет сијасәти јүрүтмәси нәтичәсиндә руслар
әһалинин сајына кәрә күчлү етник гурум олдуғу үчүн бир чох кичик
халғлары ассимилјасијаја уғратмаг сијасәти апармышдыр. Сибир
вилајәтләри арасында кичик етник гурумлар тамамилә мөһв олмуш,
бир чохунун ана дили, милли тәфәккүрү әлиндән алындығы үчүн
онлар тамамилә руслашмышлар. Јә'ни, заһирән монголтили симаја
мәнсуб олса да данышыг дили, ады, фамилијасы русдур. Белә тиник
мисаллары өз халғымызын арасында да мүшаһидә етмәк мүмкүндүр.
Шөһәр мүһитиндә јашајан чох аилләрдә тәһсил русча олдуғу үчүн
онларын милли тәфәккүрү, ана дили әлиндән кетдијиндән һәјатда бу
инсанлары бизим мөишәтлә, адәт ән-ән'әнә илә демәк олар ки, чох
чүз'и һиссләр бағламыш олур. О аилләр ки, башга милләтин
нүмајәндәләри илә һәјат гурмуш, орада јетишән жени нәсил муғам
сәнәтини, ашыг мусигисини бир сөзлә фолклорумуза биканәлик
көстәрир. Әлбәтгә, чөкдијимиз мисал анчаг етник сој гуруму зәиф
олан шөхсләрә аиддир. Әкс тәғдирдә башга халғын нүмајәндәсинә
Азәрбајҗан дили, мөишәти, һәјат тәрзи, милли тәфәккүр сирајәт
етмиш олур.

Муғам жанрыны көстәрилән шөртләр олмадан ассимилјасијаја
уғратмаг мүмкүн дејил.

Әввәлки бәһсдә вердијимиз чәдвәлдә муғам сәнәтинин беш мүс-
тәгил голуну көстәрмишдик. Ондан ашағыда гејд олунмуш өлкә-
ләрин мәдәни ирсиндә муғам жанры мүстәгил шахә кими инкишаф
етмөмишдир. Бу әразиләрдә муғам сәнәти ох ишарәләри илә көстө-
рилән мүстәгил шахәләрин тәмсилчиләри кими чыхыш едир. Јә'ни,
гејд олунан әразиләрдә муғам бир вә ја бир нечә шахәдән гидалан-
мыш, нәтичә е'тибары илә бу әразидә инкишаф тапмыш вә өз ифа-
сында ајры-ајры милли мусиги компонентләрини чәмләндирмиш-
дир. Әкәр биз К ә р к ү к макамларына гулаг ассаг, бурада үч
мүстәгил милли шахәнин бөјүк тә'сирини һисс едөчөјик. Кәркүк-
ләрин охудуғу макамларда Азәрбајҗан, түрк, әрәб интонасија чешид-
ләри, милли ифа үслублары габарыг шөкилдә өзүнү көстәрир. Мәсә-
лән, Кәркүк маһныларында ханәндә маһнынын арасында зилдән
макам охујур вә Азәрбајҗан муғам мәктәбинә хас боғазлар, ифа
үслублары ишләдир. Дикәр тәрәфдән анчаг макам охунаркән Кәр-
күкләр ону сырф Азәрбајҗан нәфәсләри (боғазлары) илә ифа едир-
ләр, инструментал мүшајиәттә исә әксәр һалларда әрәб, түрк ифа
үслублары, ритмик конфигурасија, милли орнаментләри үстүнлүк
тәшкил едир.

§ 4. ИРАГ МАКАМЛАРЫ

Ираг макамларында да бу чәһәт өзүнү көстәрир. Ирағын мөшһур
уд ифачысы Мунир Бәширлә Бақыда вә Москвада көрүшүб узун
сөһбәтләримиз олмуш, онун ифа етдији Ираг макамларына гулаг
асыб, лент јазыларыны көтүрмүшәм. О, Бақыда Ш.Мәммәдова ады-
на опера студијасынын залында "Һичазкар" макамыны ифа едәркән
Азәрбајҗан милли ифа үслубуна хас "Чаһаркаһ" муғамыны башдан
"Һисар" шө'бәсинә гәдәр олдуғу кими һеч бир дәјишиклик етмәдән
ифа етди. Һисар шө'бәсинин јериндә Мунир Бәшир Әндәлүз (испан)
ифа үслубуна хас арпедживовари элементләрлә зәнкин олан мусиги
материалыны чалды. Даһа сонра онун ифасында фарс, ахырда исә
сырф әрәб ифа үслубуна ујғун елементләр, мусиги фразалары сәс-
ләнди. "Һичазкар" Мунир Бәширин ифасында мөһз, әрәб милли ифа
үслубу илә тамамланды.

Белә мисаллар чох чөкмәк олар, лакин ону гејд етмәк кифајәтдир ки, Ирагда макам жанрынын ифа тәрзи кәстәрир ки, бу сәнәт нүмунәси бир нечә јүксәк мәдәнијјәтин Азәрбајчан, түрк, фарс, әрәб мусиги мәдәнијјәтләринин нүмунәләрини синтез шәкилдә өзүндә бирләшдирмишдир.

Ирагда кениш истифадә едилән макамларын бир гисми дикәр әрәб өлкәләриндә ифа едилмир. Дикәр тәрәфдән дә елә макамлар вар ки, онлар Ирагдан әлавә башга әрәб өлкәләриндә истифадә едилир. Бу, һәр шејдән әввәл әразичә Ирагын Ирана јахын олмасы вә Иран мәдәнијјәтинин (Азәрбајчан да дахилдир), хүсусән муғам сәнәтинин Ирагда кениш јайылмасы илә әлагәдардыр.

Мисирдә ишләнмәјән, лакин Ирагда мөвчуд олан 12 муғамдан 10-у Иран мәншәли олуб орадан әхз едилмишдир. Дәшти, Мәнсури, Сәиде-Бәргә' (Мүбәрригә'), Шүштәри, Әфшар, Нәһофт, Шавәрәк (Нишанурәк), Сәба, Һумајун, Зерәфкәнд (Зирәфкәнд).

Ирагда вә Мисирдә 15 муғамдан Бајаты, Һичаз, Бусәлик Бәстәникар, Сәба, Әчәми-Әширан (Иран Әширани – И.Р.), Һүсејни, Мәснәви, Секәһ, Нәһавәнд, Раг, Һүззам (Үззам) вә башгалары Иран-Азәрбајчан муғам сәнәтиндә кениш истифадә едилир вә һазырда да бөјүк әксәријјәти ифа едилир. Ирагда вә Кәркүк макам ифачылығында вокал-инструментал вә инструментал макам дәсткаһлары мөвчудур. Әрәб макам ифачылары бу чүр ифаны дәсткаһ адландырмасалар да "дәсткаһ формасы" өзүнү бу мәдәнијјәтдә һифз етмишдир. Макамлар ајры-ајры макамларын ады илә бағлыдыр. Мәс. Бајаты, Һичазкар, Раг вә с. Бу да билаваситә кәстәрилән халqlарын гәдим дөврләриндәш Шәргин јүксәк мәдәнијјәт дашы-јычылары олмасыны сүбүт едир. Ирагын әразисиндә јашајан әһалијә фикир версәк орада әрәб, фарс, түрк, Азәрбајчан (Кәркүк вә Чәнуби Азәрбајчандан олан) етник гурумларын кениш бир саһәдә јашадыгынын шаһиди оларыг. Орада бир сыра мөһәлләләрдә, шәһәрләрдә данышыг дили фарс, түрк дилләридир ки, бу да мусиги сәнәтинин инкишафына өз тә'сирини кәстәрмәјә билмәзди.

Тарихи мәнбәләр кәстәрир ки, орта әсрләрдә Ирагын мәдәни инкишафында поезиянын, мусигинин, хәттатлыг сәнәтинин, архитектуранын, тәсвири сәнәтин вә с. саһәләрин инкишаф етдирилмәсиндә Азәрбајчан алимләринин, сәнәт адамларынын чох бөјүк ролу олмушдур. Кәркәмли Азәрбајчан алими Мәммәдәли Тәрбијәт "Данишмәндане-Азәрбајчан" әсәриндә орта әсрләрдә 900-дән чох

Азәрбајчанын танынмыш алимләринин, хәттатларынын, мусигишүнасларынын, шаирләринин, философларынын, дин хадимләринин әрәб, фарс, үмумиликдә кәтүрдүкдә исә Шәрг мәдәнијјәтиндә өз јарадычылыглары илә чох бөјүк вә мүһүм рол ојнадыгыны кәстәрмишдир. Ејни заманда Ирагын мәдәнијјәти вә тарихи һагда олан елми мәнбәләрдә дә бу барәдә билкиләр верилир.

Гәдим дөврләрдә Ирагын¹ да әразичә Иран империясына дахил олмасы вә бурада етник тајфаларын бир мәдәнијјәтдән гита алмасы өзү јухарыдакы фикримизи тәсдиг едир (Ирәлидәки фәсилләрә бах).

§ 5. УЈГУР МУКАМЛАРЫ

Ујгур мукамларынын мусиги материалларынын тәһлили кәстәрир ки, бу сәнәт нөвү әсас е'тибары илә ики мәнбәдән гита алыр. Бу голларын бири Азәрбајчан, дикәри исә түрк мусиги мәдәнијјәтләридир.

Ујгур халгы әразичә Орта Асияда вә Чин һәмсәрһәдләриндә јерләшдији үчүн бу халqlарын мусиги јарадычылығында олан бә'зи элементләри, ифа үслубларыны да өзүндә чөмләшдирмишдир. Ујгур халгы Шәргин гәдим халqlарындан олуб узун әсрләр боју өз зәнкии мәдәни ирсини, милли ифа үслубуну горујуб сахламышдыр. Шәрг халqlарында олдугу кими гәдим Ујгур түрк тајфалары да уд, ганун, чәнк, рүбаб, неј, кәрансј, пағара, дүмбәк вә с. аләтләрдә чалмыш, мукам кими мөһтәшәм сәнәт нүмунәсини әсрләрдән бәри јашатмышдыр. Ујгур мукамлары вокал-инструментал шәкилдә ифа олунур. Башга Шәрг халqlарында олдугу кими Ујгурларда да 12 мукам мөвчудур. Бу саһәдә апарылан тәдгигатлар Ујгур мукамларынын өјрәнилмәсиндә атылан илк аддым кими гижмәтләндирилмәлидир. 1960-чы илдә Пекиндә Кашгар мукамларынын 2 чилдли нот јазылары чандан чыхмышдыр. Мукамлар инкишаф етдији әразиләрә кәрә дөрд јерә – Кашгар, Илиј, Хотан вә Долан мукамларына бөлүнүрләр. Бу мукамлар арасында Кашгар, Илиј, Хотан мукамлары адлара кәрә, һәм дә мусиги материалына, лад әсасына вә дахили метроритмик конфигурасияalara кәрә бир-биринә чох јахын вә

¹ "Ираг" сөзүнүн фарс, әрәб лүгәтләриндә башга мө'налары јохдур. Азәрбајчан-түрк дилиндә Ираг – "узаг" демәкдир. Мәс: үздәнираг, едән ираг вә с.

демәк олар ки, чүз'и фәргләри нәзәрә алмасаг, ејни типли мукамлардыр.

Кашгар вә Долан мукамлары принципчә, гурулушча, лад-интонасија хүсусијјәтләринә, һәм дә адларына кәрә бир-бириндән фәрглидир. Кашгар, Хотан мукамлары Рак, Чаббијат, Мүшавирәк, Чаркаһ, Пәнчкәһ, Уззал, Әчәм, Ушшаг, Баят, Нәва, Сәкәһ, Ираг гурулушча ејнидир. Илиј мукамларында он икинчи мукам хүсәјнидир. Бу силсиләдә Ираг мукамы јохдур. Долан мукамлары сыра рәгәмләри илә кәстәрилик, мәс. биринчи, икинчи вә с.

Кашгар силсиләсиндә дәсткәһ принципи мүүјјән дәјишикликләрлә олса да сахланлымышдыр. Бурада вокал, инструментал, рәс пјесләри (Азәрбајчан мусигисиндә диринкә илә мугәјисә етмәк олар) олмагла бәрәбәр мукам дөрд һиссәјә бөлүнүр:

1) Мукамбеши (кириш) Азәрбајчан мусигисиндә Дәрәмәд, Бәрдашт илә мугәјисә олуна биләр;

2) Чонг нәгмә (бөјүк нәгмә) – бура бир сыра мүстәгил пјесләр (һавалар – И.Р.) дахилдир. Илиј силсиләсиндә Чонг нәгмә јохдур;

3) Дастан-нәгмә-вокал-инструментал эпизодлары (һавалары) өзүндә бирләшдирир. Нәгмә вокал партијасыдыр, маргул исә инструментал һиссәдир (мүшајиәт-И.Р.). Дастан нәгмәдә нә гәдәр нәгмә ифа олунурса, бир о гәдәр дә маргул ифа едилир;

4) Мәшрәп нәгмә силсиләни тамамлајан һиссәдир. Бу һиссәни бүтүн ифачылар: ансамбл, ханәндә, рәгәслар ифа едирләр. Рәс мусигиси метроритмик хүсусијјәтләринә кәрә түрк мусигисинә даһа ујгундур. Мәшрәп нәгмә мукамларын бүтүн силсиләри үчүн характерикдир. Мукамларын ахырында мукам чуширгиси адланан һиссә чалыныр ки, бу да Азәрбајчан мугамларында Әјаг функцијасыны дашыјан шә'бәнин ејнидир. Һәр ики һалда мукам вә ја мугам силсиләсинә јекун вурулур. Ујгур мукамлары гурулуша кәрә фәргли олдугуна кәрә, јалпыз Кашгар Мушавирәк мукамынын структур гурулушуну кәстәририк.

Мүшавирәк мукамынын структур моделинин чәдвәли

Мукамбеши (башы – И.Р.)			
№ №	Чонг нәгмә	Дастан нәгмә	Мәшрәп нәгмә
1.	Таза	Дастан нәгмә I	Мәшрәп нәгмә I
2.	Таза маргул	Дастан маргул I	Мәшрәп нәгмә II
3.	Нүсчә	Дастан нәгмә II	Мәшрәп нәгмә III
4.	Нүсчә маргул	Дастан маргул II	Мәшрәп нәгмә IV
5.	Салика	Дастан нәгмә III	Мәшрәп нәгмә V
6.	Салика маргул	Дастан маргул III	Мукам чуширгиси
7.	Чула		
8.	Санам		
9.	Чонг салика		
10.	I кичик салика		
11.	II кичик салика		
12.	III кичик салика		
13.	Маргул		
14.	Пашру (нишро-И.Р.)		
15.	Пашру маргул		
	Такт		

Һәр ики мәдәнијјәтин етник сој көкү түрк мәдәнијјәтилә бағлы олдугу үчүн сөзсүз ки, мусиги материалында Азәрбајчан мугам ифа услубу илә дә охшар, үмдә чәһәтләр вар.

Ујгур мукамларынын тәдигатчысы сәнәтшүнаслыг елимләри доктору Т.М.Алибакијева илә јарадычылыг үнсијјәтләри, гаршылылыг тәһлилләр дә Ујгур мукамларынын Азәрбајчан мугамлары вә түрк макамлары илә сых бағлы олмасыны кәстәрир. Ујгурларын әксәр әһалисинин Чин әразисиндә јашамасы бу сәнәт нөвүнү, јә'ни түрк дүнјасынын мәдәни наилијјәтләринин бу рекионда јәјылмасына бөјүк тә'сири олмушдур. Ујгур мукамлары әразичә елә бир рекионда инкишаф етмишдир ки, бурада һәм гәдим Чин, һәм дә гәдим Түрк мәдәнијјәтләри узлашмышдыр. Тарихи аспектдән тәһлил дә кәстәрир ки, бүтүн дүнјада мәдәнијјәтин илк сој көкләри гәдим Түрк вә Чин мәдәнијјәтләри илә бағлыдыр (бах сонрақы фәсилләрә). Тсзо Чженчуан бу хүсусда јазыр ки, гәдим итәк јолу васитәсилә Чинин

Мөркөзи Асија илэ сых əлагəси олмушдур. Бу мə'нада Мөркөзи Асија мусигисинин, мэдəнијјəтинин Чин əразисиндə вə əксинə гаршылыгы кениш сых əлагəлəрин олмасына дəлалəт едир. Суј вə Тан (VI-X əсрлəр) дəврүндə бу əлкəлəр арасында чох интенсив мусиги əлагəлəри олмушдур. Тан сарајында 9 ансамблдан беши Мөркөзи Асијанын мусигичилəриндөн (Турфан, Кучи, Кашгар, Сəмəргəнд, Бухара) ибарəт олмушдур. Танлы шаир Бо Тсзјү өз ше'риндə сарајда Кучидəн кəлмиш "Да тсјү" ("Бəјүк пјес") ин ифа едилдијини кəстəрмишдир. Бу мусигинин дə Ујғур мукамы олдуғуну Чин тəдгигачылары тəсдиг етмишлəр. Дунхуан вə Синтсзјанда гəја рəсмлəриндə олан шəкиллəр сүбүт едир ки, Чин илə Мөркөзи Асија арасында сых мэдəни, игтисади əлагəлəр вар. Бу əлагəлəрин јараныб инкишаф етдирилмəсиндə билаваситə Ујғур халгынын бəјүк ролу олмушдур. Дунхуанда табылмыш нот манускриптлəрини Шанхəј консерваториясынын мүəллимнн Е.Дун ачмыш вə сүбүт етмишдир ки, пина (гəдим ады уд) үчүн јазылмыш 25 əсəр Тан дəврүнə аиддир. Бу əсəрлəрин ифасы мұасир Чин мусигиси үчүн характерик олмадыгы үчүн онун Мөркөзи Асија мусигиси, јə'ни Ујғур мукамлары (И.Р.) олдуғу зəнн едилер (3.357, с.317,318).

§ 6. ƏРƏБ МАКАМЛАРЫ

Əрəб макамлары ады илə чəдвəлдə мұғам жанрынын мүстəгил ролу кəстəрилмишдир. Һəр шејдəн əввəл ону гејд едək ки, Мисир əразисиндə ифа едилəн макамлар Əрəб милли ифа үслубларыны, орнаментлəрини өзүндə чəмлəшдирмишдир. Əрəб макам мəктəби кими формалашмыш Мисир макамлары сырф əрəб милли тəфəккүрүнə ујғун инкишаф етдирилсə дə, бурада фарс, Азəрбајчан, түрк милли əн'əнəлəринин излəрини дə кəрмək мүмкүндүр. Сəзсүз ки, макам сənəтиндə мөвчуд олан Азəрбајчан – түрк милли үслублары, ифадə васитəлəри онун етник сој кəкүнүн мəһз бу халгларын əн'əнəси илə бағлы олдуғуна дəлалəт едир. Тарихи мəнбəлəр дə сүбүт едир ки, гəдим дəврлəрдə Əрəб əразилəриндə, о чүмлəдөн Мисирдə чохлу түрк етник тајфалары јашамышдыр. Р.И. Грубер дə буна ишарə едəрək јазыр ки, Иранын исламдан əввəл [əрəблəрə – И.Р.] тə'сирини кəстəрən амиллəрдəн əрəб тајфаларындан биринин (темимит) арасында Иран дини сектасына типик олан атəшпəрəстлəрин олмасы мə'луматыдыр (3.124, с.454). Сəзсүз ки, белə тəгдирдə түрк мэдə-

нијјəтинин əрəб əлкəлəриндə кениш јайылмасы лабүд иди. Артыг бир аксиома кими сəслəнən "тə'сир хəмишə əкс тə'сир доғурур" сəзлəри доғрудан да реал зəминə əсасланыр. Буну мұхтəлиф етник тајфаларын, халгларын бир јердə вə јахуд гоншу кими јашајыб јаратмаларында һисс етмək мүмкүндүр. Бу мə'нада мұғам уникал сənəт нүмүнəси кими дигтəти даһа чох чəлб едир. Чүнки, гејд етдијимиз кими, мұғамлар ассимилјасијаја чəтин уғрајыр, уғрадыгы заман да өз лад-интонасија хүсусијјəтлəрини тамамилə итирмир. Она кəрə дə гејд олунан һəр һансы бир халгын мэдəни јарадычылыгында мұғам сənəтинн нəзəри бахымдан тəһлил етсək, орада бир сој кəкə мəнсуб лад гурулушу, лад-интонасија хүсусијјəтлəри, мұғам ифасы үчүн характерик олан спесифик ифа тəрзи ачыг сурəтдə əјан олачаг. Мəһз белə сəчијјəви чəһəтлəр мұғам сənəтиндə əн үмдə компонентлəрдир ки, өзүндə Азəрбајчан – түрк милли хүсусијјəтлəрини һифз етмишдир.

Мұғам жанрынын инкишаф мəрһəлəлəринə фикир версək орада да мұһүм бир хүсусијјəти ашкар етмиш оларыг. Адəтəн эмиграсија олунмуш сənəт нөвү башга əразилəрдə јерли сənəт нүмүнəлəринə кəрə зəиф инкишаф етмиш олур. Чүнки, мусиги сənəт нүмүнəлəринин инкишафы үчүн əн'əнə олмалыдыр. Əн'əнəни дə бир вə ја бир сыра мусигичи гүрбəт əлкəлəрдə јаратмыр. Бу əн'əнəнин јаранмасы үчүн реал милли зəмин олмалыдыр. Һəрқаһ гүрбəт əлкəлəрдə бир сыра мусигичинин күчү илə əн'əнə јарадыб һəр һансы бир мусиги жанрыны инкишаф етдирмək мүмкүн олсајды, онда бүтүн Авропада, Америкада, һəмчинин башга рекионларда јашајан һəмјерлилəримиз вə мұғам ифачыларымыз васитəсилə мұғам жанры кениш инкишаф тапарды. Бу мə'нада мұғам жанрынын мұхтəлиф рекионларда инкишаф сəвијјəлəрипə нəзəр салаг.

Əрəб əлкəлəриндə макамлар əсасən инструментал формада инкишаф тапыб. Бунлара т а к с и м¹ дејилер. Əксəр макамлар ајры-ајрылыгыда бир һиссəли форма чəрчивəсиндə ифа едилер. Дəстқаһ формасы əрəб мусигиси үчүн характерик дејил. Силсилə шəклиндə концерт ифасында чалынан макамлара əрəблəр ф а с л дејир. Мəсəлən, Əл-Ираг макамы беш фəсилдən, јə'ни силсилəдən ибарəтдир (3.330, с.296).

1 Əрəб мұəллифлəриндən Һ.Тума əсəрлəриндə "Таксим", Ф.Аммар исə "Тағасим" кими гејд едирлəр.

Үмумијјәтлә, әрәб мусигишүнәсләры әрәб мусигисинин, о чүмләдән макам сәнәтинин инкишафыны XIX әслрә бағлајырлар. Бу хүсудә Һ.Һ.Тума јазыр: әрәб мусигиси вә мәдәнијјәти Османлы империясынын тә'сири алтында олмасына бахмајарағ (XIII-XIX әслрәрә гәдәр – И.Р.) нәзәрә чарпачағ гүввәләрин кәмәклији илә XIX әслрдән с'тибарән әрәб мусигисинин, мәдәнијјәтинин дирчәлиши башлајыр (3.330, с.286-287). Бу фикир макам сәнәтинин әрәб әлкәләриндә инкишафы проблемини вә онун сој көкүнүн түрк мәдәнијјәти илә бағлы олмасына дәлил верир. Бир чәһәти хүсуси гејд етмәк истәјирәм. Макам сәнәтинин әрәб дүнјасына јайылмасында Ирағ, хүсусән Бағдад шәһәри "а ч ы г а п ы" ролуну ојнамышдыр.

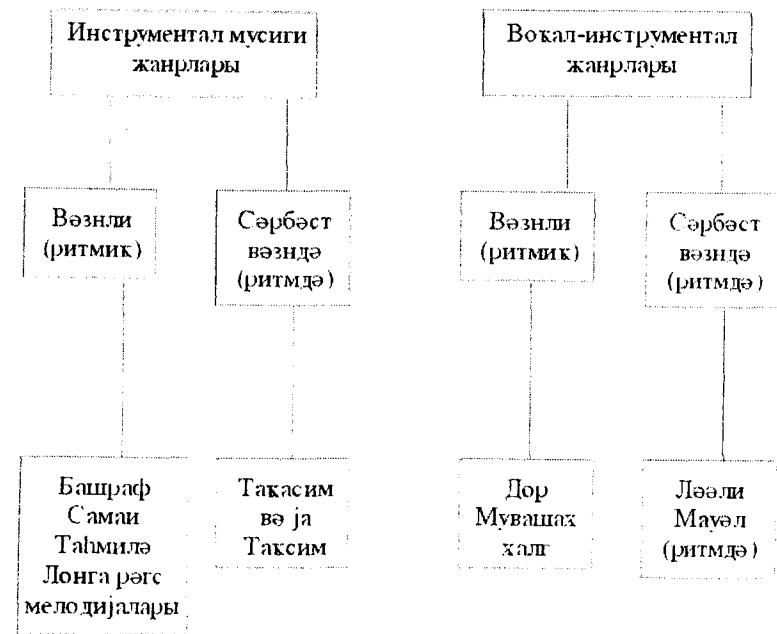
"Нуба"¹лары вә "Мувашах"²лары бә'зи тәдигатчылар, макам сәнәти илә ејни билиб онларын мугајисәли тәһлилинини вермәјә чалышырлар. Гејд едәк ки, бунлар тамамилә бир-бириндән фәргли сәнәт нүмунәләридир вә етник сој гурумлары да башга-башгадыр. Кечән әслрәрдә Нубаларын сајы 24 иди. Онлардан XIX әслрдә 11-и Мәракешдә, 15-и Әлчәзаирдә, 13-ү Тунисдә, 9-у Ливијада мөвчуд олмушдур. Онларын сајы инди даһа да азалмышдыр. Тунисдә нубалары мә'луф да адландырырлар.

Әрәб макаmlары, һәмчинин диқәр халқларын шифаһи ән'әнәви профессионал мусиги јарадычылығы XX әслрдә даһа кениш, бејнәлхалқ миғјаслы тәдигат объектинә чеврилдији үчүн мүхтәлиф тәзадлы елми-нәзәри фикирләр дә елмдә өз ришәләринини салмышдыр. Бу фактын өзү көстәрир ки, бу сәнәт нөвү мүхтәлиф алимләр тәрәфиндән даһа кениш, әтрафлы сурәтдә өјрәнилмәјә доғру истигамәтләндирилмишдир.

Әрәб мусигишүнәсләрындән Һ.Һ.Тума таксим (3.330, с.299) жанрыны – "бу макамын инструментал ифасыдыр" кими адландырылмасына зидд фикри Ф.Аммар сөјләмишдир. О, јазыр: "Бу, (тагасим – И.Р.) әрәб инструментал мусигисиндә јеканә жанрдыр ки, ики тәрәfli, ики чәһәтли инкишафыны тапмышдыр. Әрәб тагасиминин вокал-инструментал аналоји чәһәтини Шимали Африкада (Әлчә-

заирдә, Тунисдә, Мәракешдә) и ст и х б а р, Һиндистанда – р а г а, Пакистанда – х ә ј ј а л, Иранда – д ә с т к а һ, Азәрбајчанда – м у г а м да көрмәк олар" (3.48, с.151-152).

Ики гејд олунмуш фикирдән әлбәтгә үстүнлүк биринчисинә верилмәлидир. Ф.Аммар көзәл уд ифачысы, мусигишүнәс олса да, вокал-инструментал жанр илә сырф инструментал жанры гаршы-гаршыја гојмушдур. Әрәб мусигисиндә вокал шифаһи ән'әнәви профессионал мусигиси "л ә' ә л и м а у ә л" кими мөшһурдур. Бу сәнәт нөвүнү Азәрбајчан вокал-инструментал мугамлары илә мугајисә етмәк олар. Гысача оларағ ону гејд едәк ки, структур инкишаф хәттинә, сәсин кет-кедә динамик јүксәлиши бахымына, һәмчинин вокал ифа техникасына көрә Азәрбајчан вокал-инструментал мугамлары профессионал инкишаф сәвијјәсинә көрә "лә'әли мауәл" жанрына нисбәтән даһа јүксәк сәвијјәдә дурмушдур. Әрәб мусиги жанрларынын классификасијасыны өјани сурәтдә верән чөдвәлдә тагасим жанрынын һафсы група дахил олмасы даһа ајдын нәзәрә чарпыр.

Әрәб мусиги жанрларынын Азәрбајчан, Иран, Түрк, Өзбәк, Ујгур вә диқәр халқларын мусиги жанры илә үзвү әлағәси вә онлары ајыр-

1 Нуба – Бағдаддан Испанијаја кечмиш гәдим мусиги ән'әнәси нүмунәсидир ки, о, XIII-XV-XVIII әслрәрдә Шимали Африкада јерләшән әрәб әлкәләринә јайылмышдыр.

2 Мувашах әрәбләрин гәдим вокал, классик профессионал мусиги нүмунәсидир. Мусиги тарихчиләри онун јаранмасыны IX әсл кими көтүрүр. Вәтәни Әндәлүз сајылыр.

ран чөһөтлөр "Муғам тарихи" әсәринин дикәр чилдләринә дахил едиләчәји үчүн бу һагда кениш мә'лумат верилмир.

Әрәб мусигиси үчүн дәсткаһ формасынын характерик олмадығыны гејд етмишдик. Лакин, ону да гејд етмәк лазымдыр ки, макамларын буна охшар силсилә формасында ифа тәрзи мөвчуддур. Дәсткаһ жанрында мүхтәлиф вокал-инструментал эпизодлар силсилә шәклиндә һәјата кечирилирсә әрәб мусигисиндә бу принцип пәрәкәндә формада сахланылмагла лад бахымындан ажры сәчијјәви хүсусијјәт дашымыш олур. Јә'ни, Иран мусигисиндә кениш тәтбиг едилән Азәрбајчан муғам сәнәтиндә исә "кизли формада мөвчуд олан "мүрәккәб нәвази" вә "мүрәккәб хани" үслубу әрәб ән'әнәсиндә сахланылмышдыр. Әрәбләр XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә бу жанра "Вәсл" силсилә мусиги жанры кими бахмышлар. Бу силсиләнин ифасында дәсткаһда Дәрәмәд, Бәрцаһг олдуғу кими кириш функцијасыны дашыјан Башраф (Азәрбајчан мусигисиндә Пишрәв, Пишро- И.Р.) ифа едилирди. Оун ардынча "Тагасим"и бир нечә ифачы чалыр вә сон кәнуи ифачысындан сонра "лә'әли мауәл" вокал-инструментал парчасы чалыныр. Принципә дәсткаһ формасыны хатырладан Вәсл¹ жанрында тагасимләр дәсткаһда ифа едилән инструментал эпизодлардан фәргли олараг, чох вахт бир нечә ифачы арасында ифа едилдији үчүн, мүхтәлиф ладлара модулјасија олунур вә јенидән әввәлки лада гајыдылыр. Белә ифа тәрзинин илк бахымдан мүрәккәб үслубда олмасы адамы һејрәтләндирирсә дә, дәсткаһларда мөвчуд олан камил сәнәт формасы, мәнтигли структур гурулуш, смосионал тә'сир гүввәси гат-гат күчлүдүр.

"Әрәб макаmlарынын көкү сәрбәстдир" кими фикирләр мусиги сәнәтинә шамил едилә билмәз.

Һәр бир сәнәт нүмунәсинин әсасы, базасы, мајәси вар. Фундаментсиз бина олмадығы кими, тоникасыз, мајәсиз дә мелодија, муғам, макам јохдур.

Р.Зәһрабовун "Азәрбајчан муғамларында сәчијјәви олан һәр бир муғам үчүн мүйјән едилмиш "мајә" пәрдәси макаmlарда јохдур. Макаmlары мүйнни өз сәс диапазонона үјгүн истәнилән пәрдәдә охуја биләр. Бу мә'нада макаmlарын көкү сәрбәстдир, регламентлик она хас дејилдир" (2.30, с.14), фикринә һеч чүрә

1 Мүрәккәб нәвази – инструментал муғамда кечидләр вә ја мүйјән шә'бә вә кушәләр вәситәсизлә мүхтәлиф ладлара модулјасија едилиб ахында јенә әввәлки лада гајытмагла ифаны тамамламага дејилир.

бәрәәт газандырмаг олмаз. Әрәб мусигисиндә көкүн, ладын мөвчуд олмасына бах ашағыда кәстәрилән мәнбәләрә¹. Мајә термини әрәбләрдә карар (гәрар - И.Р.) термини илә әвәз олунуб, чүнки мајә сөзү Иран мәншәлидир (бах: лүгәтләр; Дехода, М.Моин вә с.) мәсәлән, әрәб мусигисиндә Мајә-Раст, Карар-Раст кими (3.48, с.153). Ејни заманда бә'зи мә'хәзләрдә әсас термини дә тоника-мајә мә'насында ишләдилир.

Әрәб макаmlарынын структурунун вә милли хүсусијјәтләринин Азәрбајчан, Иран шифаһи профессионал ән'әнәви мусигиси илә гаршылыгы мугајисәси кәстәрир ки, модел, гурулуш структур бахымындан әрәб макаmlары Азәрбајчан, Иран муғам сәнәтинин ејнидир. Фәгәт узун бир тарихи процес кечдији үчүн бу сәнәт нөвләри мүйјән дәјишикликләрә уграмышдыр. Милли хүсусијјәтләрә кәлдикдә исә гејд етмәлијик ки, әрәб макаmlарынын өз спесифик зәнкин милли сәс чаларлығы олмасы илә јанашы, бурада Азәрбајчан, түрк, фарс милли үслублары да һисс олуначаг дәрәчәдә мөвчуддур. Мисир, Сурија, Ливан мусигисиндә мә'лум олан 52 муғамдан ашағыдакылар Иран-Азәрбајчан муғамларында мөвчуддур: Әчәми-Әширан, Әраг, Раһәтол рәван - (Руһул-рәван, руһул-әрваһ), Дилкәше-Хавәр (Хавәран), Бәстәникар, Оуч, Раст, Маһур, Шурәк (Шур), Нәкриз, (Нәјриз), Фәрәһ-Фәза (Фәрәһ-Әнкиз, Фәрәһ-Әфза), Тәрзи-Чәдид (Тәрз), Рәһави, Сәба, Үшшаг, Һичаз, Исфәһан, Һүсәјни, Мүһәјјер, Әчәм (Новруз-е-Әчәм), Шәһназ, Бусәлик, Сика (Секаһ), Чаһаркаһ, Күрдү (Бајаты-Күрд), Зәнкулә, Гычгаз (Гачар-Мәһди Бәркишли), Гызчыгаз (түрк сөзүдүр XVIII әсрдә Азәрбајчанда ифа едилиб - И.Р.), Һәзам (Һәзан), Мајә, Нәһавәнд.

Мисирдә мә'лум олан муғамлардан ашағыдакылар - Иран-Азәрбајчан муғам сәнәтиндә мөвчуддур. Јекаһ, Шогәфза, Фәрәһнак,

1 Салаһ ад-Дин Мәһәммәд. Муфтах ал-алхан ал арабийа (Ключ к арабской мелодии (Каир, 1947, II т.(әрәб дил.)).) Шауки Јусиф Мустафа Киәс ас-Суләм ал-мусики ал-араби (Измерение арабской гаммы). Каир, 1969, (әрәб дил.)) Маһфиз Һүсәјн Әли. Макам ал-мусика ал-арабийа (словарь арабской музыки (Багдад, 1964 (әрәб дил.))). Әл-Һефни Маһмуд Әһмәд. Ал-мусика ан-назарийа (Теория музыки), Каир, без указ. Годаизд. Ф.Аммар. Кәстәрилән әсәри, с.104-116.

Сазжәр, Песәндиә, Сүнбүлеҗе Нәһавәнд, Делнешин, Һүсејниҗе Құлзар, Нәһавәнд, Кәбир, Баба Таһир, Сузнак, Тәрзи Новин.

Мәрақешдә вә Туниسدә олан 17 муғамдан 10-ну Иранда, Азәрбајҗанда кениш јајылмыш муғамлардыр: Раст, Чаһаркаһ, Маһур, Әрағ, Һичаз, Исфәһан, Һүсејни, Бајаты, Секаһ, Әширан (5.13, с.55).

Көстәрилән мисаллардан ајдын көрүнүр ки, Ирагда вә диқәр Әрәб өлкәләриндә јајылыб инкишаф тапмыш мақам сәнәти өз көкүнү Иран-Азәрбајҗан мәдәнијјәтиндән алыр. Бу мақамларын мусиги материалынын, лац гурулушунун функционал тәһлили дә сүбут едир ки, муғамлар бир көкдән јараныб, о да илк нөвбәдә Иран әразиси илә Азәрбајҗан-фарс муғам сәнәти илә бағлыдыр.

§ 7. ОРТА АСИЈА ХАЛГЛАРЫНДА ШИФАҢИ ПРОФЕССИОНАЛ ӘН'ӘНӘВИ МУСИГИ

(Тачик, өзбәк, түркмән, ујғур мақом вә муқамларынын муғажисәли нәзәри тәһлили)

Орта Асија гәдим Шәрг мәдәнијјәтинин кениш јајылдығы әразиләрдәндир. Гәдим ипәк јолунун Орта Асијадан кечмәси, һәмчинин тарихин мухтәлиф дөврләриңдә Харәзм, Мавәрәннәһр вә Бухара шәһәрләринин ири мәдәни мәркәзләрдән олмасы (3.44; 3.91; 3.117; 3.118; 3.119; 3.120; 3.121; 3.148) шифаһи профессионал ән'әнәви мусигинин Орта Асијада кениш јајылмасына тә'минат вермишдир. Гәдим Согда, Бактрија мәдәнијјәтләринин вариси олан Орта Асија халқлары Сасаниләр дөврүндә, сләчә дә орта әсрләрдә чох бөјүк мәдәни инкишаф јолу кечмишдир (3.202; 3.201; 3.221; 3.244; 3.247; 3.245). Орта Асија әразисиндән тапылан археоложи әшјалар да, мусиги ифачыларынын, мусиги аләтләринин вә бир сыра мәдәнијјәт нүмунәләринин рәсмләри дә сүбут едир ки, Орта Асија халқлары мәдәни јүксәлишә гәдим Шәрглә ејни дөврдән башламыш вә бу инкишаф гаршылыгы сурәтдә, әлағәли шәкилдә һәҗага кечирилмишдир (3.261; 3.257; 3.277; 3.279; 3.306). Бу мә'нада Орта Асијадын мәдәни инкишафында түркмән, өзбәк, тачик, ујғур вә с. халқлар өзүнәмәхсус рол ојнамышдыр.

Шәрг халқларында олдуғу кими Орта Асија халқларынын мусиги мәдәнијјәтинин кениш вүс'әт алмасында, шифаһи про-

фессионал ән'әнәви мусигинин чох бөјүк әһәмијјәти олмушдур (3.117; 3.127; 3.292; 3.297; 3.288; 3.290; 3.285).

Әввәлки бәһсдә гејд етдијимиз кими гәдим дөврләрдә муғам (мақам) билаваситә пешәкар ифачыларын сәнәти вә сарај һәјаты илә бағлы олдуғу үчүн ири мәдәни мәркәзләрдә, шаһ сарајларында даһа кениш шәкилдә өз инкишафыны тапмышдыр. Бу бахымдан муғам башга халқларын мусиги мәдәнијјәтиндә мухтәлиф инкишаф мәрһәләләрини кечмишдир. Азәрбајҗанда јараныб бөјүк ағачын будағлары кими ајры-ајры истигамәтләрдә, рекионларда инкишаф тапан муғам сәнәти өзүнү бириндә зәиф, диқәриндә исә даһа күчлү шәкилдә көстәрмишдир. Тәдгигатлар вә муғажисәли тәһлилләр дә көстәрир ки, муғам сәнәти саз типли аләтләрдә өз инкишафыны нисбәтән зәиф, ул, тар, каманча, неј, тәнбур вә с. аләтләрин ифасында исә даһа күчлү тапмышдыр. Бу да сарај мусигиси илә, үмумијјәтлә исә шәһәр мусиги һәјаты илә бағлы олмасындан ирәли кәлир. Көстәрилән шәрһ дә муғамын билаваситә шәһәр мүнһитиндәки пешәкар ифачылыгыла әлағәдар олмасына дәләләт едир.

Орта Асија халқларында јајылмыш шифаһи профессионал мусиги нүмунәләрини бир-бири илә муғажисәли сурәтдә тәһлил етсәк көрәрик ки, бәһс етдијимиз халқларын мәдәнијјәтиндә бу сәнәт нөвү өз инкишафыны мухтәлиф сәвијјәләрдә тапмышдыр. Әзбәкистанда вә Тачикистанда мақом сәнәтинин Түркмән муқамларына нисбәтән даһа чох инкишаф егмәси рәал бир һәгигәтдир. Әзбәк вә Тачик мақомларыны исә Азәрбајҗан вә Иран муғам сәнәти илә муғажисә етсәк, икинчиләрин өз инкишаф сәвијјәсинә көрә даһа јүксәкдә дурдугунун шаһиди оларыг.

Тачик мусиги мәдәнијјәти бир тәрәфдән - әрази бахымындан - Әзбәк мусигиси илә сых әлағәдардырса, етник, дил вә мусиги сој көкүнә көрә фарс мусигиси илә ғырылмаз телләрлә бағлыдыр. Тәһлилләр көстәрир ки, Тачик мақомлары тарихән бу ики мәнбәдән гита алмыш вә инкишаф етмишдир. Он ики Иран-(фарс) муғам дәсткаһлары илә тачик мақомларыны муғажисә етсәк көрәрик ки, дәсткаһларын чоһу тачик мақом сәнәтиндә јохдур вә Тачикистанда мөвчуд олан шашмақомлар (алты мақом) да өз инкишаф принципинә көрә Иран (Фарс) дәсткаһларындан нәзәрә чарначаг дәрәчәдә фәрглидир. Мақом сәнәти гәдим дөврләрдән индики Әзбәкистан вә Тачикистан әразиләриндә: Фәрганә вадисиндә,

Сәмәргәндә, Хөчәнтдә, Бухара вә Харәзмдә мөвчүд олмушдур. Лакин, XVIII әсрин ахыры вә XIX әсрин әввәлләриндә макаматын јени нөвү олан шашмакомларын өзбәк вә тачик профессионал шифаһи ән'әнәви мусигисиндә јаранмасы ики - Бухара вә Харәзм мәркәзләри илә бағлы олмушдур (3.239; с. 136). Өзбәкистанда вә Тачикистанда макам сөзү (әрәб мәншәлидир) јерли диалектә көрә маком кими сәсләнир (3.188, с.118). Әбдүлрәһман Чаминин¹ трактатында ады чәкилән 12 муғамын, 6 авазын вә 24 шө'бәнин ады шашмакомларын ады илә ујғунлуг тәшкил едир. Бүзрүк (I), Рост (II), Наво (III) вә Ирок (VI) гәдим макамларла ујғун кәлдији һалда, Дугох (IV) вә Сегох (V) адына исә шө'бәләрин ады арасында раст кәлмәк олар. (3.188, с.119).

Шашмакомларын һиссәләринин диқәр адлары да гәдим мусиги нүмунәләри илә ујғун кәлир (Мәс. Жәрдун (Жәрдунижјә)), Мүхәм-мәс, Сәкил, Тәлкин, Самои вә ја Сама'и, Хәфиф, Чәнбәр, ејни заманда бу адлар маком сәнәтиндә ритмик вәзни мүйјән-ләшдирир.

Харәзм макомларында (әсасән Өзбәкистанда инкишаф едиб - И.Р.) илк инструментал вә вокал һиссәләрин Бухара шашмакомлары кими мүстәгил адлары јөхдур. Онлар даһил олдуғу маком силсиләсинин ады илә адландырылыр (3.188, с.119). Бу ики маком силсиләси нәинки адлара көрә, һәтта һиссәләрин сајына, характерик хүсусијјәтләринә, мелодик гурулушуна вә ритмик компонентләринә көрә бир-бириндән фәрглидирләр.

Шашмакома даһил олан һәр бир маком чох һиссәли вә бүтөв силсиләни тәшкил едир ки, ифасы адәтән 2 саатдан 3 саата гәдәр чәкир. Бунунла јанашы тәчрүбәдә кичик силсилә олан ајры-ајры макомлар да ифа едилир - дејән Ф.Кароматов вә Ј.Елснер фактики олараг дәсткаһлардан данышырлар (3.188, с.120).

Буна бахмајараг дәсткаһ аңлајышы бу вә ја диқәр мүйллифләр тәрәфиндән шашмакомларын ифасында ишләдилмир. Фикримизин тәсдиғи кими гејд едәк ки, Бухара шашмакомларында тәсниф-ләрдән (мәс. тәснифи - Бүзрүк, тәснифи - Сегох вә с.), Пешрәвләрдән (мәс. Пешрәви Дугох вә с.), Дәрамәдләрдән, Самаиләрдән,

1 Ф. Кароматов вә Ј. Елснер диқәр трактатларда јә'ни Сәфиәддин Ур-мәви вә Ибн Синанын әсәрләриндә дә бу адлара раст кәлиндижини кәстәрирләр. Әлавлә олараг гејд едәк ки, бу адлар әксәр мусиги трактатларында бир-биринә ујғун кәлир.

Хәфифләрдән (мәс. Самаи Дугох вә Хәфифе Сегох вә с.) кениш истифадә едилир (бах: 3.188, с.120-129). Бу фактын өзү бир даһа сүбуг едир ки, шашмакомлар системинә даһил олан ајры-ајры макомлар чох һиссәли силсилә олдуғу үчүн вә бурада диқәр мусиги жанрларындан (Пешрәв, тәсниф вә с.) истифадә олундуғундан бу силсилә мөһз **дәсткаһ** формасындадыр.

Маком силсилә әсәри кими ики әсас бөјүк һиссәдән (форма бахымындан - И.Р.) инструментал вә вокал һиссәләриндән ибарәт-дир. Бухара ән'әнәсиндә бу Мушкилот вә нәср, Харәзм ән'әнәсиндә исә даһа гәдим адлары мәнсур вә мәнзуму өзүндә һифз етмишдир. Инструментал мусиги һиссәсиндә Тәсниф, Тәрчи, Жәрдун(3), Мүхәммәсин(4) (адәтән ән азы икисинин) вә Сакилин(5) (һәмчинин ән азы ики дөфә) ифасы мөчбуридир. Ф.Кароматовун вә Ј.Елснерин фикринчә инструментал ијесләрин чох чөһәтли хүсусијјәтләри онларын Орта вә Јахын Шәрг мөдәнијјәти илә (муғам-макам сәнәти - И.Р.) сых әлағәсини кәстәрир вә онлар белә гәнаәтә кәлирләр ки, бунун сој көкүнү түрк, фарс (бизим фикримизчә исә хүсусилә Азәрбајчан - И.Р.) әразиләриндә олан мувағиг сәнәт ән'әнәләри илә муғажисәси кәстөрмәлидир (3.188, с.122).¹

Артыг ону гејд едәк ки, бизим апардығымыз мушаһидәкәр вә муғажисәли нәзәри тәһлилләр сүбуг едир ки, шашмакомларын ифа үслубунун муғам дәсткаһларынын (Азәрбајчан, фарс - И.Р.) ифа тәрзиндән фәргли олмасына бахмајараг, һәр ики сәнәтин келәсиси, јә'ни сој көкү ејни мәнбәдән көтүрүлмүшдүр. Бу мәнбә дә Азәрбајчан муғам сәнәтидир. Ағачын гәл-будаллары диаметринә көрә һеч вахт онун көвдәсиндән галын ола билмәз. Бу артыг аксиома олдуғу үчүн гејд едәк ки, Шәрг халлары ичәрисиндә дә истәр формаца, истәр ифа үслубуна, истәрсә дә жанр рәнкарәнклијинә көрә ән дәрин көклү муғам сәнәти мөһз Азәрбајчан мусиги ән'әнәсидир. Бу мө'нада Шашмакомлар үчбучаг шәклиндә һәм Иран (Фарс), һәм дә Азәрбајчан - түрк муғам ән'әнәси илә сых бағлыдыр.

Шашмакомларын вокал һиссәси - биринчи әсас һиссәнин Сарахбор вә сонракы шө'бәләрин ардычыл ифасындан ибарәтдир. Шө'бәләр ики група ајрылыр: 1) Ардычыл ифа едилән вә сечмә јол илә ифа

1 Тәрчи - тәқрар демәкдир;
3. Жәрдун, тәле инструментал ијес вә мүйјән ритмик үсулду;
4. Мүхәммәс - пентометр, ритмик үсулду;
5. Сакил - ағыр ритмидир (3.188, с.120).

едилән шө'бәләр. Биринчи группу Сарахбордан башга Төлкин вә Нәср шө'бәләри (Нәср адәтән ики дөфә ифа олунур) әһатә едир. Бунларын ифасындан сонра кушет формасында олан бир вә ја бир нечә кичик маһнывари мелодиялар ифа едилер ки, бунлара - Тарона (Тәранә) дежилер. Бә'зи вахтлар исә әләгәләндиричи мөвзу олан Супориш ифа едилер. Биринчи группун ифасы Уфар (рәгс) вә Супо-риш (бу ифада о тамамлајычы функцијасы ојајыр) илә тамамланыр.

Икинчи группун шө'бәләрин ифасы биринчиләрдән фәрглидир. Адәтән беш мүстәгил һиссәдән ибарәт олан шө'бәләрин мәркәзи һиссәси Савт (Совт - И.Р.) адланыр ки, о да мелодик хәтти вә метроритмик трансформасияны мөәјјәнләшдирер. Ајры-ајры макомларда бу савтлар мүхтәлиф ардычылыыгдан ибарәт олур (3.118, с.122). Мәсәлән, бах ашағыдакы чөдвөлә

Бахдығымыз Савтда:	Бузрук макомында Ирок савты:
1. Савт	1. Савт Ирок
2. Талкинча	2. Талкинча
3. Кашкарча	3. Чанандоз
4. Сокијнома (Сагинамә)	4. Сокијнома (Сагинамә)
5. Уфар (коденсија, әјаг)	5. Уфар

Шашмакомларын вокал һиссәсинин мәркәзи һиссәсини Сарахбор тәшкил едир. О, бүтүн макомларда ејни структур гурулушу һифз едиб сахлајыр.

1. Даромад (Дәрамәд)
2. Мијонларда (Мијаннәрдә) орта режистр
3. Дунаср кулминасијадан ашағы олан јүксәк режистр
4. Аудж (Оудж) кулминасија пәрдәси, ән јүксәк режистр.
5. Фурувард (Фуруд фарчасы) вә ја Туширма (өзбәк-түркчәси) ашағы, мајејә снән демәкдир.

Биринчи үч һиссә нәинки Сарахборун, ејни заманда бүтүн маком силсиләсинин характеристикасыны мөәјјәнләшдирер. Бурада бу сөзү дә ики гисмә хат (хәтт) (ики мисралы ше'рин мелодиясы мә'насында) вә ханга¹ (вокал охума) бөлүнур.

Макомларын формаларынын әмәлә кәлмәсиндә әсас элемент кими ритмик формуллар, үсуллар рол ојајыр. Вокал һиссәнин вә инструментал пјесләрин метроритмик әсасыны да мәһз бу үсуллар

1 Даһа өтрафлы бах (3.118, с.123-124).

тәшкил едир. Шашмакомларын ифа тәрзиндә бир үмуми чәһәт дә вар, о да онларын ифасында даима пиллә-пиллә јүксәлән динамик кәржинликдир ки, өз апокејини Аудж (Оудж) да тапыр вә Фурувард васитәсилә мајә пәрдәсинә енир. Шашмакомларын бу тәрздә олан инкишаф принципи онун идеја мәзмунунун, мусиги образларынын ваһид сүжет әсасында инкишафына сүбугдур ки, о да онун бизим мугам сәнәти илә доғмалығыны кәстәрир.

Харәзм макомларынын бир сыра Шәрг, Азәрбајчан, Ујгур, Һинд, Иран (фарс - И.Р.), Әрәб халqlарынын аналожи мусиги жанрлары илә үмуми чәһәтләри вар. (3.239, с.136, 3.238; 3.237). Бу үмуми чәһәтләр О.Матјакубов вә Т.Вызгонун, В.С.Виноградовун, Ф.Кароматовун фикирләринә кәрә һәр шејдән әввәл макомларын чох һиссәли, монументал формада олмасында, јүксәк профессионал ифа тәрзиндә вә лад гурулушунда өзүнү кәстәрир (3.239; 3.376; 3.374; 3.375; 3.235; 3.187). Совет республикаларында (кечмиш - И.Р.) мөвчуд олан макоматын Иран вә Әрәб өлкөләриндәки дәсткаһ вә макамларла охшар чәһәтләрини кәрмәк бир о гәдәр дә чәтин дежил. Ајдындыр ки, Иран (фарс - И.Р.) вә Азәрбајчан дәсткаһларынын чохлу үмуми чәһәтләри вар, һәтта чох һалларда онлар ејнидилер. Лакин, М.Бәркишлинин дәсткаһларын силсилә шәклиндәки нот јазыларына фикир версәк онларын Азәрбајчан дәсткаһларындан даһа мүрәккәб олмасы мүшаһидә олунур. (3.187, с.14). Ону гејд едәк ки, Ф.Кароматов вә онларча дијәр кәркәмли мүтәхәссисләр Азәрбајчан, фарс мугам дәсткаһларынын ејни олмасына дөфәләрлә ишарә етмишләр. Һәмчинин әввәлки бәһсдә шөрһ етдијимиз кими В.С.Виноградов, Ф.Кароматов вә дијәр алимләр фарс мугам дәсткаһларынын нот јазыларынын заһири кәрүнүшүнә дијетәт верәрәк, онларын даһа мүрәккәб формада олмасыны кәстәрмишләр. Бизим тәдгигатлар бу фикрин әксини сүбуга јетирер.¹

Харәзм макомларынын әсас маһијјәтини кәстәрән чәһәтләр - онларын силсиләви олмасы, ваһид лад-интонасија принципинә әсасланмасы, ејни заманда онун һиссәләринин контраст метроритмик хүсусијјәтләридир. Башга сөзлә десәк, метроритмик шәкилдә олан башланғыч, силсилә формасындакы макомун характерини вә һиссәләрин ардычылыығыны мөәјјәнләшдирер, лад интонасија системи исә ону ваһид чәрчивәдә характеризә едир. Харәзм

1 Бах: сонракы фәсилләрә.

макомларында да шашмаком силсиләсинә дахил олан аҗры-аҗры макомлар мүстәгил инструментал вә вокал һиссәләриндән ибарәтдир. Макомларын инструментал һиссәләринин биринчи башлангыч һиссәси макомун адыны мөҗҗәнләшдирир. Мәс. маком Рост; маком Бүзрук вә с. Јахуд Тани маком адланыр ки, сонракы һиссәләри Тәрч, Пишрәв, Мүхәммәс, Сакил вә Уфардыр (3.239, с.138; 3.236; 3.237; 3.238; 3.240). Тани маком, инструментал һиссәнин ән бөјүк вә әһәмијјәтли һиссәсидир ки, адәтән ифасы 17 дөгигәјәдәк чәкир. Тани маком вә ондан сонра кәлән бүтүн һиссәләр мөҗҗән метроритмик вәзндә ифа едилир. Тани маком садә 2/4 метроритмик өлчүдә, ағыр темпдә ифа едилирсә, Тәрч вә Пишрәв дә 2/4 өлчүдә, лакин бир гәдәр кениш вә чанлы шәкилдә чалыныр. Мүхәммәс 2/4 өлчүдә олса да әввәлки һиссәләрә нисбәтән даһа мүрәккәб конфигурацијадә вә кениш әһатәли формада ифа едилир. Сакил ағыр темпдә, јәни характерик хүсусијјәтләринә кәрә Мүхәммәсә охшајыр, лакин 4/4 мүрәккәб гурулушлу метроритмик вәзндә чалыныр.

Уфар сон тамамлајычы һиссә 6/8 вәзндә, рәгсвари шәкилдә маком силсиләсинә јекун вурур. О.Матјакубовун вердији мә'лумата кәрә бә'зи макомларда башга адларла растлашаг да, мәс. Дугох макомунда Самои, Фохтиј, Зарб, Сегох макомунда Хафиф, онлар функционал бахымындан јухарыда гејд етдијимиз һиссәләрини сјнидир. (3.239, с.139).

Харәзм вокал макомларынын да өзүнүн адлары вар. Инструментал макомда олдуғу кими бурада да әввәлки һиссәнин ады үмумликдә макомун адыны мөҗҗәнләшдирир вә ја Тани маком адланыр. Тани макомдан сонра Талкин, Нәср, Сувора, Нәкш вә Уфар һиссәләри кәлир ки, онлар да һәр бири мөҗҗән метроритмик вәзн әсасында ифа едилир. Гејд едәк ки, вокал макомларда гәзәл охундуғу үчүн артыг онун метроритмик хүсусијјәтләри гәзәл бәһрләринин адлары илә адландырылыр.

Үмумијјәтлә, Өзбәк вә Тачик макомларынын лад әсасыны силсиләдә ифа едилән илк һиссәләрин лад бүнәврәси тәшкил едир. Өзбәк вә Тачик макомларынын гурулуш-форма тәһлили кәстәрир ки, онлар ејни гурулуша, характерә, емоционал тә'сирә малик олуб, вәһид муғам, макам системинин аҗрылмаз тәркиб һиссәләридир. Тәһлилләрә истинад едәрәк ону кәстәрә биһәрик ки, шашмакомлар гурулуш моделинә кәрә дәсткаһ жанрындадыр. Өзбәк, Тачик вә

дикәр алимләр бу жанры дәсткаһ адландырмасалар да, шашмакомларынын силсиләвилији буна там дәлил верир. Бу фактын өзү сүбүт едир ки, Өзбәк вә Тачик макомлары Азәрбајчан вә Иран (фарс - И.Р.) дәсткаһлары илә ејни зәминә әсасланыр. Лакин, бурада ону да с'тираф етмәлијик ки, биринчиләр икинчиләрә нисбәтән формача өзләрини даһа зәиф шәкилдә һифз етмишдир. Өзбәк вә Тачик макомларынын мелодик, лад гурулушунда да Азәрбајчан, Иран мусиги ән'әнәси илә бағлылыг өзүнү кәстәрир (Бах. 3.374; 3.375; 3.376). Кәстәрилән бүтүн фактлар Азәрбајчан, Иран муғам сәнәтинин шашмакомларынын сәләфи олдуғуну тәсдиг етмәјә әсас верир.

Түркмән мукамларынын өјрәнилмәси кечмиш совет, түркмән вә дунја алимләри тәрәфиндән лазымы сәвијјәдә арашдырылмамышдыр. Буна бахмајараг, илк мүшаһидәләр вә тәдигатлар Түркмән мукамлары һаггында мөҗҗән фикир сөјләнилмәсинә имкан верир. Мукамларынын дикәр халқларынын мусиги јарадычылыгында мөвчуд олан шиһәһи профессионал ән'әнәви мусиги илә гаршылылыгы муғам-јисәли тәһлили кәстәрир ки, мукамлар Орта Асијадә зәиф инкишаф етмишдир.

Муғам, макам, мукам сәнәтинин өјрәнилиб тәһлил едилмәсиндә бир мүнүм спесифик факты да ачмаг истәрдик. Муғамын һансы мусиги аләтиндә ифа олунмасындан чох шеј асылыдыр. Тарихи арашдырмалар вә аҗры-аҗры халқларынын инструментал муғамларынын тәһлили кәстәрир ки, муғам-макам мәһз о мусиги аләтләринин ифасында даһа кениш јайылымышдыр ки, шаһ сарајларында о аләтләрдән кениш истифадә олунмушдур. Шаһ сарајларында истифадә едилән мусиги аләтләриндән бәрбәт, тәнбур, руд, уд, тар, сетап, сәнтур, каманча, неј, канон вә с.-нин муғам сәнәтинин формалашмасында, инкишафында мүстәсна ролу олмушдур. Мәһз бу мусиги аләтләринин техники имканлары, спесифик тембр хүсусијјәтләри инструментал муғамларынын ифа техникасына, ифадә васитәләринин зәпкинлијинә өз фәрди тә'сирини кәстәрмишдир. Тар, уд, каманча вә неј аләтләриндә ифа едилән ејни бир инструментал муғамын тәфсирина фикир версәк кәрәрик ки, онларын техники ифа хүсусијјәтләри, ифа заманы истифадә едилән аҗры-аҗры чешидли бармаглар, тембр рәнкарәнклији, һәмчинин чалгы үслубу мүхтәлифдир. Јухарыда адлары чәкилән мусиги аләтләриндә ифа едилән муғамлар өзүнүн ән јүксәк инкишаф сәвијјәсиндәдир. Мәһз бу мусиги аләтләринин јарадылдыгы әразиләрдә инструментал муғам сәнәти даһа чох

инкишаф етмишдир. Төчрүбә вә мушаһидәләр көстәрир ки, саз, гопуз, дугар вә с. кими аләтләрин ифасында муғам сәнәти бөжүк вүс'әт ала билмәмишдир. Бу мә'нада ашыг - озан мусигиси даһа чох јабылмыш рајонларда, әразиләрдә муғам сәнәти нисбәтән зәиф инкишаф етмишдир.

Түркмән мукамларынын өјрәнилмәси вә мугајисәли тәһлили дә сүбут едир ки, ән'әнәви мукам сәнәт нөвү бу әразидә зәиф инкишаф етмишдир. Гәдим вә орта әср Түркмән мусиги мәдәнијјәтиндә ән нүфузлу јери Бахши сәнәти тутмушдур (3.127; 3.128; 3.332). Бу сәнәт, Азәрбајчан ашыг јададычылығы илә мугајисә едилә биләр.

Бахши сәнәти дә ашыг сәнәти кими бир нечә саһәни өзүндә чәмләшдирир. Ифачы, ханәндә-дастан сөјләјән, јададычы-бәстәкар кими чыхыш едән бахшычылар өз ифаларында Махтумкулу, Муллаһанәпеса, Кеминә, Зелили, Андалыба, Маталжи кими классик шаирләрин әсәрләрини, һәмчинин “Короглу”, “Таһир вә Зәһрә”, “Шаһ-сәнәм вә Гәриб” халг дастанларыны ифа едирләр (3.332). Түркмәннистанда Ветран-бахши, Чаббар-бахши, Дурды-бахши, Әли-бахшы, Гурбан-бахшы, Ораз-салпыр, Кел-бахшы, Сары-бахши, Аманкәлди Гәнибәј, Махтумкулу-карлы, һәмчинин ифачы инструменталист бахшылардан түтәкчи Агачан, Анна-кулу Сарыјев, Гиджакчы-Һәмра, Ханжан, Бабашан-ишан, дугарчы-Пурли Сарыјев, Тачмәммәд Сухан Кулијев вә башгалары (3.352, с.127-128) бахши вә мукам сәнәтинин ән нүфузлу сәнәткарлары олмушдур. Түркмәннистанда ән'әнәви мусиги ифачылығында әсасән гопуз-варган, гарғы-тујдуг (нејә охшар), дили-тујдуг (түтәк) гоша дили-тујдуг, дугар, гиджак (3 симли) аләтләрдән истифадә едилер. Ејни заманда ону да гејд едәк ки, кечмиш Түркмәннистан әһалисинин әсас пешәси сәһра һәјәти (малдарлыг, чобанлыг) илә бағлы олдугу үчүн о, бу әразидә инкишаф етмиш мукамларда өз тө'сирини (изләрини) бурахмаја билмәзди. Әввәлки бәһсдә дә гејд етмишдик ки, муғам адлары ичәрисиндә шәһәр, гәбилә, халг, шәхс адлары вә с. өз әксини тапмышдыр.

Б.Худәјназаровун мә'луматына көрә једди мукамдан әләвә даһа бир инструментал мусиги һавасы вар ки, она “Бурныашак” (дағлыг әрази адыдыр) дејилер. Бу мусиги һавасы өз лад вә метроритмик хүсусијјәтләринә көрә мукамлара чох охшайыр. О, ардычылы ифа едилән дөрд мүстәгил һиссәдән ибарәтдир. Мукамларын импровизә һиссәси “мукамлама” адлары (3.352, с.129).

Түркмән ән'әнәви халг мусигисиндә мукам, мүстәгил мусиги һавасыны вә мүөјјән лады көстәрир. Мукамдын ады һәм мүстәгил мусиги һавасынын, һәм дә ладын адыны мүөјјәнләшдириш олур. Түркмән мусиги мәдәнијјәтиндә 7 инструментал мукам вар (3.353).

1. Мукамлар башы¹
2. Гонур баш мукамы²
3. Еркәклик мукам³
4. Ајралык мукамы⁴
5. Көјдепе мукамы⁵
6. Нәлер горунди⁶
7. Беркәли чокај⁷ (3.352, с.128).

Верилән билки вә тәһлил көстәрди ки, Түркмәннистанда јабылыб инкишаф етмиш мукам, Шәрг, о чүмләдән Азәрбајчан муғам сәнәтинин зәиф бир шахәсини тәмсил едир. Бу фактлар өз-өзлүјүндә сүбут едир ки, муғам сәнәти бураја - Түркмәннистан әразисинә кәлмәдир вә јухарыда гејд олунан сәбәбләр үзүндән мукам сәнәти кәниш инкишафыны тапмамышдыр.

§ 8. ӘРМӘНИ МУСИГИ МӘДӘНИЈЈӘТИ ВӘ МУҒАМ СӘНӘТИ (тарихи, нәзәри вә практикә тәһлил)

Әрмәннистанын⁸, сләчә дә бүтүн халqlарын мусиги мәдәнијјәтләринин инкишафы илк нөвбәдә бу халгын тарихи илә сых бағлыдыр. Сон јетмиш ил әрзиндә кечмиш совет елминдә мүөјјән мөвгәләри тутмуш ермәни лоббисинин нүмајәндәләри тарихи фактлары өз хәјирләринә дәфәләрлә тәһриф етдикләри үчүн пәтичә е'тибары илә мусиги елминдә истәр тарихи аспектдән, истәрсә дә нәзәри проблемин шәһриндә бир чох јанлыш, ујдурма вә әсасы олмајан фикирләр ирәли сүрмүшләр. “Бөжүк Әрмәннистан” хулјасы илә јашајан

- 1 Баш мукам, јә'ни биринчи мукам.
- 2 Гонур баш – тајфа адыдыр.
- 3 Еркәклик – дөвә мә'насыны дашыыр. Рәвәјәтә көрә XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә һәмчинин даһа гәдим дөврләрдә бу мукамдын јахшы ифасына көрә дөвә бәхшиш вермишләр.
- 4 Ајралык мукамы.
- 5 Көјтәпә – кәнд адыдыр.
- 6 Нәләр көрүндү – јә'ни һәјәтымда нәләр көрмөдим.
- 7 Беркәли – мукам ифачысынын адыдыр.
- 8 Әрмәннистан орта әср вә мугасир Иран мә'хәзләриндә бу сөз әлифлә јә'ни гејд етдијимиз шәкилдә јазылыр. Әр-мән сөзү, түрк сөзү олуб ики сөз бирләшмәсиндән јараныб. Әр-киши, икид вә мән сөзләридир. Мә'насы Әр-мәнәм. Мәс: Түркмән, Әрмән вә с.

өрмәниләр мусиги тарихиндә дә "Бөжүк өрмәни мәдәнијјәти" рә'ясы илә јашадыгы үчүн мусиги тарихи сәјсыз дәрәчәдә тәһрифләрә мә'руз галмышдыр. Гәрибә бурасыдыр ки, И.И.Земсовски, Ф.М.Кароматов, В.С.Виноградов кими чох көркәмли совет алимләри илә сәһбәтләрдә өрмәни мусигишүнасларынын башга халгларын мусиги наилијјәтләрини өз адларына јазмагла елми вә тарихи фактлары тәһриф етдикләрини сүбута јетирдикдә лагејдиклә растлашмышыг. Һәтта, 1990-чы ил апрел ајында Дүшәнбә шәһәриндә Барбәдин анадан олмасынын 1400 иллијинә һәср олунмуш бејнәлхалг мусиги симпозиумунда да өрмәни тәрәфин әсассыз, тәһриф олунмуш елми мүддәаларла чыхышларына совет алимләри илә јанашы Азәрбајҗан алимләри дә лагејдиклә јанашмышлар. Фәгәт бу сәтрләрин мүәллифи сәнәтшүнаслыг елмләри доктору Н.Тәһмизјанын Низами Кәнчәвини, Бертелси тәһриф етдијини сүбугларла үзә чыхардыгдан вә Иран алимләри бизим елми мүәддәалара үстүнлүк вердикдән сонра Н.Тәһмизјан конфранс залыны тәрк етмишдир.

Бу һадисәни шәрһ етмәклә демәк истәјирик ки, елмин тәһриф олунмасына јол вермәк олмаз. Әскәр доғма торпагы горууду кими, алимләримиз дә сөзүн әсл мә'насында бөјүк вә кениш шахәли мәдәнијјәтимизи, гәдим вә зәнкин тарихimizi горумальдыр. Әрмәни мусигишүнасларындан Н.Тәһмизјан, А.Тсиксикјан, Л.Ериджакјан вә башгалары сон беш-он ил әрзиндә даһа да активләшиб сүн'и јолла өз мусиги тарихләрини Шәргин ән гәдим дөврләринә кәтириб чыхармышлар. Артыг мүшаһидәләр кәстәрир ки, өрмәни алимләри сүн'и мусиги тарихләрини мәрһәлә-мәрһәлә јарадырлар. Јә'ни тарихин гәдим дөврләринә стапларла кечир вә Шәргин бүтүн халгларынын мәдәнијјәтләринә тәдричән мүштәрәк шәкилдә саһиб чымагла сон мәрһәләдә Шәрг мәдәнијјәтинин формалашыб инкишаф етмәсиндә өрмәни мәдәнијјәтинин чох бөјүк тә'сири олдугуну кәстәрирләр. Марағлы бурасыдыр ки, өрмәни алимләри һәр дәфә өрмәни мусигисинин хејринә дејилмиш јени фикрә гаршы елми әсаслы мәгаләләрлә гаршылашмајанда онлар бу дејилмиш вә јахуд сүн'и шәкилдә јарадылмыш мусиги тарихини даһа да инкишаф етдирирләр. Мәсәлән, 1980-чы илләрдән сонра Низами Кәнчәвинин "Хосров вә Ширин" поемасында Ширини миллијјәтчә өрмәни шаһзадәси, Сәркешин (Хосров Пәрвизин сарај мусигичиләринин башчысы – И.Р.) Саркис едән Н.Тәһмизјан һеч бир манеәјә раст кәлмәдијини көрдүклә (3.315; 3.314; 3.316) сонракы мәгаләләрдә артыг Саса-

ниләр дөврүндә бир Сәркешин (Саркис – Н.Т.) симасында өрмәни мусигисинин Иран-фарс мусигисинә чох күчлү тә'сириндән данышыр (3.316, с.160). Һәмчинин Хосрованиләрин јарапмасында ладларын системләшмәсиндә ифачылыг сәнәтиндә Шәрг үсулунун нәзәри чәһәтдән мәнимсәнилмәсиндә (3.316, с.161; с.163) өрмәни мусигичиләринин бөјүк хидмәти кәстәрилир. Бу хүсусда Н.Тәһмизјан јазыр ки, мүасир, хүсусилә бизим ахтарышлар кәстәрир ки, V-VII әсрләрдә өрмәни мусигичиләри (бүтүн мәнбәләрдә бир сәркеш миллијјәтчә өрмәниләшиб башга ифачыларын ады јохдур. Лакин көрүндүјү кими чәм һалында верилир – И.Р.) Сасаниләр дәвләтинин синкретик мусиги мәдәнијјәтинә чох гүјмәтли төһфә (һансы төһфәдән сәһбәт кетдији арашдырылмыр – И.Р.) вермишләр (3.316, с.163). Даһа сонра о гејд едир ки, куја Хосров Пәрвиз Ктесифона дүңјәви мусигини гапунајугун формаја саймаг үчүн Әрмәнистандан бир печә өрмәни-мусигичиләрини дә'вәт етмишдир. Һеч бир мә'хәз, мәнбә кәстәрилмәдән өрмәни мусигисини әсассыз, сүбүтсуз көјләрә галдырмагла өрмәни мусигисинин Шәрг мусигисинин инкишафына чох бөјүк тә'сириндән данышылыр. Әрмәни алимләри истәниләп халгларла кениш мусиги әлагәләри олмаларыны чох асанлыла јарадырлар. Белә ки, X әсрдә өрмәни – јәһуди (3.315, с.67-68), өрмәни-әрәб (3.315, с.68), өрмәни-гәрб вә Шәрг халглары (3.315, с.70), сәлчүг һакимијјәти дөврүндә өрмәни-түркмән (3.315, с.74), гусан сәнәтиндән данышыларкән "Китаби Дәдә-Горгуд"ун бир һиссәсинин өрмәни тәрәфиндән јазылмасы (3.315, с.76), өрмәни-түрк (3.315, с.79), өрмәни-Азәрбајҗан (3.315, с.79), өрмәни-тачик (3.316), өрмәни-һинд (3.356, с.188) вә нәһајәт Әрмәнистанын үмүбәшәри мусиги мәдәнијјәтинә (3.356, с.188) бөјүк тә'сириндән данышылыр. Гәрибәдир, бүтүн бунлар бәс дејилмиш кими һәтта бә'зи тәдигатчылар тәәчүблә јазырлар: "агласыгмаздыр, нечә олур ки, гәдим дүңјанын инструментал јарадычылыг саһәсинин ән габагчылы вә мәдәни өлкәсиндә каманын (симли аләтин – И.Р.) јарапмасыны тәдигатчылар нәзәрләриндән гачырмышлар.¹ Мәхсусән дә тарих елмин-

1 Шәхси архивидә Сасаниләр дөврү һаггында сәјсыз-һесабыз орта әср вә мүасир елми фактлар топласаг да, һеч бир мәнбәдә белә үјдурма фактларла растлашмамышыг. Фәгәт ону гејд едәк ки, бир сыра тачик алимләри өрмәниалимләринин фактларына истинад верәрәк онларын үјдурма фәалијјәтләрини тәкзиб едирләр.

дә әсасән мәһз Әрмәнистан (шимали Месопотамија – И.Р.) һәм дә мәдәнијәтин бешији сајылырды" (3.356, с.189)

Лухарыда дедијимиз фикрин тәсдиги кими кәстәрәк ки, әкәр 1987-чи илдә Тәһмизјан әрмәни этносунун б.е. әввәл XII әсрдән формалашмаға башламасындан јазырса (3.315, с.59) 1989-чу илдә Дүшәнбәдә чапдан чыхмыш мәғаләсиндә гејд едир ки, халг, професионал әрмәни мусигиси (дини, дүнјәви) өзүнүн јарандығы күндән – б.е. әввәл IV миниликдә (ахырынчы тарихи мүгајисәли дилшүнаслыг кәстәричиләринә әсасән) (бу дөвр шумер дөврүдүр – И.Р.) олан мәдәнијәтдән даньшыр (3.316, с.158; с.164) Шумер дөврүнүн мәдәнијәтинин әрмәни мәдәнијәти илә һеч бир әлагәси јохдур (бах: тарихи һиссәјә). Өз тарихләрини гәдим дөвләрә апармаг үчүн әрмәни халгынын формалашмасында фарс етник элементләринин ролунун олмасы да мәғаләдә кәстәрилир (3.316, с.158). Бунула да Јуиан-әрмәни-арија үмуми диалекти мәсәләсинә дә тохунулур (јенә орада, с.164).

Н.Тәһмизјанын фикринә кәрә б.е. әввәл IX әсрдән е'тибарән Урарту дөвләтиндән сонра әрмәни-хаик вә әрмәни – Шурија дөвләтләринин бу етник групун ишкишафында бөјүк ролу олмушдур (3.315, с.59). Иранын көркәмли вә нүфузлу алимләриндән сајылан Сәид Нәфиси јазыр ки, "Әрәбләр Арран әразисиндә Осман ибн Әффанын хилафәти (23-35 – 643/44-655/56) дөврүндә кәлмәјә башладылар... Лакин, Арранын гошшулуғунда олан Хәзәр түркләри бир нечә дөфә бураја һүчүм едәрәк хилафәтин гошунларыны дармадагын етдиләр.¹ Хилафәт заманы әрәбләр Арран торпағыны (бүгүн мә'хәзләрдә вә гәдим дөвр хәритәләриндә Арран Азәрбајчан торпағлары олмушдур – бах: хәритәләрә – И.Р.) Гафгазда фәтһ етдикләри башга һаһијәләрлә бирләшдирәрәк, она "Әрмәнијә", јә'ни Әрмәнистан ады вердиләр. О вилајәтин мәркәзи чох вахт бу һаһијәнин ән бөјүк шәһәри һесаб едилән Бәрдә олмушдур. Исламдан әввәл Аланларын бир ханәданы бу әразидә падшаһлыг етмиш, сонралар исә арадан кетмишдир" (2.58, с.26).

Үч мүхтәлиф нәгтеји-нәзәрдән (Тәһмизјан – 1.Шумер, 2.б.е. әввәл IX әср вә С.Нәфиси б.е. VI әсри) фикримизчә үчүнчүсү даһа инандырычыдыр. Чүнки, бу хүсусда Низами Кәнчәви "Хосров вә

Ширин" поемасында (3.264, с.59-60) јазыр ки, бүгүн Арран вилајәти Дәрбәнддән тутмуш Абхаз елләринә вә Әрмәнистана гәдәр узаныр. Мәркәзи Бәрдә Шәмирә – Мәһин Бануја табе олмушдур. Шаир Мәһин Банунун чичәкләр ачанда Муганда, исти јәј күнләриндә Әрмәнистан дағларында, пәјыз ајында Абхаз елләриндә, гышда исә исти Бәрдәдә динчәлдијини сөјләјир. Үмумијәтлә "Хосров вә Ширин" поемасында Хосров Пәрвизин Муганда, Бәрдәдә Арранда, Әрмәнистанда олмасы һаггында кәниш мә'луматларын верилмәси бу әразиләрин Азәрбајчан-түркләринин сәрәнчамында – һакимијәти алтында олмасына дәләләт едир. Чүнки, Азәрбајчан о дөврдә үмуми Иран империјасынын тәркибиндә олмуш, Шимал һиссәсиндә исә Албан дөвләти мөвчуд иди. Дүздүр, Әрмәнистан әразисиндә миллијәтчә әрмәниләр дә јашамышдыр. Бу хүсусда М.Налбандјан јазыр ки, "Бу күн түрк (азәрбајчанлы – И.Р.) вә әрмәни демәк олар ки, ејни дијарда јашајырлар. Бу миллиәтләр ејни тәбиәтин тә'сиринә табе-дирләр. Јахын заманлара гәдәр дә, демәк олар ки, ејни һөкүмәтин (Азәрбајчан ханлығы – И.Р.) һөкүмранлығы алтында идиләр" (2.01, с.59). Лакин, бу о демәк дејил ки, бу әразидә бөјүк әрмәни дөвләти вә онун нүфузлу мусиги мәдәнијәти олмушдур. Бә'зи "тәдигатчылар" јазыр ки, һәтта Византијадан сонра ән кәниш, нүфузлу вә зәнкин мусиги мәдәнијәти Әрмәнистанда мөвчуд олмушдур (3.315, с.56).

Елми тәһлил вә тарихи сәнәдләр кәстәрир ки, әразичә әсрләрлә Иранын, Азәрбајчанын тәркибиндә олмуш Әрмәнистанын гәдим вә орта әсрләрдә һөкүмдарларынын әксәријәти (тәхминән 95 фаизи) Азәрбајчан-түркләри олмушдур. Бир мүһүм факты да нәзәрдән га-чырмаг олмаз ки, (бу мәсәләни әрмәни тәдигатчылары һеч вахт ачмыр – И.Р.) гәдим вә орта әсрләрдә XIX әсрин икинчи јарасына гәдәрки дөврләрдә Әрмәнистан әразисинин әһалисинин бөјүк әксәријәти Азәрбајчан-түркләри олмушдур. Тарихи сәнәдләрдән мә'лумдур ки, 1442-чи илдән XIX әсрин икинчи јарысына гәдәр Әрмәнистан әразиси билаваситә Азәрбајчанын һакимијәти алтында олмуш вә бу әразини Ирәван ханлығы идарә етмишдир. Белә тәг-дирдә Византијадан сонра ән күчлү мусиги мәдәнијәтиндән, үмумијәтлә күчлү әрмәни мәдәнијәтиндән сөһбәт кедә билмәз. В.Л.Величко Азәрбајчан татарлары (түркләри – И.Р.) һаггында јазаркән Кәнчә, Ирәван, Тальш, Шәки ханлығындан сөһбәт ачыр (3.102, с.153). Узун илләр Загафгазијада јашамыш көркәмли рус алыми, тарихчиси вә журналисти В.Л.Величко вә И.К.Канадпев өз кәзләри илә мүшаһидә етдији һадисәләри вә јашадығлары дөврү

1 Хәзәр түркләри гүрум кими б.е. II әсриндә формалашмыш вә Азәрбајчан әразисинин Хәзәр саһилләринин шимал әразиләриндә мәскунлашмышлар (3.129, с.64).

характеризэ едөркөн јазырлар ки, әрмәни милләтинин XIX әсрин ахырларына гәдәр өз мүстәгил дәвләтләри олмамышдыр. Әрмәниләрин дағыныг һалда гарачылар кими әсасән Түркіјәдә, Иранда, Әрәб вә Европа өлкәләриндә јашадыглары гејд олунур¹ (3.196; 3.102). Түркіјәдә Франсанын сәфири олан Ганото демишдир ки, "Мүстәгил Ермәнистандан фикирләшмәјә дә дәјмәз, һәтта гејри-ади бир шәраитдә Европа Әрмәнистан јаратмагы тәклиф етсә – онун, јә'ни бу дәвләтин сәрһәдләрини белә кәстәрмәк гејри-мүмкүн оларды (3.102, с.98).

Загафгазија әразисиндә XX әсрдә Әрмәни дәвләтинин јарадыл-масында Инкилтәрәнин, Русијанын, Иранын билаваситә ролу олмушдур (3.196, с.12; с.49). Үмумијјәтлә, гејд етмәлијик ки, XIX әсрин сонунда әрмәни ингилаби партијалар мүстәгил дәвләт гурмаг үчүн бүтүн сијаси васитәләрә әл атараг бу ишә Европаны, Русијаны чәлб етмишләр. О ки, галды бөјүк мәдәни наилијјәтләрә, И.К.Канадиев јазыр ки, ... мәдәнијјәт әрмәни халгына 37 ил бундан әввәл (сәһбәт 1901-чи илдә олмушду, јә'ни 1864-чү илдән е'тибарән) шамил олмушдур. "Ахы, сизә мә'лумдур ки, биз әрмәниләр тәһкимчиликдән азад олмушуг вә инсан һүгууларыны анчаг 1864-чү илдә алмышыг" (3.196, с.29). "Биз ермәниләр узун әсрләр Иран, түрк (башга сәһифәдә исә күрчү кијазлары, Азәрбајчан (татар) бәјләри (3.196, с.29))... халгларынын кәләләри олмушуг (3.196, с.25)" сөзләри ермәниләрин өз е'тирафларыны кәстәрир. Бу е'тирафы бөјүк рус шаири А.С.Пушкин белә ифадә едир: "Сән горхагсан, сән кәләсән, сән ермәнисән!" (3.102, с.72). Белә олдуғу тәгдирдә әрмәни алимләри һапсы бөјүк әрмәни мусиги мәдәнијјәтиндән данышырлар ки, онун Иран, түрк, әрәб мусигисинә күчлү тә'сири олмушдур?

О ки, галды әрмәниләрин этногенезиси мәсәләсинә С.Нәфиси јазыр ки, "Милади VI әсрин ахырында бу өлкәнин һөкмдарлығыны әлә алан Иран һөкмдарларындан Мәһрәган ханәданы христиан динини гәбул етди. Дејилдијинә кәрә, бу ханәдан куја бу өлкәнин јалныз бир һиссәсиндә һөкмранлыг етмишдир" (2.58, с.26). Адлары гејд олунан рус тарихчиләри исә әрмәниләри етник тајфа кими гәбул едәрәк онлары тузем (3.196, с.36, 3.102, с.74), "јәһуди илә

¹ Ирәван. Рәван сөзүндән олуб дүз, сакит вә с. мә'налары вар. Түркләр чох вахт сөзләрин әввәлине тәләффүздә "и" һәрфини артырырлар. Нәтичәдә Рәван-Ирәван; Рамиз-Ирамиз вә с. кими дејилир.

гарачыларын ассимилясијасындан тәрәнмиш" (3.102, с.65)¹, сјни заманда "фарс, Азәрбајчан, түрк, күрчү, дағлылар тәрәфиндән ассимилясијаја уграмышлар" (3.102, с.66) адландырмашлар.

Әлбәттә, јухарыдакы шәрһдә мүәјјән һәгигәт вар. Чүнки, јер үзәриндә мә'лум олдуғу кими үч халг вар ки, - јәһудиләр, гарачылар, әрмәниләр бүтүн дүнја үзәринә сәпәләнмишләр.

Мусиги мәдәнијјәтинин тарихи аспектләринин, инкишаф мәрһәләләринин, жанрларынын, хусусән дә муғам сәнәтинин өјрәнилмәси үчүн халгын кенезисинин тәһлили мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Әрмәни халгынын реал тарихи вә этносунун өјрәнилмәсини дә бу мәгсәдлә гыса да олса шәрһ етдик.

Әрмәни халгынын мүасир мусиги сәнәтинә, рәгсләринә, ән'әнәсинә, мәишәтинә дигтәт јетирсәк, чох асанлыгла Азәрбајчан вә түрк мусигисинин, һәјат тәрзинин күчлү тә'сири кәрә биләрик. Әрмәни рәгсләри сырф түрк вә Нахчыван рәгс мәктәбинин ән'әнәләри әсасында инкишаф етмишдир. Халг маһнылары исә Сајат Нованын әсәрләринин бир һиссәсини чыхмаг шәртилә, 90 фаизи Азәрбајчан халг маһныларындан кәтүрүлүшдур. Буну ифа заманы милли мусиги аһәнкинә кәрә, спесифик милли мусиги орнаментләри вә ифа үсууларына кәрә асанлыгла ајырмаг олар. Нәрчәнд ки, әрмәни мусигишүнаслары буну чох кәзәл билсәләр дә һеч вахт е'тираф етмирләр, әксинә, әрмәниләшдирмәјә чалышырлар. Олар буна мүәјјән мә'нада мүвәффәг олсалар да, әксәр Азәрбајчан халг вә бәстәкар маһнылары әрмәниләрин ифасында өз милли хусусијјәтләрини сахламышдыр.

Әрмәниләр Азәрбајчан түркләринә һәмишә дүшмән кәзү илә бахдыглары үчүн онларын зәнкин мәдәнијјәтини мәнимсәдикләрини е'тираф етмәјә чәкинирләр вә буна кәрә дә онлар әрмәни-фарс мусиги әләгәләриндән кениш данышырлар. Лакин, әрмәни мусигишүнаслары бир хусусијјәти јаддан чыхарырлар ки, Азәрбајчан, фарс мусигиләри Шәргин елә ики күчлү шахәләридир ки, онлар һәм јад элементләри чох чәтинликлә гәбул едир, һәм дә мүхтә-

¹ Әрмәниләр јекәнә халгдыр ки, гарачылары ассимилясија етмәјә мүвәффәг олудур (3.102, с.65). Мәс. С.Петербург университетинин проф. К.Патканјан, шаир Аламдарјан, халг шаири Ганес-оглы вә башгалары гарачы олмушлар (јенә орада). Бу факты әрмәни "Мурч" журналы е'тираф едиб ки, 90-чы илләрин сону (кечән әср – И.Р.) әрмәниләр арасында чохлу гарачылар вар иди (3.102, с.66).

лиф сәс системләринә әсасландыглары үчүн бу мусигиләрин милли колорити вә ифадә васитәләри бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнирләр. Әрмәниләр истәр халг маһныларынын чохуну, истәрсә дә муғам сәнәтини бүтүнлүклә Азәрбајчан мусигисиндән, кәтүрдүкләрини е'тираф етмәсәләр дә гејд едәк ки, Азәрбајчан-Әрмәни мусиги сәс системи 17 пилләли системә әсасландығы үчүн мусиги материалыны ејни сәс системиндә ифа едирләр (бах ирәлијә). Фарс мусигиси исә 24 пилләли системә әсасландығы үчүн о чох фәрглидир. Бу мә'нада әрмәни-фарс мусигисинин күчлү әлагәләриндәнсә Азәрбајчан-әрмәни мусиги әлагәләриндән данышылсајды да һа реал оларды.

Мүасир Әрмәнистан әразиси узун әсрләр боју Азәрбајчанын һакимијјәти алтғында олдуғу үчүн билаваситә онун мусигисиндән бәһрәләнимишдир. Өз мусигиләринин олмамасындан шикајәтләнен ермәниләр јазыр ки, "...мәкәр инди әрмәнијә түрк (Азәрбајчан – И.Р.) маһнылары охумаг кифәјәтдирми?" (2.67, с.7). "Александр Калантарјанс... "Бақыдан мәктүб" сәрләвһәли мөгәләсиндә Әрмәни мусигисинин өз мәзмуну е'тибары илә әрмәни халғынын милли руһуна ујғун олмамасындан... бәһс едир (вә јазыр ки,) "Ермәни мүгәннисинин өзүнәмәхсус јүксәк хүсусијјәтләри јохдур. Онун охудугларынын мәзмуну (сөзсүз ки, мусиги дә – И.Р.) чох заман түрк (Азәрбајчан – И.Р.), ја фарс маһнылары олур". (Мышак, 1873. 29 нојабр) (2.67.с.8) XVI, XVII һәтта XVIII әср ермәни ашыглары азәрбајчанча јазыб-јарадан сәнәткарлар олмушлар. М.Налбандјан чох һағлы олараг јазырды ки, бу ашыглары анчаг "әрмәни аилләсиндә доғулдуғлары үчүн ермәни адландырмаг олар". Башга бир әрмәни мә'хәзиндә јазылыр ки, "Әрмәниләрин истифадә етдикләри әләтләрин адлары да түркчәдир: саз, сәнтур, каман, јахуд каманча, бағлама" (2.01.с.110-111).

Азәрбајчан-әрмәни мусигисиндән данышаркән гејд етмәлијик ки, Азәрбајчан мусигисиндән һәтта әрмәни килсә хадимләри дә кениш истифадә етмишләр. XIX әср әрмәнишүнасы К.Гостанјан јазыр ки, "Тикурантси (XIV-XV әсрләр) кәнч јашларындан пешәсинә кәрә (руһани олуб – И.Р.) јох, адланмасына кәрә ашыг иди... (О,) Түрк (Азәрбајчан – И.Р.) дилини мүкәммәл билирди, фарс дили илә таныш иди. О, шәрг шаирләринин ше'р формаларына бәләд (онун Азәрбајчан дилиндә ше'рләри дә вар – И.Р.), Шәрг һаваларындан хәбәрдар олмушдур... Башга бир јердә Лео јазырды: "Руһани

тә'лими кәрмүш халг мүгәнниләри – К.Јерзинкатси, һов. Тикурантс, Мкртыч, Нағаш, Кригор Ағтамаретси, Педрос Гапантси јалныз она кәрә ашыг идиләр ки, баша дүшүлән дилдә дүңјәви ше'рләр охујурдулар" (2.01, с.16-18). И.Аббасов әрмәни јазычысы Газарос Ағажанын әсәрләрини тәһлил едәркән онун 1893-чү илдә јаздығы мемуара истинад едәрәк јазыр: "... (Г.Ағажан – И.Р.) Әввәлчә ше'рләри өзбәрләјирдим, һәрфләри өјрәнәндән сонра чохлу ше'рләр јазмаға башладым. Аз да олса јаздығларымын мәзмунуну анлајырдым. Бунун үчүн бөјүк габилитетим вар иди. Сәфил ашыглар өз шакирдләри илә бизим евә дүшәр, одамыза кәләр, чох вахт күнләрлә галардылар. Ашыглар өз шакирдләринә дәрс верир, мүхтәлиф маһнылар, ше'рләр гошмағы өјрәдирдиләр. Онлара күчлү ше'р дедирдир, һәтта дәһшәтли шәкилдә дөјүрдүләр. Мән ше'ри нечә јаратмағы чох тез баша дүшдүм. Бундан сонра шакирдләрин гоша билмәдикләри ше'рләри мән дүзәлдә билирдим.

Маһнылары әрмәничә јох, түркчә (Азәрбајчанча – И.Р.) јарадырдылар. Әрмәни дилиндә охумаг тәсәввүрү һәлә бизим ашыгларынын арасында јајылмамышды" (2.01, с. 115-116). Бу фикри тәсдиг едән башга бир мә'хәздә Г.Ағажан јазыр ки, "Бизим өлкәмиздә (Гафғазда – Г.А.) Короғлу бүтүн халгларә мә'лумдур. Түркләр ону түрк, күрдләр – күрд, әрмәниләр – түркләшмиш әрмәни һесаб едирләр. Онун маһныларыны һәр халг өз дилиндә охујур, тәкчә әрмәниләр бә'зән түрк, бә'зән күрдчә охујурлар" ("Дараз", 1893, № 5). (2.05, с.76). Г.Ағажан дил хүсусијјәтләрини тәһлил едәркән јазыр ки, "Әрмәни дили өзүнүн грамматикасы илә түркчәјә (Азәрбајчан – Г.А.) чох бәнзәјир... әрмәни халғы вә ашыглары түркчәни өјрәнмәкдә вә бу дилдә данышмагда һеч бир чәтинлик чәкмәмишләр. Бу дил санки әрмәни үчүн доғма дилдир. Ону демәк истәјирәм ки, түркчә нәгмә демәјин бир сәбәби дә бу дилин әрмәни үчүн асан олмасыдыр" (2.05, с.71). Бу барәдә Микаел Налбандјан гејд едирди ки, ајры-ајры адамлар дил јаратмыр вә дилин дөјишмәси ајры-ајры адамлардан асылы дејилдир. Бу, бүтүн халғын милли тәләбини, әсас мөвгејинин вә дүшүнчәсинин ифадәсидир. Хачатур Абајан кими, Микаел Налбандјан да јени әрмәни дили системинин түрк-татар (Азәрбајчан – И.Р.) дилинин тә'сири нәтичәси олдуғу фикриндә иди (2.05, с.44). Гејд олунан мә'хәзләрин хүласәсиндән белә нәтичә чыхармаг олар ки, Азәрбајчан түркләринин дили, мусигиси, мәдәнијјәти вә мәишәт-ән'әнәсинин әрмәни халғынын формалашма-

сында чох күчлү тө'сири олмушдур. Бу фактлара мүасир әрмәни зиялылары, елм хадимләри көз јумса да, бу бир реаллыгыдыр ки, нә-зәрдән гачырмаг олмаз.

Әрмәни мусиги мәдәнијјәтиндән данышаркән да, илк нөвбәдә бу проблемләри ачмаг вә мөвчуд олан реал вәзијјәти хүсуси олараг шәрһ етмәк лазымдыр. Әрмәни алимләринин сон 20 илдә хүсуси тәблиғат объектинә чевирдикләри шифаһи ән'әнәви мусигинин-муғам сәнәтинин Әрмәнистан әразисиндәки инкишафындан нә демәк олар? **Тарихи, нәзәри вә практикә тәһлиләр көстәрир ки, "әрмәни муғамлары" адлы муғам сәнәти јохдур! О, фәгәт Азәрбајчан муғамларыдыр ки, әрмәни ифачылары тәрәфиндән мүасир Әрмәнистанда јайылымшдыр. Тарихи сәнәдләр сүбут едир ки, тарихән етник көкүндә Азәрбајчан, фарс, түрк вә с. милләтләр олан Әрмәниләр ичәрисиндә истә'дадлы Муғам ифачылары олмушдур. Әрмәниләрин мусиги истә'дадынын вә муғам кими мүрәккәб бир сәнәт нөвүнүн мәнимсәнилмәсиндә онларын етносунда олан түркчүлүк вә даима түркләрин һакимијјәти алтында јашамаларынын, бөјүк тө'сири олмушдур.**

Мүгајисә үчүн гејд едәк ки, мусиги истә'дады олан рус, авропа вә әрмәни нүмајәндәләриндән үчүнчүсү муғамы даһа тез гаврама габиліјјәтинә маликдир. Чүнки, бу сәнәт һәм мәишәтдә, һәмдә кендә мөвчуд олдуғу үчүн асан гавранылачаг. Тарихи арашдырмалар да сүбуг едир ки, тарихән әрмәниләрин Азәрбајчанда, Иранда, Түркијәдә, Јүрчүстанда истә'дадлы муғам ифачылары олмушдур вә онларын сималарында бу сәнәт нөвү Әрмәнистанда зәиф дә олса јайыла билмишдир. Практикә тәчрүбә көстәрир ки, Әрмәнистан әразисиндә әсасән ашыг (Азәрбајчан – И.Р.) сәнәт нөвү даһа кәниш јайылымшдыр. XIX-XX әсрләрдә Әрмәнистанда муғам ифачылыгыны исә јашадан сәнәткарлар исә әсасән Азәрбајчандан чыхмыш әрмәни ифачылары олмушдур. Фактларын дили илә бу принципиаг мәсәләнин шәрһинә дигтәт јетирәк. М.А.Брутјан јазыр ки, "Муғамат ермәниләрин ифачылыг мәдәнијјәтиндә, онларын нәзәри тәфәккүрүндә вә профессионаг јарадычылыгыларында мүәјјән (бөјүк јох – И.Р.) јер тутур. Әрмәниләрин сакин олдуғлары Бақы, Шуша, Ирәван, Тифлис, Теһран, Истанбул шәһәрләриндә чохла әрмәни муғамчылары јетишиб мәшһурлашмышдыр (дигтәт јетирин Әрмәнистанда јох – И.Р.). Бақы вә Шушада Аванес каманчачы, Каро Чарчукјан түгәкчи, Нерсес Гурганјан вә Ашот Каспарјан, Лазар Јеркар, Татос,

Јермишов вә б. тарзән кими мәшһурдурлар. Загафгазијәда каманчачы Саша Оганезашвили (онун әсас фәалијјәти Бақы олмушдур – И.Р.) ... Ағамал Мәлик Ағамалов, Бала Мәликов, Соғоман Сејранов (Бунлар да әсасән Бақыда – Шушада чох фәалијјәт едибләр – И.Р.) Гурген Мирзојанын (XX әср) адлары кениш миғјасда бәллидир.

1920-чи илдә Левон Гараханјан (каманча), Мәһәммәд Фәрзәлијев (ханәндә), Александр Тархановдан (тарзән – Азәрбајчанда – И.Р.) трио (үчлүк – И.Р.) тәшкил едилди. 1926-чы илдә исә харичдә – Полшада, Румынијәда, Австријәда, Белчика, Инкилтәрә, Франса, Түркијә, Иран вә с. өлкәләрдә гастрол сәфәрләриндә олмушдур" (2.67, с.56-57). Ону да гејд едәк ки, бу үчлүк еләчә дә "1928-чи илдә С.Оганезашвили, Бала Мәликов, Јеганјан, Бахшыманјан вә Шуаверси Ленинградда (С.Петербургда – И.Р.) 15 концерт вермиш (вә) бу концертләрдә "Шур", "Чаһаркаһ", "Бајаты-Шираз", "Раст" вә с. муғамлар ифа етмиш" (2.67, с.57) мусигичи дәстәси Азәрбајчан муғамларыны ифа етмишләр. Мәшһур ханәндә Әбдулбағи Кәрбәләји Әли оғлу Зүлалов (Бүлбүлчан) Тифлисдә јашадыгы дөврдә (1871-1905) ифачылар дәстәси дүзәлтмишдир. Мүғәннинин бу дәстәсинә Авак Тарханов (тар), Чипри (каманча), Кетран (јасты балабан) Алекуров, Һүсејнбала (гоша нағара) кими сәнәткарлар дахил олмушдур ("Зија", 1879, 4 октјабр).

Мәшһур ханәндә Сәттар (Чәнуби-Азәрбајчандан кәлмиш – И.Р.) Нахчыван, Јереван, Тифлис вә Тәбриз шәһәрләриндә концертләр верәркән бир чох илләр ермәни тарзәни Ағамал Мәлик Ағамалјан илә чалыб-чағырмышдыр" (2.67, с.8). Бу чүр фактлар сајсыз дәрәчәдә мөвчуддур вә бүтүн мә'хәзләрдә мүғәнниләр азәрбајчанлылар олдуғу үчүн онларын чалыб-охудуғлары муғамлар да мәһз Азәрбајчан муғамлары олмушдур. Бә'зи мүасир ермәни тәдгигатчылары Азәрбајчанда муғам ифачысы кими инкишаф едиб сәнәт сиррләринә јијәләнән әрмәни ифачыларыны башга сәпкидә елми даирәјә тәгдим едилләр. М.Брутјан јазыр ки, Ленинградда олмуш концертдә (бах: јухарыдакы сәтирләрә – И.Р.) "ермәни-фарс инструментал вә вокал инструментал мусигиси" сәсләндирилмишдир (3.94, с.144). Гејд едәк ки, фарс мусигисиндә "Бајаты-Шираз" муғамы јохдур. Онларда "Бајаты Исфаһан" муғамы ифа едилир ки, принципчә, формача вә мелодик гурулуша кәрә бир-бириндән фәрғлидирләр. О ки, галды ермәни Бајаты-Шираз муғамына белә муғам јохдур. М.Брутјан өзү көстәрилән әсәриндә (3.94) муғамлары тәһлил едәркән бизим

нөгтеји-нәзәримиздән чыхыш едәрәк гејд едир ки, биздә Әрмәнистан әразисиндә јајлымыш муғам сәнәти мөвчудур. Бу хусусда о, жазыр: "әввәлчә ермәниләр муғам сәнәтинә (өзүнүн классик анлајышында) Әрмәнистандан кәнарда гошулмушлар вә мүүјјән вахт кечдикдән сонра о (муғам – И.Р.) өзүнү Әрмәнистанда мөһкәмләтмишдир" (3.94, с. 139). Бу фикрин ардынча мүүллиф гејд едир ки, "Әрмәниләрдә муғам үмумшәрг мөдәнијјәтиндән ајрылараг, фәрди милли хусусијјәтләр зәмининдә инкишаф етмишдир. Әрмәниләр орта әсрләрдә (һеч бир факт жохдур – И.Р.) муғамын инкишафында даһа актив иштирак етмишләр, нәинки бизим күнләрдә" (3.94, с. 139).

Әввәла ону гејд едәк ки, әрмәни муғамлары анлајышындан һеч чүрә сөһбәт ачмаг олмаз. Чүнки, әрмәниләр муғамлара әрмәни милли мусиги хусусијјәтләринә хас чөһәтләри дахил етмәјә чалышсалар да Әрмәнистанда бу күн мөвчуд олан муғам сәнәтинин ифасы практик олараг сүбуг едир ки, бу әразидә мәскунлашмыш муғам ифачылыгы Азәрбајчан, түрк, фарс, әрәб, өзбәк, ујғур халгларында мөвчуд олан шифаһи ән'әнәви мусигидә артыг формалашмыш милли зәминлә һеч чүрә мугајисә олуна билмәз. Ифачылыг тәчрүбәси кәстәрир ки, Әрмәнистан әразисиндә инкишаф етдирилән муғам сәнәти милли чаларлығына вә ифа хусусијјәтләринә кәрә Азәрбајчан муғамларынын ејнидир. Фәгәт муғамларда мөвчуд олан ајры-ајры импровизә элементләринин, фәрди ифа хусусијјәтләринин үсулунун әрмәни милли мусиги чаларлығы зәмининдә инкишаф етдирилмәсинә сә'ј кәстәрилсә дә, бу, о демәк дејил ки, Әрмәнистанда мөвчуд олан муғам сәнәтиндә артыг сырф әрмәни милли мусиги тәфәккүрү анлајышы вар.

Буну әјани сурәтдә кәстәрмәк үчүн бир факта хусусилә диггәт јетирәк. 1970-72-чи илләрдә бу сәтрләрин мүүллифи А.Зейналлы адына Бакы орта ихтисас мусиги мәктәбиндә муғам вә ихтисасдан А.Мкртычевин синфиндә дәрс алмышдыр. Муғам дәрсиндә Шүштәр муғамыны кечәркән А.Мкртычев Шүштәрин "Бәрдашт" һиссәсини ән'әнәви "Әмири" һиссәси илә чалмага гәти ичазә вермирди. Әвәзиндә 1960-чы илләрдән сонра Бакыда танынмыш каманчачы Нефтон Григорјанын Шүштәр муғамынын "Бәрдашт" һиссәси әвәзинә дүзәлтдији вә даима өз ифасында ондан кениш истифадә етдији ашағыдакы нот нүмунәсини тәләбәләрә "Бәрдашт" ады илә чалдырды. Бу мусиги парчасы тәләбәләрин чохунун үрәјинә јатмаса да мәчбуријјәт гаршысында галыб чалырдылар. Фәгәт узун илләр кеч-

дикдән вә бир мусиги тәдгигатчысы кими јетишдикдән сонра бу мусигинин нә мәгсәдлә јарадылыб, кениш тәтбиг едилдијини һисс етдим.

Мисал 3

Нот мисалында биринчи ханәнин мелодик структуру (а) терсија, "ми, сол, дијез, си, ре мүнәсибәтиндә гурулмушдур. Гејд едәк ки, бслә үслубда мелодијанын инкишафы үмумијјәтлә бүтүн муғамлар үчүн характерик дејил. Даһа сонра бурада глиссандонун си, ре, си шәклиндә ишләдилмәси әрмәни мусигиси үчүн сәчијјәвидир. Нот нүмунәсинин (в), (г) ханәләри дә сырф әрмәни милли мусигисини характеризә едән элементләрдир. "Бәрдашт" адландырылан бу һиссәдә мелодија биринчи октаванын лја нотунда битир. Шүштәрин "Мајә"си исә биринчи октаванын ми сәсиндә башлајыр. Бу чүр ифа үсулу муғам сәнәти үчүн мүнәсиб дејил.

Нот нүмунәсинин төһлилиндән кәрүпүр ки, Шәрг муғам ән'әнәси үчүн јад олан элементләрин әрмәни ифачылары тәрәфиндән муғам сәнәтинә шамил едилмәси бу сәнәт нүмунәсинин дә әрмәниләшдирилмәсинә хидмәт етмишдир. Хошбәхтликлә "Бәрдашт" адландырылан бу һиссә ифачылар арасында рәғбәт газанмады.

Муғам сәнәти орта әсрләрдә Әрмәнистанда һеч чүр әрмәни мусигиләри тәрәфиндән јашадыла билмәзди. Јухарыда гејд етдијимиз реал тарих кәстәрир ки, орта әсрләрдә мүхтәлиф Шәрг халглары арасында јашајан бир вә ја бир нечә муғам ифачысы да мөһз о халгларын мусигисини ифа етдикләри үчүн әрмәни муғам ифачылыг сәнәтини жох, әксинә јашадыглары әразинин мусигисинин инкишаф етмәсиндә иштирак етмишләр.

Мараглы бурасыдыр ки, әрмәни мусигишүнасларынын диқәр халгларын мусиги јарадычылығында фәалијјәти олмуш әрмәни муғам ифачыларынын сәнәтини төһлил едәрәк үмумиликдә әрмәни

муғам сәнәтиндән, әрмәни муғам мәктәбиндән данышмалары фактыны Азәрбајчанын вә б. халqlарын тәдигатчы алимләри тәрәфиндән арашдырылмамасы буна дүзкүн, реал гиймәт верилмәмәсинә кәтириб чыхармышдыр. М.Брутјан јазыр ки, "Әрмәни-муғаматчыларынын педагожи фәалијјәти кениш вә әһатәлидир. Сајсыз шакирдләрин олмасы (әфсус ки, фактлар кәстәрилмир – И.Р.) нәтичәсиндә фактики олараг онлар (јә'ни әрмәниләр – И.Р.) ифачылыг мәктәби јаратмышлар вә бу сәнәтин ән'әнәләринин узунөмүрлүјүнү сахламышлар" (3.94, с.141-142).

Мусиги елминдә белә тәһрифләрә вә гәрәзли фикирләрә гаршы дүңја мусигишүнасларынын лагејд мүнәсибәти нәтичәсиндә јәгин ки, јахын кәләчәкдә бир мүһүм проблемлә дә үзләшәчәјик. Бу да әрмәниләрдә вокал-инструментал муғамларынын олмасы мәсәләсидир ки, һәләлик Н.Брутјан јазыр ки, "Әрмәнистанда анчаг инструментал муғам мөвчуддур" (3.94, с.146). Бу мәсәләнин шәрһи тәсадүфи дејил, чүнки, артыг М.Брутјанын гејд олунан мәғаләсиндә Түркијәдә әрмәни ханәндәси – Никоғос һагтында информәсија характерли мә'лумат верилир (3.94, с.141) вә бу саһәдә мүшаһидәләр кәстәрир ки, Әрмәнистанда артыг мүәјјән ишләр апарылыр. Тәһмизјан күрчү тарихчиси Л.Меликсет-бәјин XVIII әсрдә Тифлисдә әрмәни мусигичиләринин фарс вокал вә инструментал (Азәрбајчан охунмалыдыр. Чүнки, о дөврүн бүтүн тарихи мә'хәзләри Бакы вә Азәрбајчан мусигисинә фарс мусигиси кими бахырдылар – И.Р.) мусиги биличиләри кими адландырмасыны бир гәдәр дә инкишаф етдирәрәк К.Квитканын Түркијәнин шәһәр мусигисинин әрмәни ханәндә вә инструментал мусигичиләринин хүсуси тә'сири алтында инкишаф етмәсинә ишарә едир (3.315, с.83). Дижәр бир мәғаләдә Тәһмизјан тарихи даһа дәрин гатларына кедәрәк кәстәрир ки, Сәләвкиләр дөврүндә халг профессионал ханәндәләр – һекајәчи, дастанчы, шаир-мусигичиләр, виһасан вә гусанчылар әрмәни халг ән'әнәви, мифоложи вә с. маһнылары ән јүксәк сәвијјәдә галдырымышлар" (3.316, с.159). Мәғаләләрин 1987-1989-чу илләрдә чыхдыгыны нәзәрә алсаг бизим әрмәни ханәндәлик сәнәти һагтындакы фикри-мизин әрмәни мусигишүнаслары тәрәфиндән сүн'и јолла даһа да инкишаф етдириләчәји фәрзијјәси өзүнү доғрулдур.

Бир мәсәләни дә шәрһ едәк ки, нијә Әрмәнистанда анчаг инструментал-муғамлар мөвчуддур. Тарихи вә нәзәри-практики тәһлилләр кәстәрир ки, хүсусән Азәрбајчан, түрк, Иран әразиләриндә бир

сәнәткар кими јеткинләшиб формалашан әрмәни муғам ифачылары XX әсрин әввәлләриндә бу сәнәт нөвүнүн Әрмәнистан әразисиндә јайылмасыны тә'мин етмишләр (Бах: 3.94, с.140141; 2.74, 2.76, 2.75).

Х.Кушнарјов белә һесаб едир ки, "муғамат – әсасән мүсәлман сәнәти дүңјасына мөхсусдур вә муғам сәнәтинин инкишафында гејри мүсәлман халqlарынын¹ да, хүсусилә әрмәниләрин иштиракы вар, мөвчуд олан бу фикир (һеч бир мә'хәз кәстәрилмир – И.Р.) әкәр муғам сәнәти формаларынын даһа кеч дөврләри һагтында сөһбәт кедирсә әсассыз дејил" (3.58, с.29).

Мүһүм бир факты да елми даирәнин нәзәринә чатдыраг ки, Гарабагда узун мүддәт ики халг Азәрбајчан вә әрмәниләр гоншу олараг јашамышлар. Әрмәни тәрәфин әсассыз иддиа етдикләри "Гарабаг әрмәни торпағыдыр" фикрини бир аңлыға гәбул етсәк, марағлы фактла үзләшәрик. Ики гоншу халгдан әрмәниләрин Гарабагда вокал-инструментал муғамлар, тәснифләр кими зәнкин мусиги мөдәнијјәти нүмунәләри, ифачылыг ән'әнәси олмадығы тәғдирдә, азәрбајчанлы әһалисинин нәинки варыдыр, о һәтта бүтүн Шәргин муғам сәнәтинин инкишафына ишыг сачмышдыр. Бүтүн мөшһур ханәндә вә ифачылары (бах: Шуша мусиги мөчлисләри фәслинә; һәмчинин 2.74; 2.76 вә с.2.62) мөһз Шушадан чыхдыгыны нәзәрә алсаг, әрмәни мусигишүнасларынын "әрмәни муғамлары" фәрзијјәси өзүнү доғрултмур. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, муғам сәнәтинин јаранмасы вә инкишафына ашағыдакы шәртләр һәлледици амилдир:

1. Муғам сәнәти гәдим дөврләрдән түрк, сонракы мөрһәләләрдән фарс вә с. VII әсрдән сонра исә мүсәлман дүңјасы илә бағлы олмушдур.

2. Муғам сәнәти бөјүк мөдәнијјәтин, сарај мусиги ән'әнәсинин тәчәссүмүдур.

3. Муғам сәнәти халгын кенезиси, тәфәккүр дүңјасы, поезијасы илә сых бағлы олуб онун мә'нәви аләминин тәрәннүм объектидир.

4. Муғам сәнәтинин инкишаф етмәси вә јашамасы үчүн зәнкин ифачылыг ән'әнәси олмалыдыр.

Әрмәни мусигишүнаслары мусиги ичтимаијјәтини бир сыра һалларда јайындырмаг үчүн муғам сәнәтини "орта әср әрмәни моһодија мусигиси" истилаһы илә дә әвәз едирләр.

¹ Гејри-мүсәлман халqlардан сөһбәт кетсә Иранда јөһудиләрин Неј Давуд, Муса Мө'руфинин, Бақыда исә Губа јөһудиләринин муғам ифачылыг сәнәтиндән дә данышмаг лазымдыр.

Дүшөнбөдө кечирилген сон (1990-чы ил апрел) бејнөлхалг мусиги конфрансында Азәрбајчандан өз күчлү рәгибләренин көрдүкдөн сонра (о кечө Бајаты-Шираз муғамы ифа едилмишдир) әрмәни ифачылары өз програмыны орта әср әрмәни монодик мусигиси – Бајаты-Шираз адландырмышлар. Ону да хүсуси олараг гејд едәк ки, монодик мусиги сөзүн әсл мә’насында муғам сәнәти демәк дејил. Дикәр тәрәфдән, Бајаты-Шираз муғамы сырф азәрбајчан мусигиси үчүн характерик олдуғу үчүн (дикәр халгларда бу муғам Бајаты Исфаһан адланыр вә онун мелодик гурулушу да фәрглидир – И.Р.) әрмәниләрин мәһз бу муғамы Азәрбајчан мусиги сәнәтиндән әхз етдикләри шүбһәсиздир.¹

Лухарыда гејд едилмишдир ки, әрмәни мусигишүнаслары Н.Кәнчөвинин "Хосров вә Ширин" поемасында Ширини әрмәни шаһзадәси, Сәркеш и сә Саркис етмәклә (3.315, с.66; 3.316, с.163) бүтөвлүкдә әрмәни мусигисинин Сасаниләр дөврүндә фарс мусигисинин инкишафына бөјүк тә’сир көстөрмәсини иддиа етмишләр. Һәтга, Тәһмизјан јазыр ки, чох гәрибәдир нечә олур ки, Бертелс поеманын мүгәддимәсини јазаркән көрмүр ки, елә Низамијә көрә Ширин әрмәни шаһзадәсидир" (3.315, с.66).

Дүздүр, Низами кәнчөви "Хосров вә Ширин" поемасында дәфәләрлә Әрмәнистан адыны чөкир. Лакин, о неч јердә әрмәни милләтиндән сөһбәт ачмыр (Низаминин Әрмәнистан әразисинин шәрһинә бах әввәлки сәһифәләрә – И.Р.). Дикәр тәрәфдән Низами Кәнчөви Ширини "Хосров вә Ширин" поемасында "ај", "көзәлләр көзәли", "ширинсөзлү", "түрк көзәли" (Азәрбајчан – И.Р.) кими адландырыр (2.13, с.98). Ејни заманда шаир һәмин поеманын "Мөһин Бануну Ширинә өјүд-нәсијәт вермәси" бәһсиндә јазыр:

... Көрсә ки, вәфалы, исмәтли гызсан,
Елчи кәндәрәчәк адәтлә инан.
Адын бу дүнјада намуслу галар,
Оларсан чаһанда бөјүк һөкмдар.
Әкәр о, ајдырса, биз афитабыг.
О, Кејхосровса, биз Әфрасијабыг (2.60, с.89).

Бу сәтирләрдә Кејхосров – фарслара, Әфрасијаб и сә түркләрә ишәрәдир. Жөрүндүјү кими әрмәни мусигишүнасларынын сүг’и шиширдилмиш фәрзијәләри әсассыздыр. Дикәр тәрәфдән Хосров

Пәрвизин сарај мусигичиләренин башчысыны – Сәркеш, Е.Бертелсин әсәренин, елми мә’хәзи тәһриф едәрәк әрмәни кими тәгдим едән Тәһмизјан әрмәни ханәндәси вә муғам ифачылығығындан кеңиш данышыр. Е.Бертелс јазыр ки, сәркеш ола билсин ки, Саркисдир (3.86, с.221) фикрини Тәһмизјан белә верир: "Бертелс һағлы олараг гејд едир ки, "Шүбһә етмәк олмаз ки, Саркаш – бу тәһриф олунмуш әрмәни ады Саркисдир" (3.316, с.66).

Бизим тәдгигатымыз көстәрир ки, Сәркеш ады фарсларда јохдур. Она көрә дә ола билсин ки, мәһз бу сәбәбдән Е.Бертелс ону суал алтында Саркислә муғажисә едиб. 1990-чы илдә Дүшөнбөдәки чыхышымызда Иранын Тәбриз вә Исфаһан шәһәрләриндән кәлмиш профессорлары да бизим Сәркеш адынын ләгәб олмасы еһтималы илә разылашмышлар. Сәр – фарс дилиндә баш, кеш – и сә кешидән сөзүндән олуб башчы, баш чәкмәк, мә’наларыны верир. Сәркеш Хосров Пәрвизин мусигичиләри ичәрисиндә ән јашлысы, ағсагалы вә хүсуси исте’дады олдуғу үчүн шаһ ону чох севәр вә еһтирам көстәрәрди. Бу мә’нада онун бүтүн мусигичиләрин сәркеш (башчысы) олмасы мәнтиги бахымдан өзүнү доғрулдур. Ејни заманда бүтүн мә’хәзләрдә Сәркеш һәм ифачы, һәм дә ханәндә кими гејд едилир. Буну әрмәни мусигишүнаслары да бу шәкилдә шәрһ едирләр. Лухарыдакы елми-нәзәри тәһлилдән ачыг-ашкар көрүнүр ки, әрмәниләрдә вокал-муғам сәнәти олмадыгы үчүн ханәндә Саркисдән дә данышмаг әсассыздыр.

Әрмәни мусигишүнасларынын демәк олар ки, бүтүн мөғаләләриндә XVIII әср тәнбур чалан Арутинин "Шәрг мусигисинин өјрәнимәси" рисаләсинә истинад етмәләри вә ону бөјүк бир һадисә кими гијмәтләндирмәләри дигәтәләјигдир. Лакин, ону гејд едәк ки, бу әсәри тәрчүмә едән вә чапа һазырлајан Н.Тәһмизјан мүгәддимәдә јазыр ки, әсәр түрк (Азәрбајчан – И.Р.) дилиндә әрмәни һәрифләри илә јазылмышдыр" (3.319). Башга бир јердә һәмин мүәллиф јазыр ки, бу әсәр "фарс мусиги китаблары" әсасында әрмәни әлифбасы илә түрк дилиндә јазылмышдыр (3.316, с.83). Ејни заманда тәнбурчу Арутинин түрк, фарс вә әрмәни дилләрини мүкәммәл билмәси дә бурада өз әксини тапыр. Бу сәтирләри охудугда мәнтиги бахымдан белә бир суал мејдана чыхыр ки, нијә үч дили мүкәммәл билән әрмәни мусигичиси фарс мусиги китаблары әсасында түрк дилиндә, өзү дә әрмәни әлифбасы илә "Шәрг мусигисини өјрәнмәк" үчүн рисалә јазмышды? Фарс мусиги китаблары әсасында елә доғма әр-

1 С.Комитас, Х.Кушнарјов, Ф.Аммар вә с. Әрмәнистан әразисиндә мөвчуд олан муғам сәнәтини орта әср әрмәни монодија мусигиси адландырырлар.

мәни дилиндә трактаты јазмаг көрәсән асан олмаздымы? Р.Атајан јазыр ки, "Бу китаблар (тәнбурчу Арутинин вә Г.Гапасакалјанын XVIII әсрин ахыры – XIX әсрин әввәлиндә түрк дилиндә јазылса да, мүрәккәблијинә көрә онлары баша дүшмәк чәтиндир..." (3.58, с.21). Көрүнүдјү кими тәзадлы фикирләрә бахмајараг Л.Ернджақјан (3.158) вә Р.Атајан (3.58) бу мәнбәләрә истинад едәрәк әрмәни муғамларындан данышырлар. Сон илләрдә бизим мүшаһидә вә нәзәри-тарихи тәһлилләримиз сүбут едир ки, Арутинин вә Гапасакалјанын мусиги китаблары садәчә олараг үзү әрмәни әлифбасына көчүрүлмүшдүр. Чүнки, Арутинин китабынын һашымбәјин вә Закирбәјин мусиги рисаләләри илә муғажисәли тәһлили кәстәрир ки, бу әсәрләр демәк олар ки, (чүз'и фәрги нәзәрә алмасаг) бир-биринин ејнидир. Ону да гејд едәк ки, бу әсәрләр фарс мусиги китаблары әсасында јох, мүстәгил шәһрләрлә, лакин әсасән бүтүн трактатларда олдугу кими С.Урмәви, Ә.Марағи вә башгаларынын әсәрләринә истинадән јазылмышдыр. Верилән шәрһдән белә нәтичә чыхармаг олар ки, әрмәни мусигичиләринин мусиги рисаләләри Азәрбајчан-түрк муғам сәнәти һаггында олан мусиги әсәрләридир ки, әрмәни әлифбасы илә үзү көчүрүлмүшдүр. Демәли, әрмәни ифачылары мусиги трактаты јазмајыб, Азәрбајчан-түрк мусиги трактатларыны садәчә олараг әрмәни әлифбасына чевирмишләр. Тәнбурчалан Арутинин, Закир бәј Мәһәммәдин вә һашымбәјин әсәрләриндә верилмиш сәс сырасы чәдвәлине фикир верәк.

Закирбәј Мәһәммәд	Пәрдәләрин Авропа адлары	Тәнбурчу Арутинин сәс сырасы.	Һашымбәјин түрк тәнбуру үзәриндә сәс сырасы.	Латын әлифбасы илә сәс јүксәклији.
32.			Чаваб Һүсејни	<i>eis</i> ²
31.			Чаваб Бајаты	<i>e</i> ²
30.			Чаваб Нәва	<i>dis</i> ²
29.Тиз-Нава	<i>pe</i> ²	Тиз-Нәва	Чаваб Һичаз (вә ја Һисар)	<i>d</i> ²
28.Тиз-Һичаз	<i>до дијез</i>	Тиз-Саба	Чаваб-Саба	<i>cis</i> ²
27.Тиз-Гарка	<i>до</i> ¹	Тиз-Чаһаркаһ	Чаваб-Чаһаркаһ	<i>c</i> ²
26.Тиз-Бусалик	<i>(+) си дијез</i>	Тиз-Бусәлик	Чаваб Бусәлик	<i>(+) his</i> ¹
25. Тиз-Сика	<i>(-) Си</i>	Тиз-Секаһ	Чаваб-Секаһ	<i>(-) h</i> ¹
24. Сомбула	<i>лја дијез</i> ¹	Сүмбүлә	Сүмбүлә	<i>ais</i> ¹

23.Мүһәјјер	<i>лја</i>	Мүһәјјер	Мүһәјјер	<i>a</i> ¹
22. Шаһназ	<i>сол дијез</i>	Шаһназ	Шаһназ	<i>gis</i> ¹
21. Кердан	<i>сол</i>	Көрданијә	Көрданијә	<i>g</i> ¹
20. Маһур	<i>(+) фа дијез</i>	Маһур	Маһур	<i>(+) fis</i> ¹
19. Ауч вә ја Авич	<i>(-) фа дијез</i>	Евидж (Оуч)	Оуч	<i>(-) fis</i> ¹
18. Әчәм	<i>фа</i> ¹	Әчәм	Әчәм	<i>eis</i> ¹
17. Һүсејни	<i>ми</i> ¹	Һүсејни	Һүсејни	<i>e</i> ¹
16. Һисар	<i>ре дијез</i> ¹	Бајаты вә ја Һисар	Бајаты вә ја Һисар	<i>dis</i> ¹
15. Нава	<i>ре</i> ¹	Нәва	Нәва	<i>d</i> ¹
14. Һичаз	<i>до дијез</i>	Сәба вә ја Һичаз	Сәба вә ја Һичаз	<i>cis</i> ¹
13. Гарка (Чаркаһ)	<i>до</i>	Чаркаһ	Чаһаркаһ	<i>c</i> ¹
12.Бусалик	<i>(+) си</i>	Бусәлик	Бусәлик	<i>(+) his</i>
11.Сика	<i>(-) Си</i>	Секаһ	Секаһ	<i>(-) h</i>
10.Корд (вә ја күрд)	<i>лја дијез</i>	Нәһавөнд вә ја Күрди	Нәһавөнд	<i>ais</i>
9. Дока	<i>лја</i>	Дүкаһ	Дүкаһ	<i>a</i>
8. Зиркола	<i>сол дијез</i>	Зиркүлә	Зиркүлә	<i>gis</i>
7. Раст	<i>сол</i>	Раст	Раст	<i>g</i>
6. Кавашт	<i>(+) фа дијез</i>	Көвешт	Рәһави вә ја Бүзүрк	<i>(+) fis</i>
5. Ирак	<i>(-) фа дијез</i>	Әраг (Ираг)	Әраг (Ираг)	<i>(-) fis</i>
4. Әчәм-Әширан	<i>фа</i>	Әчәм-Әширан	Әчәм-Әширан	<i>eis</i>
3. Әширан	<i>ми</i>	Ашран	Әширан	<i>e</i>
2. Каба-Һисар	<i>ре дијез</i>	Шоризан (Шуризан)	Гәран-Һисар	<i>dis</i>
1. Јака (Јекаһ)	<i>ре</i>	Јекаһ	Јекаһ	<i>d</i>

Һашымбәјин сәс сырасы түрк тәнбуруна истинад едиләрәк верилмишдир. Чәдвәлдә олан бу охшарлыг бир даһа сүбут едир ки, һәр үч сырасы ејни мәнбәдән-түрк тәнбурунун пәрдә гурулушундан көтүрүлмүшдүр. Чәдвәлдән көрүндүјү кими 6-чы пәрдә Һашымбәјин чәдвәлиндә Рәһави вә ја Бозорк адлары. Ејни заманда бурада пәр-

дэлэрин сајы эввэлки ики сәс сырасындан сајча чохдур. Һашым-бәјин сәс сырасында 32 пәрдә мөвчудур. Чөваб Һичаз вә ја Чөваб Һисар, Чөваби Бајаты вә Чөваби Һүсејни эввэлки сәс сыраларындан артыгдыр. Бу фәрг принципчә һеч бир шеји дәјишмир. Чүнки, јухары режистрдә үч әлава пәрдәнин олмасы түрк тәнбурунун голунун узунлуғу илә әлагәдардыр. Һәр үч һалда сәс сырасынын түрк тәнбуруна әсасланмасы ону кәстәрир ки, муғам сәнәти һаггында кедән сөһбәт-ләрин һамысы мөһз түрк муғамларына – макамларына шамил едил-мәлидир. Јери кәлмишкән бир факты да шәрһ едәк ки, Ф.Аммарын тәгдим етдији Закирбәј Мөһәммәдин сәс сырасы (3.48, с.79) көрүндүјү кими түрк тәнбурунун сәс сырасы илә үст-үстә дүшүр.

Ејни заманда ону да гејд едәк ки, әрәбләрдә бәј сөзү ишләдилмир. Закир бәј сөзү дә бу мөәллифин түрк олмасына дәләләт едир. Үмумијјәтлә, әрәб макамларынын адларынын әксәријјәти Азәрбајчан-Иран мәншәли олмасы факты да сүбүт едир ки, бу сәнәт әрәб өлкәләринә Иран әразисиндән кәлмәдир¹.

Демәли, орта әср муғам сәнәтиндән данышаркән бир әсас үмуми чөһәтлә үзләширик:

1. Сәс сырасынын ејни олмасы (чүз'и фәрги нәзәрә алмасағ);
2. Муғам, макам адларынын ејни олмасы (чүз'и фәрги нәзәрә алмасағ);
3. Әксәр шө'бә, кушәләрин, муғам-макамларын мусиги мате-риалынын өзәјинин ејни мелодијаја әсасланмасы;
4. Муғам-макамларын лад гурулушу (Азәрбајчан, түрк, фарс, әрәб, өзбәк вә с.) әксәр һалларда ејни олмушдур. Мусиги трактат-ларына әсасән демәк олар ки, орта әсрләрдә бу һал әксәријјәт тәш-кил етмишдир. ХХ әср мусиги тәчрүбәсиндә исә милли-интонасија чешидләринин сүр'әтлә инкишафы илә әлагәдар бу фәрг спесифик хүсусијјәт алмышдыр.

Бу фактларын тәһлили кәстәрир ки, орта әср муғам сәнәтиндән јазан әрәб, Иран (фарс-И.Р.) Азәрбајчан вә с. алимләри фактики оларағ көк е'тибары илә бир олан вә практикада ејни чүр сәсләнән (лад-интонасија хүсусијјәтләринә көрә – И.Р.) муғам-макамлардан

сөһбәт ачырлар. Чүнки, түрк тәнбуру үзәриндә бағланмыш пәрдә-ләрин о бири сәс сыралары илә ујғун кәлмәси ону кәстәрир ки, бу әрәбләрдә дә, Иранда да, Азәрбајчанда да ејни сәс сырасы әсасында сәсләндији үчүн фактики оларағ практикада милли чешидләри мүх-тәлиф олан ејни мусиги сәсләндирилмишдир.

Муғам сәнәтини өјрәнмәк вә кәләчәк нәслә чатдырмағ мөгсәди илә әрмәни бәстәкарлары һәм өз јарадычылығында, һәм дә муғам-ларын нота көчүрүлмәси саһәсиндә бөјүк ишләр көрмүшләр. Ону да е'тираф етмәк лазымдыр ки, бир сыра әрмәни мусигишүнаслары вә ифачылары әрмәни бәстәкарларынын нота көчүрдүјү муғамлары фарс, әрмәни муғамлары адына јазмаға сә'ј кәстәрирләр.

Н.Ф.Тигранјан (1856-1951) 1884-1904-чү илләр арасында форте-пианода чалырмағ үчүн "Бајаты күрд", "Бајаты Шираз", "Һејраты", "Шаһназ", "Чаһаркаһ", "Нөва", "Новрузи әрәби", "Чобан бајаты", "Шүштәр", "Азәрбајчан", "Секаһ-забул" вә "Шикәстә" кими 12 Азәрбајчан муғамыны тарзән Ағамал Мәлик-Ағамалјанын ифасын-дан нота көчүрмүшдүр (2.67, с.17; 3.58, с.22). Н.Тигранјан бу мөч-муәни "Фарс муғамлары" адландырмышдыр (3.58, с.27).

1927-1928-чи илләрдә Х.Кушнарјов скепсдисија тәшкил едәрәк Тифлиседә, Ирәванда, әрмәни мусигисини вә муғамлары нота көчүр-мүшдүр (3.58, с.26). 1916-чы илдә А.Спендарјан Тифлиседә Рәшид Бејбутовун атасы Мөчид Бејбутовун ифасында "Чаһаркаһ" муға-мыны, Ислам Абдуллајевин ифасында "Күрд-Шаһназ", С.Шушин-скинин ифасында "Шүштәр", "Маһур", "Секаһ-забул" муғамларыны ешидиб нота алмышдыр (2.67, с.57). Х.Кушнарјов "Загағзијада муғамлар һаггында мәсәләјә даир" мәғаләсиндә (3.215) ејни заманда "Әрмәни монодик мусигинин тарихи вә нәзәри мәсәләләри" әсә-риндә (3.216) Н.Тигранјан "Фарс муғамлары" ады илә нәшр олунмуш муғамлары артығ Загағзија (јә'ни, әрмәни – И.Р.) (бах: кәстә-рилән әсәрләрә) муғамлары кими тәһлил едир. Белә нәгичәјә кәлир ки, әрмәни муғамларынын әрмәни мусиги тарихиндә бөјүк ролу вар вә әсәрдә әрмәниләрин бу жанра мүнәсибәти арашдырылыр. Белә гәбилдән олан фактлара диқә әрмәни мусигишүнасларынын да әсәрләриңдә раст кәлирик. Н.Тәһмизјан бу хүсусда јазыр ки, "Ко-митас "фарс тәрәнәләрини" топлајыб нота көчүрмүшдүр... Коми-тасын мүасири олан Н.Тигранјан исә Шәрг бәстәкарларындан илки-нидир ки, Әрмәнистанда мөвчуд олан бир сыра классик (фарс, бу сөз мө'тәризәдә верилир – И.Р.) муғамлары дәриндән өјрәниб оилары

1 Ф.Аммарын гејд етдијинә көрә тәнбурчу арутин Сајат-Новадыр (3.47, с.78). Танынмыш низамишүнас алим мәрһум Әбүлфәз Һүсејни илә сөһбәтләрдә о, гејд етмишдир ки, ешитдијимә көрә Сајат-Нова, Сәид Нөвадыр. Әлбәттә, бу мәсәлә фикримизчә хүсуси тәдгиг олунмалыдыр.

фортепиано үчүн ишыгылы, ифадели шөкилдө көчүрмүшдүр... А.Спендиаров исә бизим эсрин 10-чу иштөриндө муғам мелосунун ишләнмәсини сон мәрһәләдә симфоникләшдирилмәсинин һәҗага кечирилмәсини даһа јүксәк сәвијјәҗә галдырмышдыр" (3.315, с.90-91).

Әввәлә ону гејд едәк ки, Ағамал Мәлик-Ағамалҗан муғам мәктәбини Азәрбајҗанда өјрәнмиш вә узун илләр Азәрбајҗанда, Тифлисдә Азәрбајҗан мүғәнниләри илә концертләрдә чыхышлар етмишдир.¹ Дикәр тәрәфдән мәчмүә "Фарс муғамлары" адландырылса да гејд едәк ки, фарс муғам ән'әнәсиндә "Бајаты-Шираз", "Һејраты", "Чобан бајаты", "Азәрбајҗан", "Сеҗаһ-забул", "Шикәстә" кими муғамлар јохдур. Ејни заманда нот нүмунәләрини практики олараг ифа етсәк, бүгүн муғамларын Азәрбајҗан муғам ифачылыг ән'әнәсиндән әхз олунмасы реал шөкилдә там төфәррүаты илә көзүмүз гаршысында чанланар. А.Спендиаровун муғамлары Азәрбајҗанын танымыш муғам ифачыларынын ифасындан нота көчүрмәси бир факт кими ону көстәрир ки, онун бәстәкар кими бүтүн јарадычылыгында әрмәни јох, мәһз Азәрбајҗан муғамларындан кениш истифадә олунмушдур. Комитасын "Фарс тәрәнәләри" кими адландырдыгы нот мәчмүәси дә, фарс јох, мәһз Азәрбајҗан халг маһнылары тошлусудур ки, фарс ады илә тәртиб олунуб. Х.Кушнарјовун да Тифлисдә нота көчүрдүјү муғамлар Азәрбајҗан муғам ифачылыг ән'әнәсинә аиддир.

Көрүндүјү кими, әрмәни мусиги елминин корифејләриндән тутмуш Р.Атајанлара кими бүтүн мусигишүнаслары реал елми мә'хәзләри, материаллары (муғам вә халг маһныларыны – И.Р.) тәһриф едәрәк гәрәзли шөкилдә өз адларына чыхырлар. Беләликлә дә онлар Азәрбајҗан-түрк мусиги материалы әсасында өз јаланчы әрмәни мусиги тарихләрини јарадырлар. Әрмәни мусигишүнаслары муғам сәнәтинә чох бөјүк гијмәт верирләр. Бу хүсусда Р.Атајан јазыр ки, орта әср әрмәни муғам материалларынын өјрәнилмәси билаваситә әрмәни мусигисинин көкүнүн тәдгигатына көмәк едәчәк (3.58, с.21). Мисалдан көрүндүјү кими бу күн муғам сәнәтинин әрмәниләшдирилмәси перспективдә даһа бөјүк тәдгигатлара хидмәт едәчәк.

Бүтүн гејд олунан материаллардан ашағыдакы нәтичәләрә кәлмәк олар:

1 Бу һагда сәјсыз дәрәчәдә фактлар вар. Бах: XIX әсрин ахыры, XX әсрин әввәлләриндә Бақыда, Тифлисдә чыхан гәзет вә журналлара, һәмчинин Ф.Шушинскинин көстәрилән әсәрләринә.

1. Әрмәни муғамлары јохдур, фәгәт Әрмәнистан әразисиндә Азәрбајҗан-түрк муғамлары мөвчуддур.

2. Бизим е. әввәл бөјүк әрмәни мусиги мәдәнијјәтинин олмасы "Бөјүк Әрмәнистан" хүлјасы кими бир рә'јадыр.

3. Бизим еранын VI әсриндә, һәмчинин Х.Кушнарјовун јаздыгы кими XII-XIII әсрләрдә Әрмәнистанда әрмәни муғам сәнәтинин мәишәтдә мөвчуд олмасы әсассыздыр (3.58, с.30).

4. Әрмәнистанда муғам сәнәти кениш мигјасда XX әсрин әввәлләриндән е'тибарән јайылмаға башламышдыр.

5. Әрмәнистанда јалныз Азәрбајҗан муғам мәктәбинә хас инструментал муғам вар. Вокал-инструментал муғамын лабүдлүјү хүлјадан башга бир шеј дејил. Чүнки, вокал-инструментал муғамлар гәзәллә (әрузла) бағлы олдуғу үчүн билаваситә Азәрбајҗан, түрк вә түркдилли халглар, фарс, әрәб дүңјасы илә бағлыдыр.

6. Әрмәни мусигишүнасларынын әрмәни мусиги мәдәнијјәтинин Әрәб, Иран, Түрк, Азәрбајҗан вә с. халгларын мусиги мәдәнијјәтинә күчлү тә'сир етмәси фәрзијәләринин һеч бир елми әсасы олмадыгы үчүн белә шәрһләр әсассыз сәјылмалыдыр.

Инанырыг ки, бизим әсәрлә танышылыгдан сонра дүңја мусиги алимләри көстәрилән фактлары тарихи вә нәзәри аспектдән реал шөкилдә тәһлил едиб өз мүшаһидәләрини вә мүнәсибәтләрини билдирәчәкләр.

§ 9. ТҮРК МАКАМЛАРЫ

Түрк макамлары Азәрбајҗан-түрк сәнәтинин әјрәшмәз тәркиб һиссәси кими ән гәдим мусиги сәнәт нүмунәсидир. Азәрбајҗан түркләри илә мүасир Түркијәдә јашајан түркләр сој көкүнә көрә ејни бир халг олдуғуна көрә онларын мәдәнијјәтләри, адәт- ән'әнәси вә мусигиси дә бирдир. Бир етник сој көкүнә әсасланан бу ики мүстәгил кениш шахәли мусиги мәдәнијјәти бүтүн Шәргин мусиги һәјатында, онун инкишаф тарихиндә мүһүм јер тутмушдур. Мүасир Түркијә әразисиндә формалашыб јайылмыш түрк мусигиси Азәрбајҗан мусигисиндән сәс системинә, диалектә вә бә'зи ифа үсулларына көрә фәрглидир. Бу фәргләри арашдырмаздан әввәл гәрб вә кечмиш Совет елминдә хүсуси формада тәблиг едилән бир принципат мәсәләјә гыса да олса тохунмаг истәрдик.

Тарихчиләр түрк халгынын көчәри тајфалар олуб Сибирдән Шәргә, Чәнуба доғру ирәлиләмәсини дәфәләрлә гејд етмәклә онларын бөјүк вә гәдим мэдәнијјәтә малик олмаларыны шүбһә алтына алмышлар. Дүздүр, мүасир Түрkiјә әразисинин чох һиссәси орта әсрләрдә вә даһа гәдимләрдә түркләр тәрәфиндән зәбт едилмишдир. Лакин, бу һеч дә о демәк дејил ки, түрк халгынын мэдәнијјәти, хүсүсән мусиги сәнәти өз көкүнү јуан мусиги мэдәнијјәтиндән көтүрмүшдүр (4.08, с.23). Һағлы оларағ бир сыра түрк алимләри бунун әсассыз олдугуну дәфәләрлә гејд етмишләр.(4.04, 4.08). Бунула јанашы мусигинин даһа гәдим сој көкләри түрк мәнбәләриндә, елми мә’хәзләрдә лазими сәвијјәдә ишығландырылмамышдыр. Исмајыл Һәгги Өзкан јазыр ки, “Еввелки сајфаларда белиртирдикки гиби, ен ески девирлерде түркләрин мусиги геленеки даһа Орта Асијада шекилленмиш, һеч түрлү төренләр мусики иле јапылдығы гиби, илк әскери бандо да Орта Асијада түркләр терефинден курулмушдур”. (4.08, с.23). Белә мә’хәзләр чох көстәрмәк олар, лакин, ону хүсүси оларағ гејд етмәк истәрдик ки, Азәрбајчанын гәдим дөвр мусиги мэдәнијјәти өјрәнилмәдији үчүн әксәр елми мәнбәләрдә түрк тарихи вә мэдәнијјәти Орта Асија илә бағланыр. Азәрбајчанын гәдим дөвр мусиги мэдәнијјәтинин арашдырылмасы (бах: әввәлки фәсилләрә) көстәрир ки, түркләрин гәдим тарихи Орта Асија илә јох, билаваситә Азәрбајчан әразиси илә, Мидија, Шумср вә ондан әввәлки дөврләрлә бағлыдыр. Чүнки, бизим әсәрин гәдим дөвр тарихи бөлмәләри сүбут едир ки, Шәргин вә Орта Асијанын мэдәни јүксәлиши мәһз Азәрбајчан-Иран әразиләринин мэдәни инкишафы илә бағлы олмушдур. Бу да ону көстәрир ки, Шәрг мэдәнијјәтинин формалашыб јүксәлмәсиндә мәһз түрк халгынын чох бөјүк нүфузу вә ролу олмушдур. Түрк мусигиси илә Азәрбајчан мусигисини фәргләндрән әсас чәһәт биринин гејри-бәрабәр 24 пилләли, дижәринин исә 17 пилләли сәс системинә әсасланмасыдыр. Шәрг мусиги сәс системләринин арашдырылмасы заманы (бах: Шәрг сәс системләри чөдвәлине) тәдгигатлар көстәрди ки, Шәрг мусигисинин инкишафында мәһз бу ики сәс системи - түрк вә Азәрбајчан, јә’ни Фарабинин вә С.Урмәвинин сәс системләри әсас рол ојнамышдыр. Иран әразисиндә јашајан фарсларын гәдим мусигиси гәрбдән Түрkiјәнин шимали-шәргдән исә Азәрбајчанын күчлү тә’сири әсасында инкишаф етмишдир. Дижәр тәрәфдән исә әразичә әрәб өлкәләринә даһа јахын олан Түрkiјәнин мусигиси дә бу әрази-

ләрдә өз бөјүк тә’сирини гојмушдур. Буна мисал кими Кәркүк мусигисини, һәмчинин әрәб мусигисиндә түрк мусиги элементләринин адларыны вә ифа тәрзләрини көстәрә биләрик. Сөзсүз ки, белә шәрайтдә Әрәбистанда түрк мусиги мэдәнијјәти дә өз кениш тә’сирини бурахмышдыр. Макамларын практики шәкилдә мугајисәли тәһлили дә көстәрир ки, һәр ики халгын мусиги јарадычылығында макам мелодиялары мұхтәлиф рәнкарәнк, мүрәккәб метроритмик хүсүсијјәтләрә маликдир. Макамлар мүстәгил һиссәләрлә, јә’ни әјры-әјры шәкилдә бир һиссәли формада ифа едилир. Макам-мелодиялары характерик хүсүсијјәтләринә көрә дә бир-биринә охшајыр. Мүасир Түрkiјәдә макамларын ифасы үчүн ашағыдакы сәс вә нот јазы системләриндән кениш истифадә олунур.

ADI	KOMA DEĞERİ	DIYEZİ	BEMOLU	SIMVOLLU	ORANI
KOMA	1	#	d	F	13441 VE YA 75 129140163 ve ya 25/24 7/8
BAKYE	4	#	b	B	256/243
küçük mücenneb	5	♯	♯	S	2187/2048
Büyük mücenneb	8	♯	bb	K	65536/59049
TANINI	9	X		T	9/8
ARTIK İKİLİ	12-13	—	—	A ₁₂ A ₁₃	7/6 32/27
EKSİK BAKYE	3	—	—	E	134217/28 129140163 ve ya 25/24

Түрк макамлары илә Азәрбајчан-Иран мугамлары арасында олан фәргләрдән бири дә одур ки, Түрkiјәдә макамлары ифачылар һәр дөфә өз дәст-хәтти илә ифа етдикләри үчүн макамлар онларын ады илә бағлы олур. Јә’ни макам дедикдә лад әсас кими көтүрүлүр. Ифачы бу ладын үзәриндә өз композисијасыны гурур вә бу мелодия о ифачынын бәстәси кими онун ады илә адланыр. Мәсәлән, Кәрданијјә макамында Әбубәкир Ағанын Кәрданијјә Бәстәси (4.08,

с.366), Дүкаһ макамында Һачы Фаиг бәжин “Дүкаһ Кары” (4.08, с.349), Аразбар макамында Садуллаһ ағанын Аразбар Бәстәси (4.09, с.111), Һүсејни-Әширан макамында Зәкај Дәдә Әфәндиинин Һүсејни Әширан бәстәси (4.09, с.72) вә с.

Ону да гејд едәк ки, бүтүн түрк макамларынын нот јазысында мусиги ачарынын үстүндә ифа едиләчәк мелодија һансы үсулда (өлчүдә) чалыначагса гејд олунур. Мәс., Дәдә Әфәндиинин Һүсејни-Әширан бәстәси (Һәфиф) үсулунда, Әчәм Әширан макамында Дәдә Саләһ әфәнди Әчәм Әшираны Дөврү кәбир (Јүрүк) үсулунда ифа едир вә с. (4.09, с.74).

Түрк макамларынын бу шәкилдә ифасы принципчә вә формача Азәрбајчан-Иран муғамларындан фәргләнир. Фактики олараг ејни бир макам (лад - И.Р.) әсасында сајсыз макамлар јарадылыр.

Азәрбајчан-Иран муғамларынын ифасында исә әксинә, ифачы гәдим мелодијалары мүүјјән ганунаујгун формада ифа едир вә сәнәт-карлыгдан асылы олараг чалгы мәзијјәтләри, кәзишмәләр тәфсирә әләвә едилир. Белә ифада мелодик өзәк бүтүн ифаларда ејни галыр, фәгәт импровизә элементләри артырылыб әксилдилир.

Мүасир түрк макамлары үч група бөлүнәрәк ифа едилир:

1. Бәсит макамлар.
2. Шәд макамлар (Көчүрүлмүш макамлар).
3. Мүрәккәб макамлар (биләшик макамлар).

1. Түрк мусигисиндә мөвчуд олан 13 бәсит макамлар бунлардыр: Чаһаркаһ, Бусәлик (енән тетраорду Шаһназ, Бусәлик), Күрди, Раст, Үшшаг (енән-јүксәлән тетраорду Бајаты), Нәва (енән тетраорду Таһир) Һумајун, Һичаз, Үззал, Зиркуләли-Һичаз, Карчыгаз, Бәсит-Сузнак, Һүсејни (енән тетраорду Мүһәјжер).

2. Түрк Мусигисиндә 6 шәд макамы вар.

1. Чаһаркаһ, 2. Бусәлик, 3. Күрди, 4. Зиркуләли-Һичаз, 5. Нев’есер (Нәвасәр - И.Р.), 6. Секаһ

Шәд макамлардан биринчи дөрд макамын ады Бәсит макамларда да чәкилмишдир. Бу, мусигишүнаслары вә охучулары чашдырмамалдыр. Шәд макамлар өз сәс јүксәклијиндә, адәтән сәсләндији пәр-дәләрдә јох, башга пәрдәләрдән, мәгамлардан гурулур. Бу мә’нада көчүрүлдүкләри пәрдәләрә көрә ашағыдакы шәкилдә адландырылмыш вә бу пәрдәләрдә (көчүрүлмүш - И.Р.) бир сыра јени хүсусиј-јәтләр газанараг ифа едилән макамлара Шәд макамлар вә ја көчү-рүлмүш макамлар дејилир (4.08, с.190-191). Мәсәлән:

1. Чаһаркаһ макамы шәдләри:

- а) Раст пәрдәсиндә: Маһур макамы
- б) Әчәм Әширан пәрдәсиндә: Әчәм Әширан макамы

2. Бусәлик макамы шәдләри:

- а) Раст пәрдәсиндә: Нәһавәнд макамы
- б) Һүсејни Әширан пәрдәсиндә: Рунниваз (Руннөваз) макамы
- с) Јекаһ пәрдәсиндә: Султани Јекаһ макамы

3. Күрдү макамы шәдләри:

- а) Раст пәрдәсиндә: Күрдили Һичазкар макамы.
- в) Һүсејни Әширан пәрдәсиндә: Ешгәфза макамы.
- с) Јекаһ пәрдәсиндә: Фәрәһнума макамы.

4. Зиркуләли Һичаз макамы шәдләри:

- а) Раст пәрдәсиндә: Зиркуләли Сузнак вә Һичазкар макам
- б) Ираг пәрдәсиндә: Евчара макамы (Ана әсас сәс сыра)
- с) Һүсејни Әширан пәрдәсиндә: Сузи дил макамы.
- д) Јекаһ пәрдәсиндә: Шәдди Әрәбан макамы.

5. Нев’есер макамы шәдди:

Әчәм Әширан пәрдәсиндә: Рәнжи-дил макамы.

6. Секаһ макамы шәдди:

Ним Һичаз пәрдәсиндә: Һәфт-каһ макамы.

3. Мүрәккәб (Билешик) макамлар

Дәјишик чешни вә сәс сырасынын бир-биринә кечмәсиндән, һәмчинин бу кечидләрин хүсуси гәлибләр һалында тәсбитиндән мү-рәккәб (билешик) макамлар доғмушдур (4.08, с.271). Мүрәккәб ма-камлар үч јерә бөлүнүр:

1. Сәккиз сәсли бир сәс сырасы илә кәстәрилән мүрәккәб ма-камлар. Мәс. Нев’есер макамы, Никриз (нејриз) макамы. Түрк муси-гишүнасы вә нәзәријјәчиси Садәддин Арел белә макамлары “Та-тышыг макамлар” адландырымышдыр.

2. Бир сыра чешни вә ја сәс сырасынын бир-биринә кечмәсилә мејдана кәлмиш мүрәккәб макамлар (4.08, с.271). Јә’ни мүхтәлиф тетраордларын бир-бири илә зәнчирвари бирләшмәсиндән мејдана кәлмиш мүрәккәб макамлар. Белә һалда сәс сырасы даһа кениш олдугу үчүн сәккиз сәсли сәс сырасы илә кәстәрилә билмир. Буна Садәддин Арел “Билешимли макамлар” демишдир. Мәс.: Фәрәһәф-за, Фәрәһназ макамларыны кәстәрмәк олар.

3. Һәр һансы бир макамын сонуна Күрдү вә ја Бусәлик тетра-ордларыны (түрк мусигисиндә бу дөрдлү, бешлиләр адланыр - И.Р.)

вә ја сәс сырасыны җавап етмәклә мејдана кәлән мүрәккәб макамлар. Садәддин Арел бу гисм макамларә “Екли макамлар” адыны вермишдир.

Түрк макамларындан данышаркән гејд етмишдик ки, онлар гурулуш моделинә кәрә Азәрбајчан, Иран муғамларындан фәрғлидир. Түрк макам сәнәтиндә десткаһ, шә’бә, кушә анлајышлары ишләдилмир. Ејни заманда бизим мусигидә олан белә гурулуш вә формалар да түрк макамлары үчүн јаддыр. Түрк макамларынын адларына кәлдикдә исә онларын Азәрбајчан-Иран муғам десткаһлары илә мүштәрәк адлары чохдур. Лакин, бурада да түрк макамларында елә спесифик адларла растлашырыг ки, бу адларә һәм мүасир Азәрбајчан, Иран мусигисиндә, һәм дә орта әср мусиги трактатларында раст кәлинмир.

Түрк макамларынын кенетик нәзәри вә практикә тәһлили кәстәрир ки, бу сәнәт Азәрбајчан-Иран муғам сәнәти ән’әнәләри илә сых бағлыдыр. Буна макамларын адларынын Азәрбајчан, Иран мәншәли олмасы, лад гурулушларынын үмумилији дәләләт едир. Мүасир түрк макам сәнәти дә сөзсүз ки, өз әски сој көкүнү Азәрбајчан, Иран әразиләриндә јараныб формалашмыш муғам сәнәтиндән алмышдыр.

§ 10. ИРАН ДӘСТКАҢЛАРЫ

Иран мусигиси Шәргин ән гәдим вә мөһтәшәм сәнәт чешмә сидир ки, бүтүн халғлар бу чешмәдән бөһрәләнмиш вә бу мөдәнијјәтдән өз јарадычылығларында кениш сурәтдә истифадә етмишләр. Әфсуслар олсун ки, демәк олар дүнјанын бүтүн алимләри Иран мусиги мөдәнијјәтиндән, тарихиндән јазаркән Иран этносуну дәриндән билмәдикләри үчүн бу проблемин шәрһиндә биртәрәфли мөвгә тутуб ону јалныз фарс мөдәнијјәти вә тарихи кими тәғдим етмишләр. Иран әразисиндә јашајан этник гурумларын тарихини вә мөдәнијјәтинин өјрәнилмәси кәстәрир ки, Иранда ән гәдим тарих вә мөдәнијјәт түрк (Азәрбајчан - И.Р.) халғларынын һәјәти илә бағлыдыр. Аријалыларын (парслар - И.Р.) Иран әразисинә кәлдиј дөврдән сонра (бах тарихи фәслә) онлар Манна вә мидијалылары

даһа јүксәк мөдәнијјәтләрини гәбул едәрәк сонракы мөһрәләдә ону даһа да инкишаф етдирмишләр.¹

Мусиги мөдәнијјәти тарихинин өјрәнилмәсиндә марағлы чәһәтләрдән бири будур ки, әкәр Гәрб, кечмиш Совет вә с. өлкәләрин алимләри ән гәдим Иран мөдәнијјәтинин кәкләринин арашдырылмасында бә’зи чәһәтләри нәзәрдән гачырмыш олсалар да, Иранын чох бөјүк мусиги алимләри сајылан Р.Халиги, Ә.Н.Вәзири, М.Бәркишли, М.Мә’руфи, Ә.Шә’бани вә с. Иран мусиги тарихиндән јазаркән бу тарихи јалныз һәхамәнишләр (Әһәмәниләр - И.Р.) дөврүнә гәдәр етмәләри тәәчүб доғурур. Бу тәсадуфүдүрмү, јохса дөврүн сижәси вәзијјәтиндән ирәли кәлмишдирми суалына јәгин ки, јахын кәләчәјин тәдгигатлары чаваб верәчәк.

Һәр һалда ону гејд едәк ки, бөјүк Иран мөдәнијјәтинин јаранмасында вә бу күнә гәдәр кәлиб чатмасында Азәрбајчан-түрк вә фарс халғларынын бөјүк ролу олмушдур.² Артыг реал бир һәгигәтдир ки, мусиги сәнәтинин, о чүмлөдән муғамын көкү Муғ тајфалары илә бағлы олдуғу үчүн даһа гәдим дөврләрә (һәхамәнишләрә нисбәтән - И.Р.) кедир вә бу әразидә јашајан Азәрбајчан-түркләри илә бағлы олмушдур (Бах: III һиссәјә). Буна бахмајарағ Сасаниләр дөврүндә, орта әсрләрдә елми вә рәсми дөвләт дили фарс дили олдуғу үчүн муғам сәнәтиндә раст кәлинән бир чох адлар да фарс дили илә бағлы олмушдур. Бу фактын өзү дә кәстәрир ки, муғам сәнәти нәинки Азәрбајчан-түрк, еләчә дә фарс халғынын мәишәтинә чох кениш нүфуз етмишдир. Мусиги рисаләләринин чохунун фарс, әрәб дилиндә олмасы да елми вә рәсми дөвләт дили проблеми илә бағлы олмушдур.

Мүасир әсримиздә дүнја, о чүмлөдән Иран алимләринин Иран мусиги мөдәнијјәтини јалныз фарс мусиги мөдәнијјәти кими тәғдим етмәсинә бахмајарағ Иранда бир сыра халғларын мусиги мөдәниј-

1 Бу фактларын шәрһиндә биз мусиги мөдәнијјәтинин јалныз реал тарихи аспектдән өјрәнилмәсини гаршыја мөгсәд гојмушуг. Тарихи фактлары сижәси мөгсәд кими истифадә едәрәк бир халғы дикеринә гаршы гојулмасынын гәт’и әләјһинәјик. Чүнки һәр ики – Азәрбајчан вә фарс халғларынын Иран мөдәнијјәтинин јаранмасы вә инкишаф етдирилмәсиндә чох бөјүк хидмәтләри олмушдур.

2 Чохмилләтли Иран мөдәнијјәтинин формалашмасында вә инкишаф етмәсиндә күрдләрин, бөлүчларын, лорларын, түркмәнләрин, әрәбләрин (Иран әрәбләри – И.Р.) вә с. халғларын да хүсуси ролу олмушдур. Бу хүсуси бир мөвзу олдуғу үчүн кениш шәрһ етмирик.

јетләри ичәрисиндә ики даһа күчлү гол - Азәрбајчан-түрк вә фарс мусиги чәрәјанлары өзүнү көстәрир. Бу бәһсдә фарс мусигисиндән, јә'ни муғам сәнәтиндән данышылачаг. Чәнуби Азәрбајчан вә јажуд Иран Азәрбајчанында мусиги һаггында сон фәсилдә мә'лумат вериләчәк.

Фарс мусигисиндә муғам сәнәтинин силсилә шәклиндә ифа олунмасыны нәзәрә алараг ону дәсткаһ адландырмышлар. Фарс мусигисиндә дәсткаһлар өзүнү әсасән ики - вокал инструментал вә инструментал формада көстәрир.

Иранда ше'рлә мусигинин вәһдәтинә, хусусән поезијаја даһа чох дигтәт јетирилдији үчүн әксәр һалда вокал-инструментал муғам дәсткаһларына үстүнлүк верилир. Бу сәбәбдән дә әксәр ханәндәләр дәсткаһ охујаркән сечилмиш гәзәлин сөзләринин мә'насына, онун тәләффүзүнә даһа чох дигтәт јетирир. Мәһз бу бахымдан фарс дәсткаһларынын ифасында һафиз, Сә'ди Ширази, Өмәр Хәјјам, Мәнучеһр, Шәһријар вә с. сөз устадларынын гәзәлләриндән даһа чох истифадә едилир. Иран ханәндәләри зәнкулә вуранда вә ја сәс техникасыны көстәрәндә “ај аман“, “әзизи мән“, “еј јар“ вә башга сөзләри кифајәт гәдәр ишләдирләр. Фарс дәсткаһлары өзү дә ики - садә вә мүрәккәб група бөлүнүр. Садә группара ад верилмәмишдир, јә'ни онлар садәчә ифа едилир. Бу група бүтүн дәсткаһлар дахилдир. Мүрәккәб дәсткаһлар исә вокал-инструментал мусигидә “мүрәккәбхани“, инструментал мусигидә исә “мүрәккәб нәвази“ адланыр. Бу групп дәсткаһлар ики вә ја бир нечә муғам дәсткаһындан тәртиб олунан мүрәккәб лад гурулушлу муғам дәсткаһларыдыр. Бу чүр дәсткаһларда модулјасија әсас рол ојнајыб, бир муғам дәсткаһындан дијәринә, сон мәрһәләдә исә әввәлки дәсткаһа кечиди тә'мин едир. Белә муғам дәсткаһларына мисал олараг “Маһур-секаһ“, “Маһур-секаһ-һумајун“ вә с.-ни көстәрә биләрик.

Иран фарс муғам дәсткаһлары ичәрисиндә тәдрис мәгсәдилә тәртиб олунмуш јалныз вокал дәсткаһлар да мөвчуддур. Бу чүр охума мәишәтдә, күндәлик һәјатда истифадә едилмир. Фарс муғам дәсткаһларында “Рәдиф“ дән кениш истифадә едилир. Әсрин әввәлиндә Ираннын ән мәшһур муғам сәнәткарларынын өз рәдифләри мөвчуд олуб. Мәс. Дәрвишхан, Мирзә Абдулла, Аға Һүсејнгулу хан, Әбүлһәсән Сәба, Әли Әкбәр Шәһнази рәдифи вә с. Бу

сәнәткарларын гурудуғу муғам рәдифләри бу күнкү ән'әнәдә дә сахланымышдыр.¹

Фарс муғам дәсткаһларынын инкишаф вә структур гурулушу принципчә Азәрбајчан муғам дәсткаһлары илә ејнидир. Лакин, онун өз спесифик хусусијјәтләри вар ки, о да фарс милли мусиги ән'әнәләриндән ирәли кәлир. Әввәла, ону гејд едәк ки, Иран мусиги дәсткаһларында Дәрәмәдләр, Пишрәвләр, Чаһар мизраблар, Бәхши-әввәл, Бәхши-доввом (икинчи һиссә) кими бир сыра мусиги жанрлары вә мәзијјәтләри артыг ән'әнә шәкли алдығы үчүн чох жениш формада ифа едилир. Мәсәлән, Иран дәсткаһлары үчүн гејд етдијимиз мусиги жанрларынын бир нечә дәфә мүхтәлиф вариантларда ифасы характерикдир. Белә ифа тәрзи Азәрбајчан мусигисиндә јохдур. Дәрәмәди-әввәл, Дәрәмәди-доввом, Дәрәмәди-севвом, вә с. ејни илә дәсткаһ формасына дахил олан дијәр мусиги жанрлары бир нечә дәфә ифа едилир (Мугајисә үчүн бах Фарс Чаһаркаһ дәсткаһынын рәдифинә). Белә һалда дәсткаһын ифасы чох узун чәкдији үчүн концерт ифасында бир чох ифачылар ваһид форма шәклиндә олан муғам дәсткаһыны микросилсиләләрлә ифа едирләр. Дијәр тәрәфдән ифачы һәр һансы бир кушәни вә ја шә'бәни охујаркән бу һиссәләрин мајәси олан (муғам дәсткаһында исә истинад пәрдәләри - И.Р.) сәси өз сәс имканыны, техникасыны көстәрмәк үчүн октава јухарыда да арды-сыра ифа едирләр. Сон дөврләрдә Алим Гасымов, Заһид Гулијев вә башга Азәрбајчан ханәндәләри дә бир сыра һалларда белә ифа тәрзинә мејл көстәрир. Лакин, үмуми принципчә муғам дәсткаһы үчүн тәдричи динамик јүксәлиш характерик олдуғундан белә ифа тәрзи дәсткаһларда психолоји чәһәтдән, јә'ни даима јүксәлән кәркинлији таразлыг, мүтәнасиблик бахымындан позур. Әлбәтгә, бу чүр ифа тәрзи муғам ифачылары арасында күтләви һал алмамышдыр. Иран алимләри фарс муғам дәсткаһларыны ашағыдакы тәснифат үзрә бөлүр. Ә. Шә'бани јазыр ки, једди дәсткаһ вә беш аваз 12 олан гамма мәчмуәсини тәшкил едир ки, једдисе дәсткаһлара аид олуб даһа бөјүк әһәмијјәтә маликдир (5.11, с.46). Раст-пәнчкаһ, Маһур, Шур, Нәва, Һумајун, Чаһаркаһ, Секаһ једди дәсткаһ, Дәшти, Әбу-әта, Әфшари, Бајаты-түрк, Бајаты Исфәһан беш аваздыр. (Бах чәдвәлә). Әлбәтгә, муғамларын бу чүр класси-

1 Рәдифләрин нәзәри тәһлили Азәрбајчан рәдифләри илә ејнидир. (Бах: сонракы бәһсә).

Муғамын ады.	Дөсткаһ вә ја аваз	Муғамларын лад гурулушу	Шаһид ноту.	Истинад ноту	Дәјишкөн ноту	Форуд сон ениме пәрдәси
1. Раст-пәнчкәһ	дөсткаһ I		ладын I-чи пәрдәси	I пәрдә	жоклур	I пәрдә
2. Маһур	"- 2		"-"	"-"	"-"	"-"
3. Шур	дөсткаһ		I пәрдә	I пәрдә	жоклур	I пәрдә
4. Дәшти	аваз		Шур ладын V пәрдәси	Шурун III пәрдәси	Шурун V пәрдәси	I пәрдә
5. Әбу-әтә	аваз		Шурун IV пәрдәси	Шурун II пәрдәси	жоклур	Шурун II пәрдәси
6. Нәвә	аваз		Шурун IV пәрдәси	Шурун II пәрдә	"-"	Шурун I пәрдә
7. Баяты-турк	аваз		Баяты-турк ладын I п.	Өз ладын I пәрдәси	"-"	Өз ладын I пәрдәси
8. Әфшари	аваз		Әфшарин V пәрдәси	Әфшарин III пәрдәси	Әфшар VI пәр.	Әфшар V пәрд.
9. Һумажун	дөсткаһ		Һумажун лад. II пәрдәси	Һумажун VII пәрдәси	жоклур	Һумажун I пәрд.
10. Баяты-Исфahan	аваз		Б/Исфahanнын I пәрдәси	I пәрдә	жоклур	I пәрдә
11. Сәкәһ	дөсткаһ		Сәкәһ III пәрдә.	III пәрдә	жоклур	III пәрдә
12. Чаваркәһ	дөсткаһ		Өз лад. I пәрд.	I пәрдә	жоклур	I пәрдә

фикасия олунмасы Иран алимләринин фикрини тәмсил едир. Бизим фикримизчә исә беш аваз кичик һәчмли садә дөсткаһ групуна дахил олан муғамлардыр (бах сонракы бәһсә). Мүасир елми-нәзәри фикир бахымындан авазын структур гурулушу, формасы бизим тә'жинимизлә үст-үстә дүшүр. Иран алимләринин муһакимәси исә даһа әски дөврләрин мусиги ән'әнәсинә әсасландығы үчүн мүасир елми тә'жинлә уғун кәлмир. Дөврләр дәјишәркән мусиги жанрлары да өз функционал әһәмијјәтини дәјишдији үчүн артыг XX әсрдән е'тибарән әски "аваз" да маһијјәтчә деформасијаға уғрамыш вә јени формада даһа чох әһәмијјәт кәсб етмәјә башламышдыр. (Бах: Азәрбајчан мусигисиндә аваз бәһси).

Гейд едәк ки, Иран (фарс) рәдифләринин лад гурулушунда бир нечә нотун хүсуси әһәмијјәти вардыр. Бунлардан "нотә шаһед" (Шәһадәтвәрән нот, јә'ни тоника), нотә мотәғәјјер (дәјишән нот), нотә ист (истинад ноту) вә Форуд (енән нот).

1. Шаһед ноту - слә нотдур ки, шә'бә вә кушәнин ифасында өзүнү тәкрарән кәстәрир. Она кәрә дә ифада тез-тез ешидилир.

2. Мотәғәјјер ноту - Адындан кәрүндүјү кими бу нот даима дәјишкәнدير. Јә'ни о, бир нөв модуліјасијаға мә'руз галыб ашағы вә әввәлки сәсләр арасында дәјишилә биләр. Мәс. Дәштинин V дәрәчәси һәм Шаһед, һәм дә Мотәғәјјердир.

3. Истинад ноту - Иран фарс муғамларында ики нөв мәкс (Мәкс) пауза мөвчуддур. 1. Ауфт пауза, 2. Узун пауза. Мәс. Дәшти ладыннын III пәрдәсиндә Ауфт паузадан истифадә едилир вә дәрһал өзүнү әввәлки вәзијјәтинә дөнүр.

4. Форуд ноту - Узун паузада мелодија коданс хүсусијјәтини алыр. Иран мусигисиндә бу Форуд вә ја Форуз адланыр, бу һалда мелодија тоника үзәриндә битир (5.11, с.47).

Иран (фарс) мусиги сәс системи 24 бәрәбәр һиссәјә бөлүндүјү үчүн Иран алимләринин фикринә кәрә һәлә гәдимдән бир октава 301 саварт вә һәр тону "әл-әсгәл" (ағыр) 51 саварт һесаблајыб бир данкда (тетрахордда - И.Р.) олан нотларын фасилләрини ашағыдакы кими кәтүрүрдүләр.

$$125 = 51 + 51 + 23$$

Авропа мусигисиндә, јә'ни темперасија олунмуш мажор вә минор гаммасында исә бир тетрахорд ашағыдакы кимидир (5.11, с.43-44).

$$125 = 50 + 50 + 25$$

Иран¹ гаммасында бир тетрахордда олан мәсафә С.Урмәвинин сәс системи әсасындадыр. Ә.Шә'бани јазыр: "Иран гаммаларыннын ән бөјүк әһәмијјәт кәсб едән чәһәти ондадыр ки, мусиги парча-

1 Муғам шә'бә вә кушәләрин бир тетрахорд һәчминдә олмасы бизим јени елми консепсијамызла, јә'ни гәдимдә муғам һавалары, о чүмлөдән сонракы дөврләрдә бүтүн муғам шә'бә вә кушәләрин мелодијалары кварта-квинта һүдудундадыр, фикри илә там уғундур (Бах: Азәрбајчан муғамларынын нәзәри тәһлилинә)

сынын башлангычында мелодиянын кенишлији (интервал əhatəси - И.Р.) бир тетракорда бəрəбəрдир вə тəдричəн кушəлəрин дəжишил-мəси һесабына бир октавадан да јухары кедир.

Ијирми дəрд сəсдəн ибарəт олан гамманын Əбдул Гадир Марағи өз əсəриндə адыны чəкиб вə бу гаммаларын сəслəринин бир-бири илə бəрəбəр олмасыны шəрһ едиб. Илк 24 јарым рүб (1/4) пəрдəдəн ибарəт (һər рүб 12,5 савар) гамманын тəрəфдары олан Михаил Мүш-һаг Дəмəшги 170 ил əввəl Сəфиəддин Урмəвинин 17 сəсли гаммасынын мəчмүəсини топлајыб вə Ж. С. Бахдан тəглид едэрək елми мажор гаммасыны һəјата кечириб ону 24 бəрəбəр һиссəјə бөлүш-дүрдү вə бу бөлкү рүб пəрдə гаммасы ады илə мəшһур олду.

Лакин, бу гамма һеч вахт əмəли сурəтдə, јə'ни практикада истифадə олунмады (5.11, с.23-24). Ə.Шə'банинин бу фикри М.Бəркишли вə дикəр алимлəрин фикирлəри илə там ујғунлуг тəшкил етдији үчүн суал вермək истəрдим ки, нијə бу сəс сырасынын практикада истифадə олунмасы проблемы Иран алимлəри тəрəфиндəн ачылмамышдыр? Бу суалын ачылмасы узун иллəр бир сыра мүһүм мəсəлəлəрин кəлкəдə галмасына, һəмчинин əсас мəтлəбин үзə чыкмасынын гаршысыны алмышдыр. (Бу проблемин ачымына бах ирəлидəки изаһлара - И.Р.)

М.Бəркишли “Кетабе-рəдифе-Иран”, һəмчинин “Шəрһе-рəдифе мусигије-Иран” китабында кушəлəри 228 гејд едиб (5.08, с.38), Муса Мə'руфи 471 кушəнин адыны (5.13), доктор Мехди Солһи исə 392 кушəнин адыны чəкибдир. Белə нəзэрə јетишир ки, Мирзə Əли Əкбəр Фəрəһани дəврүндə 400 кушəдəн истифадə олунурду. Бир дəстə мусигичи белə фикирдəдир ки, тарих боју миндəн артыг кушə мөвчүд олуб. Мүасир дəврүмүздə Иран мусигисиндə 12 дəсткаһда вə авазда 100 кушə чалыныр. Əбүл һəсəн Сəба виолон – скрипка үчүн јаздыгы рəдифлəрдə 90 кушəнин нотуну гејд етмишир (5.11, с.46).

Шəрг мусигисинин сəс системинин əјрəнилмəsi вə хусуси тəдигат объектинə чеврилəрək тəһлил олунмасы кəстəрир ки, Иран (фарс) мусигиси 24 бəрəбəр пиллəли сəс системи əсасындадыр. Х əсрин бəјүк мусиги алыми Фарабинин сəс сырасы гејри-бəрəбəр 22 пиллəли сəс сырасыдыр. Һəмчинин бу сəс сырасында ифа едилəн Азəрбајчан, фарс, арəб, түрк, өзбək вə с. халгларын мелодиялары кəстəрди ки, бу сəс сырасы мүасир түрк-кəркүк мусигисинə даһа чох ујғун кəлир. Ə.Шə'бани исə јухарыдакы сəтирлəрдə јазыр ки,

“лакин, бу гамма һеч вахт əмəли сурəтдə, јə'ни практикада истифадə олунмады”.¹

Əввəла гејд едək ки, Шəрг сəс системинин практикада сəслəн-мəсинə наил олмаг үчүн бизим апардығымыз тəдигат (бах сонракы фəслə) орижинал олдуғундан белə тəчрүбə дунја алимлəри тəрəфиндəн апарылмамышдыр. Бу мə'надə Ə.Шə'банинин јаздыгы 24 бəрəбəр пиллəнин практикада истифадə олунмасы фикри зəнни-мизчə өзүнү доғрултмур. Мүəллиифин бу фикри сəјлəркəн, өзүндəн əввəl Р.Халигинин, Ə.Н.Вəзиринин, М.Бəркишлинин вə башга алимлəрин, ејни заманда Иранда мугам сənəтинин XX əсрə гəдər 17 пиллəли сəс системинə əсасланмасы нəзəри фикри олмушдур. Она кəрə дə о, фарс мугамларынын сəслəнмəsi илə С.Урмəвинин 17 пиллəли сəс системиндə сəслəнəн мугамлар арасында олан ујғунсузлугу белə шəрһ едир. “Иран мусигисинин рəдиф бөлкүсүнүн шəкли Əлиəкбəр Фəрəһани аилə сүлалəсинин јадикарыдыр. Һəрчəнд бə'зи мусигичилəр бу мусигини дəгиг сажмыр вə онларын дəлиллəри мүəјјəн дəрəчəдə дүздүрсə, һər һалда 7 дəсткаһ вə 5 аваз чохлу мусигичилəрин рə'ј разылығыны газаныб” (5.11, с. 46). Əввəла, ону гејд едək ки, Əлиəкбəр Фəрəһани һагында Р.Халиги, Ə.Шə'бани өз əсəрлəриндə онун вə аилə үзвлəринин огланлары: Ага Гулам һүсəјн, Мирзə Абдулла, Ага һүсəјнгулу хан, нəвəси Əлиəкбəр Шəһнази, дикəр гоһум вə јахын сənət достлары барəдə чох əтрафлы мə'лумат вермишлəр. Иран мə'хəзлəриндə јəһуди, армəни, фарс мусигичилəриндəн мə'лумат јазаркəн бир сыра һалларда онларын һансы миллəтə мənсуб олмалары кəстəрилир. Лакин, азəрбајчанлы мусигичилəр исə үмуми Иран мусигичиси ады илə верилир.

Буна бахмајараг бизим бу саһədə Иранда апардығымыз сорғулардан белə мə'лум олур ки, Əли Əкбəр Шəһнази кəк е'тибары илə Азəрбајчан түрклəриндəн олмушдур. Р.Халигинин “Сəргозəште мусигије Иран”, Ə.Шə'банинин кəстəрилəн əсəриндə, В.С.Виноградовун (3.105) əсəрлəриндə Мирзə Абдулланын тарла шəкли, дикəр Иран мə'хəзлəриндə исə Əли Əкбəр Шəһнази, Ага һүсəјнгулу ханын, һəмчинин Ага Əли Əкбəр Фəрəһанинин синəдə тутдуглары тар илə шəкиллəри кəстəрилмишир.

¹ Тəбризли тарзəн Маһмуд Шатирјанын тəлəбəлəри вə тарих елмлəри доктору Тəғи Шаһиндəн апарылан сорғудан мə'лумдур ки, Əли Əкбəр Шəһнази азəрбајчанлы имиш. Лакин, бир сыра һалларда онун азəрбајчанлы вə ја фарс олмасыны мүəјјəнлəшдирмək чəтирлик тəрəтмишир. Бизим фикримизчə бу мəсəлəнин єјрəнилмəсинин мүəјјəн дəрəчəдə өһəмијјəти олса да бу əсас мəсəлə дəјил.

Онларын синәдә тутдулары тарын “гафгаз тары” вә голун үзәриндә 21-22 пәрдә бағланмасыны ачыг-ашкар көрмәк олар. Бу мә’хәзләрдә “Атабәжин” ады илә танынан вә бир сыра башга оркестрләр дә көстәрилмишдир ки, бүтүн шәкилләрдә гејд етдијимиз тарлардан истифадә олунмасы әјани сурәтдә көрүнүр.¹

1 Әли Әкбәр Фәраһанинин оғлу Аға Һүсејнгулу Нәсрәддин шаһын сарајында өн мөшһур тарзән олмушдур.

Бир чәһәти дә хүсуи олараг гејд едәк ки, Муса Мә’руфинин (5.13) әсәринин титул вәрәгиндә гејд олунур ки, бүтүн муғам шө’бә вә кушәләрин нот нүмунәләри Мирзә Абдулла вә Аға Һүсејнгулунун ифасында Ә.Н.Вәзири тәрәфиндән нота көчүрүлмүшдүр. Ә.Шә’бани дә буна ишарә едәрәк көстәрир ки, Әлиәкбәр Фәраһанинин аилә сүләләсинин сәјәсиндә 7 дәсткаһ вә 5 авазын нотларыны јазмаг мүмкүн олмушдур. Бундан башга Әбүлһәсән Сәба да муғам рәдифләрини (шө’бә вә кушәләри) нота көчүрмүшдүр.

Инструментал муғам ифачылыг сәнәтиндә бир чәһәти хүсуи олараг гејд едим ки, мусиги аләтинин голунда, пәрдә бағланмыш аләтләрдә пәрдә сәјындан артыг сәс һасил етмәк мүмкүн дејил. Бу артыг аксиомадыр, бунун сүбуга еһтијачы јохдур. Тар аләтинин голунда 21-22 пәрдә олмасы ону сүбут едир ки, бир октавада 17 пәрдә мөвчуд олмушдур. Буну Иран алимләри дә тәсдиг едирләр ки, муғамлар С.Урмәвинин сәс системи әсасында мөвчуд олмушдур. Тарын голунда бир октавада 17 пәрдәнин олмасы да С.Урмәвинин сәс системи илә, һәмчинин Азәрбајчан тарынын пәрдә дүзүлүшү илә там үст-үстә дүшүр. Белә һалда Азәрбајчан тарында фарс мусигиси чалмаг үчүн алты әлавә пәрдә дә бағланылмалыдыр. Тәһлилдән көрүндүјү кими Мирзә Абдулла вә Аға Һүсејнгулу фарс муғамлары јох, мөһз Азәрбајчан муғамлары ифа етмишләр.

Ә.Н.Вәзири вә дијәр мусигичиләр дә кушәләри нота көчүрәкән сәсләнмәдә олан ујғунсузлуғу ешитсәләр дә, ону биләрәкдән вә ја билмәдән башга, јө’ни 24 пилләли системә ујғун сәс сырасында нота јазмалары Иран муғамларынын, дәсткаһларынын тәһриф олунмуш формада тәгдим вә тәблиғ олунмасына кәтириб чыхармышдыр. Нәтичәдә Азәрбајчан сәс системинә, халгына мөхсус муғамлар фарс дәсткаһлары ады илә кениш сурәтдә јайылымышдыр¹.

Бу нәзәри тәһлил бир даһа сүбут едир ки, орта әсрләрдә Шәргдә, әсасән Иранда, Азәрбајчанда мөһз Азәрбајчан муғам дәсткаһлары ифа едилмишдир. Бу мә’нада орта әсрләрдә Иранда јарадылымыш

1 Орта әсрләрдә муғамларын түрк (Азәрбајчан-И.Р.) дилиндә охунмасына Ә.Гадир Марағи дә өз әсәриндә ишарә едир (5.09). Дијәр тәрәфдән Мөшәди Сүләјман Мәнсурувун әл јазысында Азәрбајчанлы муғам ифачылары олан Молла Рзанын, Балададашынын, Мөшәди Мөммәд Мутмилинин Иранда Надир вә Нәсрәддин шаһын сарајында муғам охумаларыны көстәрмәк олар (1.16;1.17).

мусиги рисалеләринин дә билаваситә Азәрбајчан муғам сәнәти ән'әнәләриндән бәһс етдији шүбһәсиздир.

Елми-нәзәри тәһлил кәстәрир ки, XIX әср вә ондан өнчә дә Иранда фарс дәсткаһлары ады илә 17 пәрдәли системә әсасланан Азәрбајчан муғамлары ифа едилмишдир. Сарајларда рәсми дәвләт дили фарс дили олдуғу үчүн муғамлар фарс-Азәрбајчан дилләриндә охунарды. XVIII вә XIX әсрләрдә Азәрбајчан ханәндәләринин Иран сарајларында муғам охумалары да ону кәстәрир ки, охунан гәзәлин дилиндән асылы олмајараг сәс системинә, лад-интонасија гурулушуна кәрә о дөврдә, һәмчинин үмумијјәтлә кәтүрсәк, бүтүн Шәргдә мәһз Азәрбајчан муғамлары охунмушдур. Бу дәлилләр бир даһа ону сүбүт едир ки, фарс муғамы кими танымыш 24 пилләли сәс системинә әсасланан муғам, XX әсрдән е'тибарән Ә.Н.Вәзири вә башга мусигишүнаслар тәрәфиндән јени сәс системиндә Азәрбајчан муғам ән'әнәләри әсасында јарадылмышдыр.

II ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈЧАНДА МУҒАМ СӘНӘТИНИН ЕЛМИ-НӘЗӘРИ ПРОБЛЕМАЛARI

§1. МУҒАМЛАРЫН СӘС СИСТЕМИ ВӘ ЛАД ГУРУЛУШУ

Муғам сәнәти Шәрғ мусиги системинин әсас өзәјини төшкил етдији үчүн онун сәс системи вә лад гурулушу һагтында дүнјанын бир чох алимләри өз елминә-нәзәри фикирләрини сәјләмәклә мусигишүнәслыг елминә мүәјјән төһфәләр вермишләр. Гәдим дөврләрдән, јә’ни јунан нәзәријјәчиләриндән тутмуш муасир дөврүмүзә гәдәр олан мүддәт әрзиндә Пифагорун, Әрәстунун, Әл-Кинди, Әл-Мүнәччим, Әл-Фараби, Ибн Сина, Сәфиәддин Урмәви, Әбдүл Гадир Марағи, Готбәләтдин Ширази, Әл-Әмули, Әл Чүрчани, Шәһабәддин Әчәми, Г.Фармер, Камал әл-Халан, Әһмәд Әмин әд-Дин, Маһмуд Мухтар, Мәһәммәд Салаһәд-Дин, Јусиф Шауки, Ф.Аммар, Р.Халиги, М.Бәркишли, Ә.Н.Вәзирн, Ә.Шә’бани, Р.Јекта, Һүсејн Садәддин-Арел, Сүбһи Әзки, Исмајыл Һәгги Әзкан, Салиһ Мурад Үздиләк, М.Әкрәм Карадәниз, Јалчын Тура, Мурат Бардагчы, Р.И.Грубер, В.Белјајев, В.Виноградов, Ү.Һачыбәјов, Ј.Н.Тјулин, И.Р.Рәчәбов, Ф.М.Кароматов, Т.С.Вызго, Д.Рәшидова, Ј.Г.Кон, М.С.Исмајылов вә башга алимләрин макамларын, муғамларын сәс системи вә гурулушу һагтында олан нәзәри фикирләри бу проблемин өјрәнилмәси үчүн лазымлы база јаратмышдыр. Кәстәрилән мүәллифләрин әсәрләри илә танышлыг алимләрин нәзәри көрүшләриндә олан зиддијјәтләри дә үзә чыхарыр. Гејд едилән мәсәләләрин гаршылыгы сурәтдә тәһлили өзү бөјүк бир проблеми әһатә едир. Буна көрә дә мәсәләләрин шәрһинә диггәт јетирмәк имканы харичиндәјик. Фәгәт бир мәсәләни сәс системи вә лад гурулушунун нәзәри изаһыны, тарихи көкүнүн арашдырылымасыны гаршыја мөгсәд кими гојур вә муғам сәнәтинин тәһлили аспектиндән она јанашмағы нәзәрдә туғурут.

Мусигинин һәгиги инкишафыны кәстәрән әсас амилләрдән бири - ладдыр. Илк бахышдан мусиги лады сәсләрин әләгәсинин бир нөвү кими өзүнү кәстәрир. Һәгигәтдә исә о төкчә форма вә гурулуш анлајышында дејил. Мусигидә ладын мәзмунуну, фикри характерини баша дүшмәк вә ону нәзәрә чарпдырмаг лазымдыр. Чүнки, тәфәккүрүн әсас ганунаујғунлуғлары, сәчијјәси, һиссләрин үмуми көкү, фикир вә ирадәлилик ладда (кениш мә’нада) өзүнү кәстәрир... Она көрә дә ладын ме’јары бир тәрәфдән үмумидирсә.

дикәр тәрәфдән, мусигинин инкишаф сәвијјәсинә шәһадәт верән ән гәдим көстәричидир (3.124, с.42-43).

Ладларын, јохса сәс системинин даһа гәдим олмасы вә һәр икисинин муғам сәнәтиндә функционал мөвгејинин өјрәнилмәси фикримизчә ашағыдакы аспектләрин арашдырылмасында мүһүм рол ојнаја биләр:

1. Гәдим ладларын вә сәс системинин јунан мәдәнијјәти (б.е.әв.V-IV әсрләр) илә, јохса даһа гәдим Шәрг мәдәнијјәти илә бағлы олмасы.

2. Лад вә сәс системинин интервал һүдудундан асылы олараг онларын тарихи аспектинин (гәдимлијинин) үзә чыхарылмасы.

3. Муғам сәнәтинин лад вә сәс системинин тарихинин өјрәнилмәси.

Нәзәри тәһлилләр көстәрир ки, бир чох алимләр, сәс сырасы илә лад мөфһумуну ејниләшдирир вә онларын арасында принципчә елә дә бир фәрг олмадығыны гејд едирләр. Лакин, мүасир мусигишүнаслыг елминдә бунлар бир-бириндән фәрглидир. Мәсәлән, Ј.Н.Тјүлин лад мөфһумунун мүасир елмдә јени мә'на кәсб етдијини көстәрәрәк гејд едир ки, лад - сәсләрин гаршылыгыла әлагә системидир, октава һүдудунда секунда мүнәсибәтиндә гурулуру вә сәсләрин өз функционал әһәмијјәти вар. Л.А.Мазел дә јазыр ки, "Һәр һансы бир лады шәһ етмәк - бу тәкчә онун сәс сырасыны гејд етмәк дејил, һәм дә сәсләрин әсас функцијаларыны, онларын ганунаујгун әлагәләрини, јә'ни бу лад үчүн сәчијјәви олан интонасија даирәсини көстәрмәк демәкдир" (3.242, с.39). Р.И.Грубер исә јазыр: - "Илк бахышдан елә көрсәнә биләр ки, сәс сырасы лад илә ејни вахта јараныб. Сәс сырасы анлајышы сөзүн әсл мә'насында лад анлајышындан гат-гат кеч јараныр.

О, анчаг орада јарана биләр ки, орада:

1) бирдән чох тәсбит едилмиш сәс олсун (лад тәфәккүрүнүн јаранмасында бир сыра һалларда белә олурду ки, јалныз бир тәсбит едилмиш - истинад пәрдәси мөһкәмләнәрәк өз әтрафында һәлә сабитләшмәмиш көмәкчи сәсләри бирләшдирирди).

2) Бир-биринин јанында пиллә-пиллә јерләшән ладын тәсбит едилмиш сәси (адындан мә'лум олдуғу кими, сәс сырасы - tonleiter) интонасија сырасы јарадыр, јә'ни гоншу сәсләрин ардычылығы кими гәбул олуна биләр.

3) Мөһкәм интонасија чәрчивәсиндә јерләшән тәсбит едилмиш сәсләр һәмин сәс сырасыны башга режистрләрдә сәсләнмәсинә имкан версин.

Тәчрүбә көстәрир ки, сәс сырасы мусиги аләтләринин тәтбиғ олунмасы нәтичәсиндә ән јүксәк сәвијјәдә өз тәшкилини тапыр. Тәбиидир ки, илк сәс сырлары биринчи кенетик истинад "лад чәрчивәси" - кварта (бурадан трихордлар вә сонракы мәрһәләдә тетрахордларын¹ мүхтәлиф нөвләри јараныб) илә бағлыдыр (3.124, с.78). Р.И.Груберин фикринчә сонракы даһа јүксәк сәвијјәдә инкишаф етмиш ладлар илк вә ја даһа чох "кварта лад гәлибләри"²ндән ибарәт олуб гәдим јунан мусигиси илә сых бағлыдыр (јенә орада).

Јухарыда гејд етдијимиз мүәллифләрин әсәрләриндә дә гәдим ладлардан сөһбәт кедәркән онларын әсасән гәдим јунан мәдәнијјәти илә бағлы олмасы иддиә олунур. Дүңја мусигишүнаслыг елминдә мүһүм нәзәри фикир кими гәбул олунан јухарыдакы лад вә сәс сырасы анлајышларынын Шәрг, о чүмләдән Азәрбајчан мусиги сәс системиндә ин'икасына дигтәт јетирәк.

Мусиги сәс сырасыны вә лад анлајышыны әмәлә кәтирмәк үчүн ики әсас амил (мәнбә) мөвчуд олмалыдыр:

1) Инсанын боғазы вә сәс телләри;

2) Мусиги сәсләрини ичра етмәк үчүн мусиги аләтләри.

Инсанын боғаз васитәсилә ичра етдији сәс ән гәдимдир. Тәсадүфи дејил ки, ән тә'сирли вә камил мусиги аләти мөһз инсанын боғазы сајылыр. Ибтидаи ичма гурулушунун сонракы инкишаф мәрһәләләриндә, јә'ни мүхтәлиф мусиги аләтләринин јарадылмасындан сонра мусиги сәс сырасы вә лад мөфһуму анлајышы даһа да кенишләшмишдир. Артыг дүңја мусигишүнаслыг тәчрүбәсиндә гәдим сәс сырасынын вә ладларын кичик интерваллардан јаранмасы вә сонрадан инкишаф едәрәк кварта, квинта, секста, октава вә с. даһа кениш һүдудларда јайылмасы бир әсас кими гәбул олунуб. Бу мә'нада Азәрбајчан халг мусиги нүмунәләриндән бир-ики мисала мүрачиәт едәк.

Азәрбајчанын танынмыш ашыг мусиги тәдигатчысы Ә.Елдарова Ашыг Гара Мөвләјевин ифасында (бәстәкәр Ч.Һачыјевин нот јазысы) "Шаһ Хәтаји" диванысы, "Шәрили", "Кәрәм шикәс-

1 Тетрахорд, јә'ни кварта интервалынын ардычыл диотоник сәсләрлә долдурулмасы даһа сонракы дөврләрдә јараныб; бир гајда олараг мүрәккәб кварта ладларынын јаранмасындан сонра әмәлә кәлиб.

тәси" вә башга бир ашыгын ифасында "Кәрајлы"нын нот жазыларыны дәрч етдиришидир (3.370, с.62-63). Бу ашыг һаваларынын микро лад гәлиби терсија интервалы һүдудундадыр. (Бах нот мисалы № 7;8)

Башга бир нот нүмунәси муғажисә бахымындан чох мараглыдыр. Ашыг Гара Мөвләјевин ифасында олан "Паша көчдү" ашыг һавасы, бөјүк терсија, ашыг Мирзә Бајрамовун вә ашыг Тејмур Һүсејновун ифасында - секста интервалы һүдудуна гәдәр дәјишмишидир.

"Паша көчдү" ашыг һавасынын бу шәкилдә дәјишмәси мусигинин инкишафы илә әлагәдар олдуғу үчүн ладын өзүнүн дә структурча нечә дәјишмәсини әјани сурәтдә көстәрир.

Гәдим лад гәлибләриндән јазан Р.И.Грубер нот нүмунәси кими Африка вә Австралија Тузем тајфаларынын мусиги материалына мүрачиәт едир (3.124). Бурада ону хүсуси олараг гејд етмәк истәјирәм ки, бу нот нүмунәләринин ашыг мусиги һавалары илә, функционал, лад, мәзун, мелос, ритмик компонентләр бахымындан гаршылыглы тәһлили көстәрир ки, икинчиләр, јәни Азәрбајчан мусигиси идеја-мәзунуна, мелодик инкишаф хәтинә, һармоник вә чаларлыг хүсусијјәтләринә көрә гат-гат зәнкинди. Бу тәһлил Азәрбајчан ашыг мусигисинин чох јүксәк профессионал сәвијјәсини көстәрир ки, бу да Р.И.Груберин лад һаггындакы фикринә бәраәт газандырыр.

Азәрбајчан-түрк ладларынын сонракы инкишаф мәрһәләси кварта, квинта лад гәлибләри илә баглыдыр. Ашыг Әсәд Рзајевин "Дураханы", ашыг Фәтулланын "Күрдү" (һәр икисини көчүрән бәстәкар С.Рүстәмөв) Ашыг Гара Мөвләјевин "Кәвәри", "Орта мүхәммәс", "Чәлили", "Мәммәдбағыры", "Кәрәм шикәстәси", "Кәрајлы" ашыг һаваларында кварта, квинта лад гәлибләри өзүнү көстәрир. (3.370, с. 66-78). (Бах нот мисал № 9).

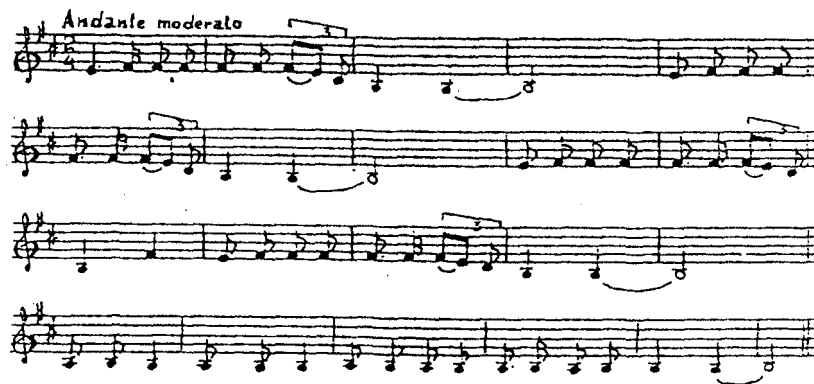
Муғам ифачылыг сәнәтинә кәлдикдә исә әксәр муғамларын (шә'бә кушәләрин) кварта-квинта лад гәлиби әсасында олмасы бир факт олараг сүбута јетирилмишидир. (Бах: Маһур-һинди

1. Дураханы. 2. Күрдү. 3. Кәвәри. 4. Мәммәдбағыры.
5. Кәрәм шикәстәси. 6. Кәрајлы. 7. Орта мүхәммәс. 8. Чәлили.

дәсткаһынын тәһлилинә). Гәдим ладлардан сајылан Пентатоника өзүнү Азәрбајчан, һәмчинин түрк мусигисиндә кениш шәкилдә көстәрир. Азәрбајчан мусиги фолклорунда белә бир мараглы һадисәјә тәсадүф едирик: бә'зи маһны нүмунәләри өз лад әсасына көрә пентатоника тәшкил едир. Көрүнүр булар дөврүмүзә гәдәр кәлиб чыхмыш ән гәдим маһнылардандыр (2.37, с. 8 Бах нот мисалы № 10).

Мисал 10

Ашыг мусигисиндә дә өзүнү кениш шәкилдә көстәрән пентатоника һаггында Ә.Елдарова јазыр ки, "Кешиш онлу", "Паша көчдү", "Әфшары", "Гәһрәманы", "Шаһсәвәни", "Көјчә көзәлләмәси" вә башга ашыг һаваларында пентатониканын олмасы ашыг мусигисинин гәдимлијинә дәләләт едир (3.370, с.77). (Бах нот мисалы № 11).

Мисал 11

“Әфшары” вә “Кешиш оғлу” ашыг һаваларынын лад әсасында пентатоника өзүнү лап ачыг ашкар көстәрир (3.370, с.79). (Бах нот мисалы № 12).

Мисал 12

Азәрбајчан муғам сәнәтиндә кизли формада пентатоника интонасијалары да вар. Бу хусуси бир мөвзу олдуғу үчүн, бүтөвлүкдә тәһлил етмәк имкан харичиндәдир. Фәгәт ону гејд едәк ки, Курт Закс 1924-чү илдә Шумер мәтнләрини ачыглајаркән, вокал (ханәндә) ифаны арфа (чәнк - И.Р.) аләтиндә мүшајиәт едән нот мусиги јазыларыны үзә чыхармыш вә сүбуг етмишдир ки, гәдим шумерлиләрдә пентатоника олмуш вә бу ашағыдакы сәсләрлә ичра едилмишдир (3.124, с. 196). (Бах нот мисалы № 13).

Мисал 13

Көстәрилән гәдим пентатоникаларын дәрдүнчүсүнү Шур муғамы илә муғажисә едәк. Азәрбајчан халг чалғы аләтләри ансамблы вә оркестри иһн көкләндији үчүн Шур муғамынын тонал сәс јүксәклији фа дијез сәсинә дүшүр. Она көрә дә Шур муғамынын

лад гурулушуну Ү.Һачыбәјовун лад консепсијасы әсасында версәк ашағыдакы кими олачаг. (Бах нот мисал.№ 14).

Мисал 14

Шур

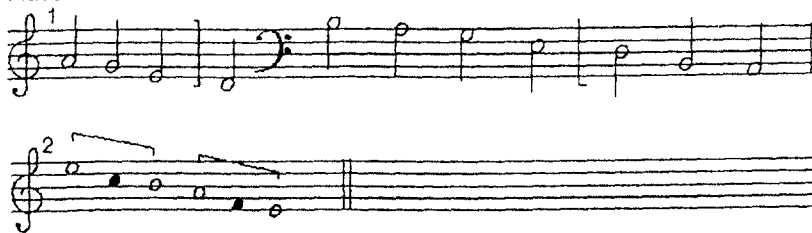
Пентатоника

Шур муғам дәсткаһыны ифа едәркән мајә шә’бәсиндә ми, фа дијез, лја, си сәсләри чох ишләдилир. Изаһат үчүн гејд едәк ки, мајә шә’бәсиндә сол дијез сәсинин ардычыл ишләдилмәси пентатониканын габарыг шәкилдә сәсләнмәсинә имкан вермир. Лакин, Шур дәсткаһында даһа чох истифадә едилән јухарыдакы пәрдәләри (бах нот мисалы №14) ардычыл дүзсәк бу бизә гәдим шумерлиләрин дәрдүнчү мисалда верилән пентатоникасыны вермиш олар. Шурун мајә шә’бәсиндә ми, фа дијез, сол дијез, лја, Шур Шаһназ шә’бәсиндә си, Бајаты-Түрк, һәмчинин Шикостә-ји-фарс шә’бәсиндә ре сәси даһа чох ишләдилир. Ону да гејд едәк ки, фа дијез мајәдир, си, ре сәсләри исә истинад пәрдәләридир. Белә һалда бизим илк дәфә олараг ирәли сүрдүјүмүз нәзәри фикир өзүнү там мә’нада доғрулдур. Шумер дөврүндә, һәтта ондан гат-гат өнчә б.е.ә. VI минилликдә (бах тарихи фәслә) Азәрбајчанда (Урмијә көлү әтрафында) әски лира вә кифара, (чәнк - И.Р.) ејни заманда Авлосун (Балабан, орта түтәк) пентатоник гурулушуна фикир версәк, бу сәс дүзүмүнүн дә мүасир Шур ладынын кизли пентатоника гурулушу илә үмуми охшар чәһәтләринин олмасыны көрәрик (3.124,с.310). (Бах: нот мисал №15).

Мисал 15

Гәдим кифара(чәнк)да пентатоника

Пентатоник гурулушлу ашыг мусиги һаваларынын әксәријәтинин Шур лады әсасында олмасы, һәмчинин кәстәрилән мисаллар бир даһа сүбут едир ки, Шур муғамы гәдим мусигиләри-миздәндир. Гәдим пентатониканын тәдричән өз јерини једди пилләли сәс системинә вермәсини Р.Грубер б.с.ә. VIII-VII әсрләрә аид едир ки, бу да Мидија дөврүнүн инкишаф мәрһәләсинә тәсадүф едир. Пентатоника тәкчә Азәрбајчан мусигиси илә бағлы дејил, о ејни заманда түрк халqlарынын, Түрkiјә, Шимали Гафгаз, Орта Асија халqlарынын мусиги ән'әнәсиндә дә вар. Бај Маһмуд Р.Косемиһалын "Шаркы Анадолу түркү вә ојунлары" (1929) китабындан (№1) вә Бај Ваһид Лүтфи Салчынын коллексијасындан олан нот нүмунәләри (4.01, с.16) дә түрк халqlарында пентатониканын олмасыны вә онун гәдим көкләрә әсасланмасыны сүбут едир. (Бах нот мисалы №16).

Мисал 16

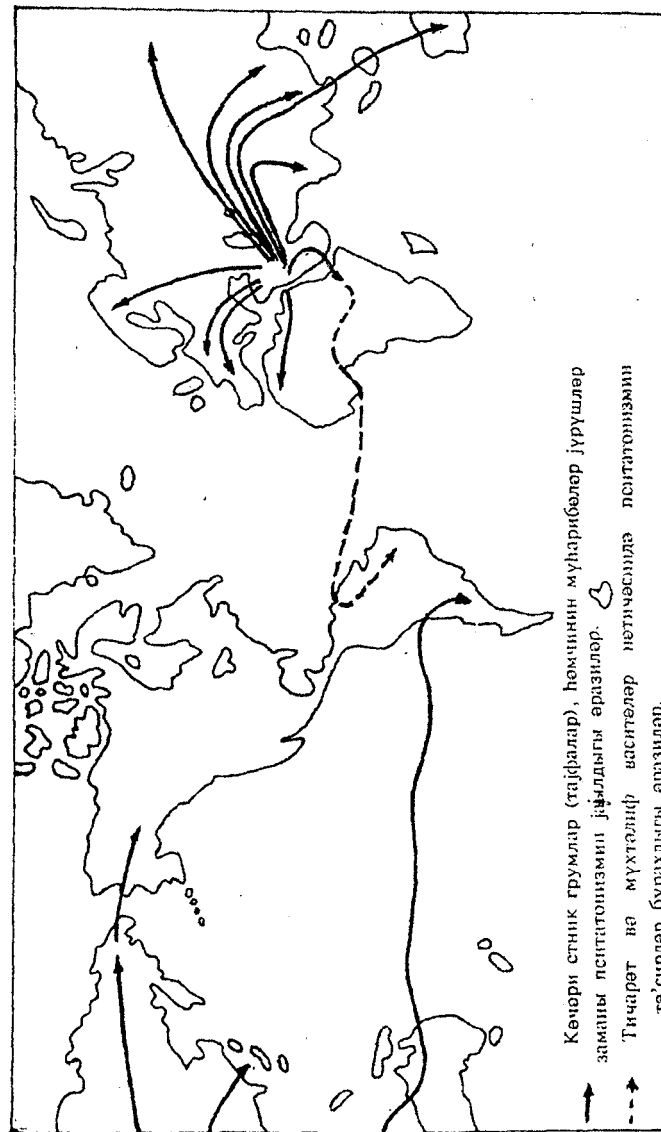

Әһмәд Аднан бу хусусда јазыр ки:

1) Пентатонизм бәшәријјәтин мусиги јүрүшүндә һәр иргдә мүштәрәк бир јол дејилдир. Тамамилә ирги бир хусусијјәти вардыр.

2) Пентатонизм: Түркүн мусигидәки дамғасыдыр.

Гәдим шәрг мусигисиндә пентатонизмин јарандыгы әразиләри кәстәрән хәритә

3) Пентатонизм һарада варса: а) орада отуранлар түркдүрләр; б) түркләр әски чағларда о јерләрде бир мөдәнијјәт гурарағ, јерлиләри тә'сирләри алтында бурахмышлардыр.

4) Пентатонизмин ана јурду түркләрин анајурду олан Орта Асијадыр.

5) Јајылыш истигамәтләри түркләрин јајылыш истигамәтләридир.

6) Мүхтәлиф пентатоник характерләр арасында јапылачағ мугәјисәләр бизә тарих бахымындан чох мүһүм нәтичәләр верәчәкдир. Бу гаршылашдырмалар, ана јурддан чох узағларда булунан түркләрин мәншәләрини ортаја гојмағ имканларыны бизә верәчәкдир (4.01, с.6). Әһмәд Аднанын фикирләриндә һәгигәт вардыр. Лакин, бир-ики фикир мубаһисәлидир. Әввәлә, ону гејд едәк ки, пентатониканын ән гәдим көкү түрк тајфалары илә бағлы олуб, Орта Асија илә јох, Шумер, Азәрбајчан әразиси илә илкилидир. Чүнки тарихи арашдырмалар кәстәрир ки, ән гәдим инсанын мәскуллашмасы вә илк мөдәнијјәт, о чүмләдән мусиги һағгында мә'луматлар мөһз Азәрбајчан әразиси илә бағлы олмушдур (бах тарихи фәслә). Даһа сонра, "һарада пентатонизм варса, орада отуранлар түркдүрләр" фикри бир гәдәр реал сәсләнмир. Дүздүр, пентатоника Азәрбајчан әразисиндән Орта Асијаја, Чинә, Һиндистана, Шәрги Асијаја јајылмышдыр. Лакин адлары чәкилән өлкәләрин халғларынын һамысы түрк дејил. Бу мө'нада Әһмәд Аднанын пентатониканын јајылмасы хәритәси бизим тәртибимиз шәклиндә даһа реал көрсәнир.

Р.И.Грубәр гәдим јунан мусигисиндән бәһс едәркән јазыр ки, антик мусигинин бүгүн интонасија гурулушуну тәһлил едәркән онун тетрахордал гурулушуну дәрк етмәк лазымдыр вә бунула әлагәдар јунан мусиги мөдәнијјәтинин илкин дөврләриндә пентатоника лады мөвчуд иди. Јунан ладларынын әсасыны (һәмчинин сәс сырасынын) тетрахорд (дөрд симли - хорд сим демәкдир) тәшкил етмәсинә һеч бир шүбһә јохдур (3.124,с.308). Гәдим јунан мусиги ладларынын әсасыны тетрахорд тәшкил етдији артыг бир факт кими бүгүн дунја мусигишүнаслары тәрәфиндән гәбул олунмушдур. Јухарыда кәстәрдијимиз елими сүбуғлар тәсдиғ едир ки, гәдим јунан мусиги мөдәнијјәтиндән гат-гат өнчә Шумер, Манна, Мидија, һәтта б.с.ә. VI минилликдә Азәрбајчан әразисиндә бөјүк мусиги мөдәнијјәти мөвчуд олмуш-

дур. Кәстәрилән дөврләрә аид рәсмләрдә олан гәдим нәфәсли аләтләрдән балабан, зурна, түтәк (авлос) аләтләринин сәс сыраларына диғтәт јетирәк. Археоложи газынтылар заманы тапылан әшјалар үзәриндә олан рәсмләрдә гејд етдијимиз нәфәсли аләтләрдә ифа үчүн нечә дөлик олдуғу ачығ-ашкар көрүнүр.¹ Бу дөликләрдән һансы сәсләри вә сәс сырасыны алмағ оларса ону С.Абдуллајева чох көзәл шәкилдә сүбута јетирмишдир (бах чөдвәлләрә). (Нот мисал №17). Мугәјисә үчүн түтәк, балабан вә зурна аләтләринин сәс сыраларыны бир чөдвәлдә кәстәририк. (Бах нот мисал. №17).

МИСАЛ 17

The image shows three staves of musical notation. The top staff is labeled '1. түтөк', the middle '2. балабан', and the bottom '3. зурна'. The notation consists of notes and rests on a five-line staff. The key signature has one sharp (F#) and the time signature is common time (C). The notes are written in a style that suggests a specific melodic line for each instrument.

1. түтөк 2. балабан. 3. зурна.

Ән гәдим дөврләрдә бу нәфәсли аләтләрин сәс сырасынын белә кениш интервалыны әһагә етмәси о демәкдир ки, артыг һәмш дөврдә мүхтәлиф чешидли маһны вә рәғсләр мөвчуд олмушдур. Белә мугәјисәнин аналожи чөһәтини тәнбур, саз вә диғәр бу типли аләтләрдә дә мүшәјиғәт етмәк олар.

Ону да хүсуси гејд едим ки, Муған һаваларынын мөвчуд олмасы факты да сөзүн там мө'насында гәдим Шәргдә, хүсусән Азәрбајчан әразисиндә инкишаф етмиш лад системинин олмасыны сүбут едир. Лад вә сәс сырасы нәзәријјәсинин шәрһиндә изаһ етмишдик ки, һәр һансы бир сәс сырасында пәрдәләрин бир нечәси өзүнү функционал бахымдан тәсбит едәрсә, бу лад демәк-

¹ Балабан, зурна, түтөк вә с. нәфәсли аләтләрин сәс сырасынын чөдвәлләри сәнәтшүнаслығ намизәди С.А.Абдуллајеванын китабындан (3.13, с.21;24;25) көтүрүлмүшдүр.

дир. Сөзсүз ки, Муған һавасы дедикдә дә бу һавада бир вә ја бир нечә пәрделәр сәс сырасында тоника вә истинад пәрделәри ролуну ојнамыш олачаг. Ејни заманда гәдим ашыг мусигисинин, муғамларын кварта-квинта вә с. интервалы һүдудунда олан микро лад гурулушлары да сүбут едир ки, јунан дөврүндән (б.е.әввәл VI-V әсрләр) хејли әввәлләр Азәрбајчанда лад системи олмушдур. Гәдим Азәрбајчанда лад системи ики; 1) нотларын ардычыл гурулушлу сәс системи, 2) пентатоника истигамәтләриндә инкишаф етмишдир. Р.И.Грубәр гәдим јунан мусигисиндән сөһбәт ачаркән тетраходу - дөрд сим кими изаһ етмәси бир нәзәри мүлаһизәдир. Бизим фикримизчә исә гәдим Азәрбајчанда мөвчуд олмуш тетраход (бу адын јериндә башга терминин олмасы еһтималы даһа күчлүдүр) - јәни тәкчә дөрд сим кими јох, ејни заманда мөһз мусиги аләти үзәриндә бармагларын биринчи позисијада һасил етдији дөрд сәс кими кәтүрүлмүшдүр. Чүнки, тарихән мусигинин әсас инкишафыны мөһз нәфәсли, симли (уд, тәнбур вә с.) каманлы аләтләр апармышдыр. Бу мә'нада истәр нәфәсли, истәр дикәр мусиги аләтләриндә биринчи позисијада бармагларын гурулушу һәмин дөрд сәси верир. Орта әср Шәрг мусиги нәзәријјәсиндә буна зүл рүб'ә, чинс, јахуд данк дејилиб. Бармагларын мусиги аләтинин голунда гурулушу ашағыдакы кимидир.

0	1	2	3	4
до	ре		ми	фа
Мүтләг	Сәббабә	Воста	Бәнсәр	Хәнсәр

Мүтләг ачыг симдир, Сәббабә биринчи, Воста икинчи, Бәнсәр үчүнчү, Хәнсәр исә дөрдүнчү бармагдыр.¹ Бу тетраходун вә ја данкын гәдим јунан дөврүндән габаг Шәргдә һансы ад илә адландырылмасы һаггында елмдә мә'лумат јохдур. Лакин, бу бир реал фактдыр ки, ән әски дөврләрдә кварта-квинта гурулушлу микро ладлар, ејни заманда тетраход адландырылан лад мөфһуму олмушдур.

1 Воста икинчи бармағын ичра етдији сәс хүсуси бир мөвзудур. Гыса олараг гејд едәк ки, Пифагор системинә кәрә бу сәс ми бемолдур. Ону L лима адландырырлар. Фарабијә кәрә о Бәғијә адландырылыб. Орта әср мусиги нәзәри фикринә кәрә Фарабидән (Хәсрдән) чох габаг бир данкда алты сәс до, ре бемол, ре, ми бемол, ми, фа мөвчуд олуб.

Лухарыдакы нәзәри тәһлилин јекуну кими гејд едәк ки, бир сыра дүңја мусигишүнасларынын гәбул етдији ән гәдим мусиги мәдәнијјәти вә нәзәри әсаслар јунан мәдәнијјәти илә “бағлы олмушдур” фикринин бу күнкү мүасир мусиги нәзәри тәһлилинә кәрә мәнтиги әсасы јохдур. Чүнки, Р.И.Грубәр, К.Закс вә дикәр алимләр дә гәдим јунан мәдәнијјәтинин, о чүмләдән мусиги лад системинин даһа гәдим Шәрг мәдәнијјәти илә бағлы олмасыны фәрзијә кими ирәли сүрмүш, һәтта миксолидик e-f-g-a-b-c¹-d¹-e¹ ладынын Шәрг ладына ујғун кәлмәсини кәстәрмишләр (3.124, с.310). Бизим тәдгигатлар исә бу фәрзијјәнин даһа реал олмасыны үзә чыхармыш вә ирәли сүрүлән елми-мәнтиги шәрһләр мусиги нүмунәләри илә мөһкәмләндирилмишдир. Бу елми шәрһ бир даһа сүбут едир ки, бәшәријјәтин мусиги мәдәнијјәтинин инкишафы вә јүксәлиши билаваситә гәдим Азәрбајчан-түрк тајфаларынын фәалијјәти илә бағлыдыр.

Орта әсрләрдә елми-нәзәри мусигинин инкишафы илә әлағәдар Әл Кинди, Әл Фараби, Ибн-Сина, Сәфиәддин Урмәви бир октавада нечә сәсин олмасы вә онларын һансы сент өлчү ваһидләринә ујғун кәлмәси, һәмчинин сәсләрин арасындакы мәсафәнин өлчүләри үзәриндә хүсуси тәдгигатлар апармыш, әлдә олунан нәтичәләри өз рисаләләриндә дәрч етдирмишләр. Бә'зи мусигишүнаслар арасында белә бир фикир һөкм сүрүр ки, адлары чәкилән алимләрин әлдә етдикләри наилијјәтләр сырф елми маһијјәт дашыдыгы үчүн тәчрүбәдә ондан истифадә едилмирди вә бу анчаг бир елм кими мараг доғурурду. Ону хүсуси олараг гејд едәк ки, елми наилијјәтләр, нәзәријјәләр һәр шејдән әввәл практикаја, јә'ни тәчрүбәдә, һәјатда мөвчуд олан реал зәминә әсасланыр. Әкс тәгдирдә бунун һеч бир әһәмијјәти јохдур. Орта әср Шәрг мусигисинин өјрәнилмәси вә елми-нәзәри мусигинин корифејләри олан Әл Фараби, Ибн - Сина, С.Урмәви, Ә.Марағи вә бир сыра кәркәмли алимләрин әсәрләри илә танышлыг, һәмчинин бу саһәдә топланылан елми сәнәдләр бизә әсас верир ки, сөһбәт ачачағымыз нәзәријјәләрин мәишәтдә сәсләнән мусиги әсасында јарадылмасы фактыны тәсдиг едәк. Адлары чәкилән алимләрин мусиги нәзәри концепсијаларынын кениш шәкилдә изаһы ажры - ажрылыгда һәр бири диссертабелли бөјүк бир мөвзудур. Она кәрә дә һәр бир нәзәријјәни хүсуси тәдгигат объектинә чевирмәји гаршыја мөгсәд гојмамышыг. Шәрг мусиги

сәс сырасынын проблемләри, истигамәтләри вә әлдә едилән бә'зи елми нәтичәләрин шәрһи илә кифәјәтләнирик.

Шәрг мусигисинин сәс сырасынын тәдгиги дүнја алимләри тәрәфиндән XIX-XX әсрләрдә интенсив сурәтдә өјрәнилмәјә баһланылды. Бу тәдгигатлар ашағыдакы истигамәтләрдә апарылырды:

- 1) Орта әср Шәрг мусиги алимләринин әсәрләринин тәдгиги.
- 2) Мусиги тарихинә аид бир сыра сәнәдләрин өјрәнилмәси.
- 3) Гәдим вә мүасир мусиги аләтләринин пәрдә гурулушунун өлчүлмәси.
- 4) Мүасир техники аваданлыгыда мусиги аләтләринин акустик вә сәс имканларынын физики тәдгиги.

Орта әср Шәрг мусиги алимләринин әсәрләринин тәдгиги нәтичәсиндә әлдә едилән наилијјәтләр фикримизчә ән уғурлу тапынтылар сајыла биләр. Мусиги аләтләринин техники, физики имканларынын өјрәнилмәсиндә бир сыра јанлыш нәтичәләр әлдә олунмушдур ки, сонракы илләрдә о өз жениш тәтбигини тапмады. Мәс: бә'зи алимләр бир октавада 18 бәрабәр пәрдәнин олмасыны, бә'зиләри 17 пәрдәнин олмасыны гәбул етмишләр ки, буңлар да 1/2 вә 1/3 пәрдәләрдән ибарәт олмушдур. Бир сыра алимләр октаванын 24, 1/4 бәрабәр пәрдәдән, бә'зиләри исә 28 пәрдәдән ибарәт олдуғуну сүбута јетирмәјә чалышсалар да, лазыми нәтичәләр әлдә олунмамышдыр. Буна көрә дә 1923-чү илдә Гаһирәдә тәшкил олунмуш бејнәлхалг мусиги конгресиндә алимләрин әлдә етдикләри нәтичәләр гејри-гануни сајылмышдыр. Шәрг мусиги сәс системинин өјрәнилмәси һаггында М.Бәркишли дүнја мусигишүнасларынын үмуми-нәзәри фикрини мүгајисәли сурәтдә тәһлил едәрәк онун шәрһини өз әсәрләриндә вермишдир. Фикримизчә тәдгигатын нәтичәсини бүтүн мусигишүнаслар тәрәфиндән гәбул олундуғу, һәмчинин, онун бизим елми нәзәри консепсијамызы тәсдиг етдији үчүн бу шәрһи гисмән олдуғу кими ачыглајырыг.

Шәрг мусигисиндә 1/3 пәрдәнин тәрәфдарлары:

Бонопарт Наполеонун әмри илә Мисирин мәдәнијјәтини өјрәнмәк үчүн көндәрилән һеј'әт үзвләриндән Вилто Гәрб мусигишүнасларынын биринчи адамдыр ки, Шәрг мусиги сәс системи һаггында ахтарышлар апарыб. О, илк дәфә олараг Шәрг (әрәб - И.Р.) мусиги сәс системиндә октавада тон, јарымтон вә 1/4

пәрдәләр олдуғуну гејд етмишдир. Онун шәрһинә көрә һәр октавада үст - үстә 24 сәс вардыр. Ејни заманда Мисирдә бә'зи бөлмәләри хырдаладыб онларын сајыны 48-ә чатдырырдылар. Амма Вилто өзү әмин едир ки, практикада һәр бир пәрдә ики јарым пәрдә әвәзинә 1/3 пәрдәјә бөлүнүр.

Фетис, Вилтонун 1/3 пәрдәләр һаггында фикрини тәсдиг едиб әлава олараг көстәрмишдир ки, әрәб сәс сырасында ики јарым пәрдә дә мөвчуд иди. Буна көрә дә һәр октава он беш 1/3 пәрдә вә ики јарым пәрдәдән, јә'ни Әрәб сәс сырасы чәми 17 фәсиләдән ибарәт олмушдур. Австрија алимләри Кизотер вә Һаммер Пургштал Әл Фарабидән сонра Шәрг мусиги сәс сырасында 1/3 пәрдәнин лабүдлүјүнү көстәрмиш вә Шәрг мусигисинин Јунаныстан мәдәнијјәтинин тә'сириндән гырагда галараг, 17 фәсиләли сәс сырасынын тарихи көкләринин даһа гәдим дөврләрә кетдијини еһтимал етмишләр.¹

Алман алими Карл Анжел, Сос Кезингтон музејинә аид олан мусиги аләтләринин сијаһысынын киришиндә јазыр: "Иранлылар кечмиш заманлардан јарым пәрдәдән аз фәсиләләри өз мусигиләриндә ишләдирдиләр. О заман ки, әрәбләр Ираны фәтһ етдиләр (VII әср) иранлылар инкишафын јүксәк дәрәчәсинә чатмышдылар вә онларын көзәл сәнәтләри, хүсусилә мусигиләри әрәбләрдән ирәли, мусиги аләтләри исә даһа камил иди. Әрәбләр тезликлә Иран мусиги аләтләрини көтүрүб вә Иран мусиги дәсткаһларыны тәглид едибләр. Әрәбләрин ән гәдим китабларында көрүнән гаммалар һәмин гәдим Иран дәсткаһынын гаммаларыдыр ки, о дөврдә он једди 1/3 пәрдәдән ибарәт олуб, бу күн дә ишләдилир" (5.08, с.13).

Карл Анжелин фикринин тәсдиги кими гејд едәк ки, әрәб лад системинин јарадычысы сајылан Әл Кинди (801-879)нин сәс системи гејри темперасијалы олуб јарым тонлардан ибарәт иди (3.48, с.72) (Бах: Шәрг мусиги сәс системинин мүгајисәли чәдвәли).

Шәрг мусиги сәс системиндә 1/4 пәрдә тәрәфдарлары:

Паризонун фикринчә сәс системиндә 1/4 пәрдә олмасынын баниси Михаил Мүшһаг Дәмәшгидир. О, "Әл Шәрәфијјә фи

¹ Бизим тәдгигатлар бу еһтималын реал олдуғуну вә Шәрг мусигисинин ән гәдим көкләринин, мусиги сәс сырасынын вә лад гурулушунун Азәрбајжан-түркләри илә, үмумиликдә көтүрдүкдә, бөјүк түрк мәдәнијјәти илә бағлы олдуғуну үзә чыхартды.

сәнаатәл-мусиги” (Бејрут, 1246-чы һичри гәмәри) әсәриндә бүтөв бир дөврү (октаваны-И.Р.) 24 хырда 1/4 пәрдәжә бөлүб. Ријази һесабламаја көрә 1/4 пәрдәләрин фасиләләри 12/15 вә 12/85 савар арасында фәргләнир. Јә’ни, 1/4 пәрдәнин һәгиги гиймәти 12,5 савардыр ки, бу да бу күнкү әрәб вә фарс мусиги сәс системинин әсасыны тәшкил едир.

1. Әл-Кинди. 2. Әл-Фараби 3. Ибн-Сина. 4. Сәфиәддин Урмәви.
5. Мүасир әрәб мусиги сәс системи. 6. Мүасир фарс мусиги сәс системи.
7. Мүасир түрк мусиги сәс системи.

Шәрг мусигисинә аид чохла монографијалары олан әрәб мусиги тарихи тәдгигаты комиссијасынын рәиси Һенри Фармер 1932-чи илдә һәм дә Мисир мусиги конгресиндә Шәрг гаммасы комиссијасынын үзвү иди. О, Иран вә Әрәб мусигисинин гәдим Самиләрдән кәлдијини еһтимал едир вә онун Јунаныстан мусигисинә дә тә’сири олдуғуну иддиа едирди (5.08, с.14). Һ.Фармерин фикринә көрә дә Шәрг мусиги сәс системи ијirmi дөрд 1/4 пәрдәжә бөлүнүр. Мәһәммәд Исмајыл Шаһабәддинин бир октавада 28 фасиләнин олмасыны сөјләмәси дә һәмин ијirmi дөрд 1/4 пәрдәдир ки, онда 4 дәнә кичик фасилә дөрд јерә бөлүнүб.

Етник сојуна көрә түрк тајфаларына мәнсуб олан Әл-Фараби вә Ибн Сина да ријази һесабламалар јолу илә Шәрг мусиги сәс

системини өлчмүш вә елмә өз фәрди нәзәријјәләри илә кәлмишләр.

Ф.Аммар јазыр ки, “Әл Фарабинин (X әср) вә Ибн Синанын (X-XI) сәс сырлары С.Урмәвинин 17 пилләли сәс системинин кристаллашмасында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр” (3.48, с.74-75).

Әл-Фарабинин сәс системиндә 22 пәрдә мөвчуд олса да әрәб мусигишүнаслары Әл-Укејли вә Ф.Аммар ону 17 пәрдәли сәс системи кими тәһлил етмәжә сә’ј кәстәрирләр (јенә орада). Әл-Фараби вә Ибн Синанын сәс системи һаггында кифајәт гәдәр әлдә сәнәд олса да, онун кениш шәрһиндән имтина едиб әсас мәгсәди үзә чыхармаг үчүн Шәрг сәс системләринин мугајисәли чәдвәлине дигтәти јөнәлтмәји вачиб билирик.

Орта әсрләр мусиги елми-нәзәријјәсиндә азәрбајчанлы Сәфиәддин Урмәвинин сәс системи Шәрг вә Гәрб алимләри тәрәфиндән бир әсас кими гәбул олундуғу үчүн елми ичтимаијјәтдә белә бир фикир, анлајыш формалашмышдыр ки, бүтүн Шәрг мусиги системинин әсас өзәјини онун 17 пилләли сәс системи тәшкил етмишдир. Бу фикри Әрәб, Иран, Түрк, Өзбәк вә башга халғларын алимләри дә өз мәгаләлариндә тәсдиг едибләр.

Әввәлә ону гејд едәк ки, Әл-Кинди, Әл-Фараби, Ибн Сина вә дикәр алимләрин сәс системи нәзәријјәләри сырф нәзәријјә хатиринә јарадылмамышдыр. Бу елми-нәзәријјәләр практикада мөвчуд олан мусиги үзәриндә Уд, Хорасан тәнбуру, Багдад тәнбуру, Ширван тәнбуру кими мусиги алетләриндә апарылан тәдгигатлар нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр. Бу фактын өзү сүбуг едир ки, Шәрг халғлары арасында мусиги јекәнә сәс системи әсасында (С.Урмәви-И.Р.) инкишаф едә билмәзди. Јә’ни мүасир дөврүмүздә Азәрбајжан, Әрәб, Фарс, Түрк сәс системләри мөвчуд олдуғу кими, орта әсрләрдә, һәтта ән гәдим дөврләрдә белә мүхтәлиф бөјүк мәдәнијјәтә саһиб олан етник гурумларын өз сәс системи мөвчуд олмушдур. Бу мә’нада әксәр алимләрин Шәрг мусигисинин тәкчә С.Урмәвинин сәс системи әсасында инкишаф етмәси еһтималы фикримизчә сәһвдир.

Мәнтиги бахымдан бу да бир фактдыр ки, јухарыда адлары чәкилән халғларын бу күнкү сәс системи XIX әсрин ахырында реал зөмин олмаса иди бирдән-бирә јени бир нәзәријјә кими јараныб бөјүк әразиләрдә өз мусигисини тәмсил едә билмәзди. Чүнки, һәр һансы бир јени нәзәријјәнин һәјатда ајаг тугуб јеримәси үчүн узун мүддәтли бир дөвр лазымдыр, хүсусән дә мусиги сәнәти үчүн. Бу мәгсәдлә, јә’ни орта әсрләрдә мөвчуд олан сәс системләринин практикада һансы халғын милли мусиги

аһәнжинә уҗғун кәлмәсини үзә чыхармағ үчүн белә бир төдгигат апардығ. Елмә мә'лум олан мөвчуд сәс системләринин сент өлчү ваһидләрини мм өлчү ваһидинә севирәрәк тар мусиги аләтинин голунда практики оларағ орта әср сәс сырасынын сәсләнмәсини алдығ.¹

Төчрүбә ашағыдакы шәкилдә, ријази дүстурла апарымышдыр.
 $L = 653 \text{ мм}; 663 \text{ мм}; 675 \text{ мм}.$

$$x_1 = L \cdot 2^{\frac{c}{1200}}$$

$$C = 1200 \cdot \log_2 \cdot \frac{L}{x_1}$$

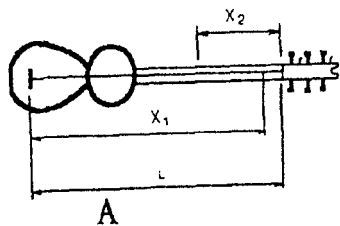
Јухарыдакы дүстурла алынан өлчүләр “А” шәклиндә көстәрилән төрдә, јә'ни тарын әсас хәрәјиндән башлајыб онун кәлләсинә јакын пәрделәри бир-бир өлчәрәк, ашағы шаһ пәрделә доғру апарылмалыдыр.

Әкәр өлчүләр тарын кәлләси тәрәфдәки хәрәкдән башлајарса, (В шәкли) онда ашағыдакы дүстурдан истифадә етмәк лазымдыр:

$L = 653 \text{ мм}; 663 \text{ мм}; 675 \text{ мм}.$

$$x_2 = L \cdot \left(1 - 2^{-\frac{C}{1200}}\right)$$

$$C = 1200 \cdot \log_2 \cdot \left(\frac{L}{L - x_2}\right)$$

Ону да гејд едәк ки, сент өлчүләринин мм өлчү ваһиди илә верилмәси чөдвәлләри (А шәклиндәки) дүстур әсасында һесабыланмышдыр.

Сәс системинин сент өлчү ваһидләринин мм өлчү ваһидләри илә көстәрилмәси чөдвәли

Симин узунлуғу = 663 мм

сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм
1	0.383	2	0.765	3	1.148	4	1.530	5	1.912
6	2.294	7	2.675	8	3.057	9	3.438	10	3.819
11	4.199	12	4.580	13	4.960	14	5.340	15	5.720
16	6.099	17	6.479	18	6.858	19	7.237	20	7.615
21	7.994	22	8.372	23	8.750	24	9.128	25	9.505
26	9.883	27	10.260	28	10.637	29	11.013	30	11.390
31	11.766	32	12.142	33	12.518	34	12.894	35	13.269
36	13.644	37	14.019	38	14.394	39	14.769	40	15.143
41	15.517	42	15.891	43	16.265	44	16.638	45	17.011
46	17.384	47	17.757	48	18.130	49	18.502	50	18.874
51	19.246	52	19.618	53	19.990	54	20.361	55	20.732
56	21.103	57	21.473	58	21.844	59	22.214	60	22.584
61	22.954	62	23.324	63	23.693	64	24.062	65	24.431
66	24.800	67	25.168	68	25.537	69	25.905	70	26.273
71	26.640	72	27.008	73	27.375	74	27.742	75	28.109
76	28.476	77	28.842	78	29.208	79	29.574	80	29.940
81	30.306	82	30.671	83	31.036	84	31.401	85	31.766
86	32.130	87	32.495	88	32.859	89	33.223	90	33.586
91	33.950	92	34.313	93	34.676	94	35.039	95	35.401
96	35.764	97	36.126	98	36.488	99	36.850	100	37.211
101	37.573	102	37.934	103	38.295	104	38.656	105	39.016
106	39.376	107	39.737	108	40.096	109	40.456	110	40.816
111	41.175	112	41.534	113	41.893	114	42.251	115	42.610
116	42.968	117	43.326	118	43.684	119	44.042	120	44.399
121	44.756	122	45.113	123	45.470	124	45.827	125	46.183
126	46.539	127	46.895	128	47.251	129	47.607	130	47.962
131	48.317	132	48.672	133	49.027	134	49.381	135	49.736
136	50.090	137	50.444	138	50.798	139	51.151	140	51.504
141	51.857	142	52.210	143	52.563	144	52.916	145	53.268
146	53.620	147	53.972	148	54.324	149	54.675	150	55.026
151	55.377	152	55.728	153	56.079	154	56.429	155	56.780
156	57.130	157	57.480	158	57.829	159	58.179	160	58.528
161	58.877	162	59.226	163	59.575	164	59.923	165	60.271
166	60.619	167	60.967	168	61.315	169	61.662	170	62.009
171	62.357	172	62.703	173	63.050	174	63.396	175	63.743
176	64.089	177	64.435	178	64.780	179	65.126	180	65.471
181	65.816	182	66.161	183	66.505	184	66.850	185	67.194
186	67.538	187	67.882	188	68.226	189	68.569	190	68.912
191	69.256	192	69.598	193	69.941	194	70.284	195	70.626
196	70.968	197	71.310	198	71.651	199	71.993	200	72.334
201	72.675	202	73.016	203	73.357	204	73.697	205	74.038
206	74.378	207	74.718	208	75.057	209	75.397	210	75.736

1 Тар мусиги аләтинин голунун узунлуғларынын мүхтәлиф олмасыны нәзәрә аларағ төчрүбәни голун узунлуғу 653 мм; 663 мм вә 675 мм олан аләтләрдә апардығ. Нәтичәләри чөдвәлләр шәклиндә веририк.

сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм
211	76.075	212	76.414	213	76.753	214	77.091	215	77.430
216	77.768	217	78.106	218	78.444	219	78.781	220	79.119
221	79.456	222	79.793	223	80.129	224	80.466	225	80.802
226	81.139	227	81.475	228	81.810	229	82.146	230	82.481
231	82.817	232	83.152	233	83.487	234	83.821	235	84.156
236	84.490	237	84.824	238	85.158	239	85.491	240	85.825
241	86.158	242	86.491	243	86.824	244	87.157	245	87.490
246	87.822	247	88.154	248	88.486	249	88.818	250	89.149
251	89.481	252	89.812	253	90.143	254	90.474	255	90.804
256	91.135	257	91.465	258	91.795	259	92.125	260	92.454
261	92.784	262	93.113	263	93.442	264	93.771	265	94.100
266	94.428	267	94.757	268	95.085	269	95.413	270	95.741
271	96.068	272	96.395	273	96.723	274	97.050	275	97.376
276	97.703	277	98.030	278	98.356	279	98.682	280	99.008
281	99.333	282	99.659	283	99.984	284	100.309	285	100.634
286	100.959	287	101.283	288	101.608	289	101.932	290	102.256
291	102.580	292	102.903	293	103.227	294	103.550	295	103.873
296	104.196	297	104.519	298	104.841	299	105.164	300	105.486
301	105.808	302	106.129	303	106.451	304	106.772	305	107.094
306	107.415	307	107.735	308	108.056	309	108.376	310	108.697
311	109.017	312	109.337	313	109.656	314	109.976	315	110.295
316	110.614	317	110.933	318	111.252	319	111.571	320	111.889
321	112.208	322	112.526	323	112.843	324	113.161	325	113.479
326	113.796	327	114.113	328	114.430	329	114.747	330	115.063
331	115.380	332	115.696	333	116.012	334	116.328	335	116.644
336	116.959	337	117.274	338	117.590	339	117.905	340	118.219
341	118.534	342	118.848	343	119.163	344	119.477	345	119.790
346	120.104	347	120.418	348	120.731	349	121.044	350	121.357
351	121.670	352	121.982	353	122.295	354	122.607	355	122.919
356	123.231	357	123.543	358	123.854	359	124.166	360	124.477
361	124.788	362	125.098	363	125.409	364	125.719	365	126.030
366	126.340	367	126.650	368	126.959	369	127.269	370	127.578
371	127.888	372	128.197	373	128.505	374	128.814	375	129.122
376	129.431	377	129.739	378	130.047	379	130.355	380	130.662
381	130.970	382	131.277	383	131.584	384	131.891	385	132.197
386	132.504	387	132.810	388	133.116	389	133.422	390	133.728
391	134.034	392	134.339	393	134.645	394	134.950	395	135.255
396	135.559	397	135.864	398	136.168	399	136.473	400	136.777
401	137.080	402	137.384	403	137.688	404	137.991	405	138.294
406	138.597	407	138.900	408	139.203	409	139.505	410	139.807
411	140.109	412	140.411	413	140.713	414	141.015	415	141.316
416	141.617	417	141.919	418	142.219	419	142.520	420	142.821
421	143.121	422	143.421	423	143.721	424	144.021	425	144.321
426	144.620	427	144.920	428	145.219	429	145.518	430	145.817
431	146.115	432	146.414	433	146.712	434	147.010	435	147.308
436	147.606	437	147.904	438	148.201	439	148.498	440	148.796
441	149.092	442	149.389	443	149.686	444	149.982	445	150.278

сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм
446	150.575	447	150.870	448	151.166	449	151.462	450	151.757
451	152.052	452	152.347	453	152.642	454	152.937	455	153.232
456	153.526	457	153.820	458	154.114	459	154.408	460	154.702
461	154.995	462	155.289	463	155.582	464	155.875	465	156.168
466	156.460	467	156.753	468	157.045	469	157.337	470	157.629
471	157.921	472	158.213	473	158.504	474	158.796	475	159.087
476	159.378	477	159.669	478	159.959	479	160.250	480	160.540
481	160.830	482	161.120	483	161.410	484	161.700	485	161.989
486	162.278	487	162.567	488	162.856	489	163.145	490	163.434
491	163.722	492	164.011	493	164.299	494	164.587	495	164.875
496	165.162	497	165.450	498	165.737	499	166.024	500	166.311
501	166.598	502	166.885	503	167.171	504	167.457	505	167.744
506	168.030	507	168.315	508	168.601	509	168.887	510	169.172
511	169.457	512	169.742	513	170.027	514	170.312	515	170.596
516	170.880	517	171.165	518	171.449	519	171.732	520	172.016
521	172.300	522	172.583	523	172.866	524	173.149	525	173.432
526	173.715	527	173.997	528	174.280	529	174.562	530	174.844
531	175.126	532	175.408	533	175.689	534	175.971	535	176.252
536	176.533	537	176.814	538	177.095	539	177.375	540	177.656
541	177.936	542	178.216	543	178.496	544	178.776	545	179.055
546	179.335	547	179.614	548	179.893	549	180.172	550	180.451
551	180.730	552	181.008	553	181.286	554	181.565	555	181.843
556	182.120	557	182.398	558	182.676	559	182.953	560	183.230
561	183.507	562	183.784	563	184.061	564	184.337	565	184.614
566	184.890	567	185.166	568	185.442	569	185.718	570	185.994
571	186.269	572	186.544	573	186.819	574	187.094	575	187.369
576	187.644	577	187.918	578	188.193	579	188.467	580	188.741
581	189.015	582	189.288	583	189.562	584	189.835	585	190.109
586	190.382	587	190.655	588	190.927	589	191.200	590	191.472
591	191.745	592	192.017	593	192.289	594	192.561	595	192.832
596	193.104	597	193.375	598	193.646	599	193.917	600	194.188
601	194.459	602	194.729	603	195.000	604	195.270	605	195.540
606	195.810	607	196.080	608	196.350	609	196.619	610	196.888
611	197.158	612	197.427	613	197.695	614	197.964	615	198.233
616	198.501	617	198.769	618	199.037	619	199.305	620	199.573
621	199.841	622	200.108	623	200.375	624	200.642	625	200.909
626	201.176	627	201.443	628	201.710	629	201.976	630	202.242
631	202.508	632	202.774	633	203.040	634	203.305	635	203.571
636	203.836	637	204.101	638	204.366	639	204.631	640	204.896
641	205.160	642	205.425	643	205.689	644	205.953	645	206.217
646	206.481	647	206.744	648	207.008	649	207.271	650	207.534
651	207.797	652	208.060	653	208.323	654	208.585	655	208.848
656	209.110	657	209.372	658	209.634	659	209.896	660	210.158
661	210.419	662	210.680	663	210.942	664	211.203	665	211.464
666	211.724	667	211.985	668	212.245	669	212.506	670	212.766
671	213.026	672	213.286	673	213.545	674	213.805	675	214.064
676	214.324	677	214.583	678	214.842	679	215.100	680	215.359

сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм
681	215.617	682	215.876	683	216.134	684	216.392	685	216.650
686	216.908	687	217.165	688	217.423	689	217.680	690	217.937
691	218.194	692	218.451	693	218.708	694	218.964	695	219.221
696	219.477	697	219.733	698	219.989	699	220.245	700	220.501
701	220.756	702	221.011	703	221.267	704	221.522	705	221.777
706	222.032	707	222.286	708	222.541	709	222.795	710	223.049
711	223.303	712	223.557	713	223.811	714	224.065	715	224.318
716	224.571	717	224.824	718	225.078	719	225.330	720	225.583
721	225.836	722	226.088	723	226.340	724	226.593	725	226.845
726	227.096	727	227.348	728	227.600	729	227.851	730	228.102
731	228.354	732	228.605	733	228.855	734	229.106	735	229.357
736	229.607	737	229.857	738	230.107	739	230.357	740	230.607
741	230.857	742	231.107	743	231.356	744	231.605	745	231.854
746	232.103	747	232.352	748	232.601	749	232.849	750	233.098
751	233.346	752	233.594	753	233.842	754	234.090	755	234.338
756	234.585	757	234.832	758	235.080	759	235.327	760	235.574
761	235.821	762	236.067	763	236.314	764	236.560	765	236.806
766	237.053	767	237.298	768	237.544	769	237.790	770	238.036
771	238.281	772	238.526	773	238.771	774	239.016	775	239.261
776	239.506	777	239.750	778	239.995	779	240.239	780	240.483
781	240.727	782	240.971	783	241.215	784	241.458	785	241.702
786	241.945	787	242.188	788	242.431	789	242.674	790	242.917
791	243.159	792	243.402	793	243.644	794	243.886	795	244.128
796	244.370	797	244.612	798	244.853	799	245.095	800	245.336
801	245.577	802	245.818	803	246.059	804	246.300	805	246.541
806	246.781	807	247.022	808	247.262	809	247.502	810	247.742
811	247.982	812	248.221	813	248.461	814	248.700	815	248.939
816	249.178	817	249.417	818	249.656	819	249.895	820	250.133
821	250.372	822	250.610	823	250.848	824	251.086	825	251.324
826	251.562	827	251.799	828	252.037	829	252.274	830	252.511
831	252.748	832	252.985	833	253.222	834	253.459	835	253.695
836	253.932	837	254.168	838	254.404	839	254.640	840	254.876
841	255.111	842	255.347	843	255.582	844	255.818	845	256.053
846	256.288	847	256.522	848	256.757	849	256.992	850	257.226
851	257.461	852	257.695	853	257.929	854	258.163	855	258.396
856	258.630	857	258.864	858	259.097	859	259.330	860	259.563
861	259.796	862	260.029	863	260.262	864	260.494	865	260.727
866	260.959	867	261.191	868	261.423	869	261.655	870	261.887
871	262.119	872	262.350	873	262.581	874	262.813	875	263.044
876	263.275	877	263.506	878	263.736	879	263.967	880	264.197
881	264.427	882	264.658	883	264.888	884	265.118	885	265.347
886	265.577	887	265.806	888	266.036	889	266.265	890	266.494
891	266.723	892	266.952	893	267.181	894	267.409	895	267.638
896	267.866	897	268.094	898	268.322	899	268.550	900	268.778
901	269.005	902	269.233	903	269.460	904	269.688	905	269.915
906	270.142	907	270.369	908	270.595	909	270.822	910	271.048
911	271.275	912	271.501	913	271.727	914	271.953	915	272.179

сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм
916	272.404	917	272.630	918	272.855	919	273.081	920	273.306
921	273.531	922	273.756	923	273.981	924	274.205	925	274.430
926	274.654	927	274.878	928	275.102	929	275.326	930	275.550
931	275.774	932	275.998	933	276.221	934	276.445	935	276.668
936	276.891	937	277.114	938	277.337	939	277.559	940	277.782
941	278.004	942	278.227	943	278.449	944	278.671	945	278.893
946	279.115	947	279.336	948	279.558	949	279.779	950	280.001
951	280.222	952	280.443	953	280.664	954	280.884	955	281.105
956	281.326	957	281.546	958	281.766	959	281.986	960	282.206
961	282.426	962	282.646	963	282.866	964	283.085	965	283.305
966	283.524	967	283.743	968	283.962	969	284.181	970	284.400
971	284.618	972	284.837	973	285.055	974	285.273	975	285.492
976	285.710	977	285.927	978	286.145	979	286.363	980	286.580
981	286.798	982	287.015	983	287.232	984	287.449	985	287.666
986	287.883	987	288.099	988	288.316	989	288.532	990	288.748
991	288.964	992	289.180	993	289.396	994	289.612	995	289.828
996	290.043	997	290.258	998	290.474	999	290.689	1000	290.904
1001	291.119	1002	291.333	1003	291.548	1004	291.763	1005	291.977
1006	292.191	1007	292.405	1008	292.619	1009	292.833	1010	293.047
1011	293.261	1012	293.474	1013	293.687	1014	293.901	1015	294.114
1016	294.327	1017	294.540	1018	294.753	1019	294.965	1020	295.178
1021	295.390	1022	295.602	1023	295.815	1024	296.027	1025	296.238
1026	296.450	1027	296.662	1028	296.874	1029	297.085	1030	297.296
1031	297.507	1032	297.718	1033	297.929	1034	298.140	1035	298.351
1036	298.561	1037	298.772	1038	298.982	1039	299.192	1040	299.403
1041	299.612	1042	299.822	1043	300.032	1044	300.242	1045	300.451
1046	300.660	1047	300.870	1048	301.079	1049	301.288	1050	301.497
1051	301.705	1052	301.914	1053	302.123	1054	302.331	1055	302.539
1056	302.747	1057	302.955	1058	303.163	1059	303.371	1060	303.579
1061	303.786	1062	303.994	1063	304.201	1064	304.408	1065	304.615
1066	304.822	1067	305.029	1068	305.236	1069	305.442	1070	305.649
1071	305.855	1072	306.061	1073	306.268	1074	306.474	1075	306.679
1076	306.885	1077	307.091	1078	307.296	1079	307.502	1080	307.707
1081	307.912	1082	308.117	1083	308.322	1084	308.527	1085	308.732
1086	308.936	1087	309.141	1088	309.345	1089	309.549	1090	309.753
1091	309.957	1092	310.161	1093	310.365	1094	310.569	1095	310.772
1096	310.976	1097	311.179	1098	311.382	1099	311.585	1100	311.788
1101	311.991	1102	312.193	1103	312.396	1104	312.599	1105	312.801
1106	313.003	1107	313.205	1108	313.407	1109	313.609	1110	313.811
1111	314.012	1112	314.214	1113	314.415	1114	314.617	1115	314.818
1116	315.019	1117	315.220	1118	315.421	1119	315.621	1120	315.822
1121	316.022	1122	316.223	1123	316.423	1124	316.623	1125	316.823
1126	317.023	1127	317.223	1128	317.423	1129	317.622	1130	317.822
1131	318.021	1132	318.220	1133	318.419	1134	318.618	1135	318.817
1136	319.016	1137	319.214	1138	319.413	1139	319.611	1140	319.810
1141	320.008	1142	320.206	1143	320.404	1144	320.602	1145	320.799
1146	320.997	1147	321.195	1148	321.392	1149	321.589	1150	321.786

118

сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм
1151	321.983	1152	322.180	1153	322.377	1154	322.574	1155	322.770
1156	322.967	1157	323.163	1158	323.359	1159	323.556	1160	323.752
1161	323.947	1162	324.143	1163	324.339	1164	324.534	1165	324.730
1166	324.925	1167	325.120	1168	325.316	1169	325.511	1170	325.705
1171	325.900	1172	326.095	1173	326.289	1174	326.484	1175	326.678
1176	326.872	1177	327.067	1178	327.261	1179	327.454	1180	327.648
1181	327.842	1182	328.035	1183	328.229	1184	328.422	1185	328.615
1186	328.808	1187	329.001	1188	329.194	1189	329.387	1190	329.580
1191	329.772	1192	329.965	1193	330.157	1194	330.349	1195	330.541
1196	330.733	1197	330.925	1198	331.117	1199	331.308	1200	331.500

Симин узундугу = 675 мм

сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм
1	0.390	2	0.779	3	1.169	4	1.558	5	1.947
6	2.335	7	2.724	8	3.112	9	3.500	10	3.888
11	4.275	12	4.663	13	5.050	14	5.437	15	5.823
16	6.210	17	6.596	18	6.982	19	7.368	20	7.753
21	8.138	22	8.523	23	8.908	24	9.293	25	9.677
26	10.062	27	10.446	28	10.829	29	11.213	30	11.596
31	11.979	32	12.362	33	12.745	34	13.127	35	13.509
36	13.891	37	14.273	38	14.655	39	15.036	40	15.417
41	15.798	42	16.179	43	16.559	44	16.939	45	17.319
46	17.699	47	18.079	48	18.458	49	18.837	50	19.216
51	19.595	52	19.973	53	20.351	54	20.729	55	21.107
56	21.485	57	21.862	58	22.239	59	22.616	60	22.993
61	23.369	62	23.746	63	24.122	64	24.498	65	24.873
66	25.249	67	25.624	68	25.999	69	26.374	70	26.748
71	27.123	72	27.497	73	27.871	74	28.244	75	28.618
76	28.991	77	29.364	78	29.737	79	30.110	80	30.482
81	30.854	82	31.226	83	31.598	84	31.969	85	32.341
86	32.712	87	33.083	88	33.453	89	33.824	90	34.194
91	34.564	92	34.934	93	35.304	94	35.673	95	36.042
96	36.411	97	36.780	98	37.148	99	37.517	100	37.885
101	38.253	102	38.620	103	38.988	104	39.355	105	39.722
106	40.089	107	40.456	108	40.822	109	41.188	110	41.554
111	41.920	112	42.286	113	42.651	114	43.016	115	43.381
116	43.746	117	44.110	118	44.475	119	44.839	120	45.203
121	45.566	122	45.930	123	46.293	124	46.656	125	47.019
126	47.382	127	47.744	128	48.106	129	48.468	130	48.830
131	49.192	132	49.553	133	49.914	134	50.275	135	50.636
136	50.996	137	51.357	138	51.717	139	52.077	140	52.437
141	52.796	142	53.155	143	53.514	144	53.873	145	54.232
146	54.590	147	54.949	148	55.307	149	55.665	150	56.022
151	56.380	152	56.737	153	57.094	154	57.451	155	57.807

сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм
156	58.164	157	58.520	158	58.876	159	59.232	160	59.587
161	59.943	162	60.298	163	60.653	164	61.008	165	61.362
166	61.716	167	62.071	168	62.425	169	62.778	170	63.132
171	63.485	172	63.838	173	64.191	174	64.544	175	64.896
176	65.249	177	65.601	178	65.953	179	66.304	180	66.656
181	67.007	182	67.358	183	67.709	184	68.060	185	68.410
186	68.761	187	69.111	188	69.461	189	69.810	190	70.160
191	70.509	192	70.858	193	71.207	194	71.556	195	71.904
196	72.252	197	72.600	198	72.948	199	73.296	200	73.643
201	73.991	202	74.338	203	74.685	204	75.031	205	75.378
206	75.724	207	76.070	208	76.416	209	76.761	210	77.107
211	77.452	212	77.797	213	78.142	214	78.487	215	78.831
216	79.175	217	79.520	218	79.863	219	80.207	220	80.551
221	80.894	222	81.237	223	81.580	224	81.922	225	82.265
226	82.607	227	82.949	228	83.291	229	83.633	230	83.974
231	84.316	232	84.657	233	84.998	234	85.338	235	85.679
236	86.019	237	86.359	238	86.699	239	87.039	240	87.378
241	87.718	242	88.057	243	88.396	244	88.734	245	89.073
246	89.411	247	89.750	248	90.087	249	90.425	250	90.763
251	91.100	252	91.437	253	91.774	254	92.111	255	92.448
256	92.784	257	93.120	258	93.456	259	93.792	260	94.128
261	94.463	262	94.798	263	95.133	264	95.468	265	95.803
266	96.137	267	96.472	268	96.806	269	97.140	270	97.473
271	97.807	272	98.140	273	98.473	274	98.806	275	99.139
276	99.471	277	99.804	278	100.136	279	100.468	280	100.800
281	101.131	282	101.463	283	101.794	284	102.125	285	102.456
286	102.786	287	103.117	288	103.447	289	103.777	290	104.107
291	104.436	292	104.766	293	105.095	294	105.424	295	105.753
296	106.082	297	106.410	298	106.739	299	107.067	300	107.395
301	107.723	302	108.050	303	108.378	304	108.705	305	109.032
306	109.359	307	109.685	308	110.012	309	110.338	310	110.664
311	110.990	312	111.316	313	111.641	314	111.966	315	112.292
316	112.617	317	112.941	318	113.266	319	113.590	320	113.914
321	114.238	322	114.562	323	114.886	324	115.209	325	115.533
326	115.856	327	116.179	328	116.501	329	116.824	330	117.146
331	117.468	332	117.790	333	118.112	334	118.433	335	118.755
336	119.076	337	119.397	338	119.718	339	120.039	340	120.359
341	120.679	342	120.999	343	121.319	344	121.639	345	121.959
346	122.278	347	122.597	348	122.916	349	123.235	350	123.554
351	123.872	352	124.190	353	124.508	354	124.826	355	125.144
356	125.461	357	125.779	358	126.096	359	126.413	360	126.730
361	127.046	362	127.363	363	127.679	364	127.995	365	128.311
366	128.627	367	128.942	368	129.257	369	129.572	370	129.887
371	130.202	372	130.517	373	130.831	374	131.145	375	131.460
376	131.773	377	132.087	378	132.401	379	132.714	380	133.027
381	133.340	382	133.653	383	133.965	384	134.278	385	134.590
386	134.902	387	135.214	388	135.526	389	135.837	390	136.149

сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм
391	136.460	392	136.771	393	137.082	394	137.392	395	137.703
396	138.013	397	138.323	398	138.633	399	138.943	400	139.252
401	139.562	402	139.871	403	140.180	404	140.489	405	140.797
406	141.106	407	141.414	408	141.722	409	142.030	410	142.338
411	142.645	412	142.953	413	143.260	414	143.567	415	143.874
416	144.181	417	144.487	418	144.794	419	145.100	420	145.406
421	145.712	422	146.017	423	146.323	424	146.628	425	146.933
426	147.238	427	147.543	428	147.847	429	148.152	430	148.456
431	148.760	432	149.064	433	149.368	434	149.671	435	149.975
436	150.278	437	150.581	438	150.884	439	151.186	440	151.489
441	151.791	442	152.093	443	152.395	444	152.697	445	152.998
446	153.300	447	153.601	448	153.902	449	154.203	450	154.504
451	154.804	452	155.105	453	155.405	454	155.705	455	156.005
456	156.305	457	156.604	458	156.904	459	157.203	460	157.502
461	157.801	462	158.099	463	158.398	464	158.696	465	158.994
466	159.292	467	159.590	468	159.888	469	160.185	470	160.482
471	160.779	472	161.076	473	161.373	474	161.670	475	161.966
476	162.262	477	162.558	478	162.854	479	163.150	480	163.446
481	163.741	482	164.036	483	164.331	484	164.626	485	164.921
486	165.215	487	165.510	488	165.804	489	166.098	490	166.392
491	166.686	492	166.979	493	167.273	494	167.566	495	167.859
496	168.152	497	168.444	498	168.737	499	169.029	500	169.321
501	169.613	502	169.905	503	170.197	504	170.488	505	170.780
506	171.071	507	171.362	508	171.653	509	171.943	510	172.234
511	172.524	512	172.814	513	173.104	514	173.394	515	173.684
516	173.973	517	174.263	518	174.552	519	174.841	520	175.130
521	175.418	522	175.707	523	175.995	524	176.283	525	176.571
526	176.859	527	177.147	528	177.434	529	177.721	530	178.009
531	178.296	532	178.582	533	178.869	534	179.156	535	179.442
536	179.728	537	180.014	538	180.300	539	180.586	540	180.871
541	181.156	542	181.442	543	181.727	544	182.011	545	182.296
546	182.581	547	182.865	548	183.149	549	183.433	550	183.717
551	184.001	552	184.284	553	184.568	554	184.851	555	185.134
556	185.417	557	185.699	558	185.982	559	186.264	560	186.547
561	186.829	562	187.111	563	187.392	564	187.674	565	187.955
566	188.237	567	188.518	568	188.799	569	189.079	570	189.360
571	189.640	572	189.921	573	190.201	574	190.481	575	190.760
576	191.040	577	191.320	578	191.599	579	191.878	580	192.157
581	192.436	582	192.714	583	192.993	584	193.271	585	193.549
586	193.828	587	194.105	588	194.383	589	194.661	590	194.938
591	195.215	592	195.492	593	195.769	594	196.046	595	196.322
596	196.599	597	196.875	598	197.151	599	197.427	600	197.703
601	197.979	602	198.254	603	198.529	604	198.804	605	199.079
606	199.354	607	199.629	608	199.903	609	200.178	610	200.452
611	200.726	612	201.000	613	201.274	614	201.547	615	201.821
616	202.094	617	202.367	618	202.640	619	202.913	620	203.185
621	203.458	622	203.730	623	204.002	624	204.274	625	204.546

сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм
626	204.818	627	205.089	628	205.360	629	205.632	630	205.903
631	206.173	632	206.444	633	206.715	634	206.985	635	207.255
636	207.526	637	207.796	638	208.065	639	208.335	640	208.604
641	208.874	642	209.143	643	209.412	644	209.681	645	209.949
646	210.218	647	210.486	648	210.755	649	211.023	650	211.291
651	211.558	652	211.826	653	212.093	654	212.361	655	212.628
656	212.895	657	213.162	658	213.428	659	213.695	660	213.961
661	214.228	662	214.494	663	214.760	664	215.025	665	215.291
666	215.556	667	215.822	668	216.087	669	216.352	670	216.617
671	216.882	672	217.146	673	217.410	674	217.675	675	217.939
676	218.203	677	218.466	678	218.730	679	218.994	680	219.257
681	219.520	682	219.783	683	220.046	684	220.309	685	220.571
686	220.834	687	221.096	688	221.358	689	221.620	690	221.882
691	222.143	692	222.405	693	222.666	694	222.927	695	223.189
696	223.449	697	223.710	698	223.971	699	224.231	700	224.492
701	224.752	702	225.012	703	225.272	704	225.531	705	225.791
706	226.050	707	226.309	708	226.569	709	226.827	710	227.086
711	227.345	712	227.603	713	227.862	714	228.120	715	228.378
716	228.636	717	228.894	718	229.151	719	229.409	720	229.666
721	229.923	722	230.180	723	230.437	724	230.694	725	230.950
726	231.207	727	231.463	728	231.719	729	231.975	730	232.231
731	232.487	732	232.742	733	232.998	734	233.253	735	233.508
736	233.763	737	234.018	738	234.272	739	234.527	740	234.781
741	235.035	742	235.289	743	235.543	744	235.797	745	236.051
746	236.304	747	236.558	748	236.811	749	237.064	750	237.317
751	237.569	752	237.822	753	238.074	754	238.327	755	238.579
756	238.831	757	239.083	758	239.335	759	239.586	760	239.838
761	240.089	762	240.340	763	240.591	764	240.842	765	241.092
766	241.343	767	241.593	768	241.844	769	242.094	770	242.344
771	242.594	772	242.843	773	243.093	774	243.342	775	243.592
776	243.841	777	244.090	778	244.339	779	244.587	780	244.836
781	245.084	782	245.332	783	245.581	784	245.829	785	246.076
786	246.324	787	246.572	788	246.819	789	247.066	790	247.313
791	247.560	792	247.807	793	248.054	794	248.300	795	248.547
796	248.793	797	249.039	798	249.285	799	249.531	800	249.777
801	250.022	802	250.268	803	250.513	804	250.758	805	251.003
806	251.248	807	251.493	808	251.737	809	251.981	810	252.226
811	252.470	812	252.714	813	252.958	814	253.201	815	253.445
816	253.688	817	253.932	818	254.175	819	254.418	820	254.661
821	254.903	822	255.146	823	255.389	824	255.631	825	255.873
826	256.115	827	256.357	828	256.599	829	256.840	830	257.082
831	257.323	832	257.564	833	257.805	834	258.046	835	258.287
836	258.528	837	258.768	838	259.008	839	259.249	840	259.489
841	259.729	842	259.969	843	260.208	844	260.448	845	260.687
846	260.926	847	261.165	848	261.404	849	261.643	850	261.882
851	262.120	852	262.359	853	262.597	854	262.835	855	263.073
856	263.311	857	263.549	858	263.787	859	264.024	860	264.261

сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм
861	264.499	862	264.736	863	264.972	864	265.209	865	265.446
866	265.682	867	265.919	868	266.155	869	266.391	870	266.627
871	266.863	872	267.098	873	267.334	874	267.569	875	267.805
876	268.040	877	268.275	878	268.510	879	268.744	880	268.979
881	269.214	882	269.448	883	269.682	884	269.916	885	270.150
886	270.384	887	270.617	888	270.851	889	271.084	890	271.318
891	271.551	892	271.784	893	272.016	894	272.249	895	272.482
896	272.714	897	272.947	898	273.179	899	273.411	900	273.643
901	273.874	902	274.106	903	274.337	904	274.569	905	274.800
906	275.031	907	275.262	908	275.493	909	275.724	910	275.954
911	276.185	912	276.415	913	276.645	914	276.875	915	277.105
916	277.335	917	277.564	918	277.794	919	278.023	920	278.253
921	278.482	922	278.711	923	278.939	924	279.168	925	279.397
926	279.625	927	279.854	928	280.082	929	280.310	930	280.538
931	280.765	932	280.993	933	281.221	934	281.448	935	281.675
936	281.902	937	282.129	938	282.356	939	282.583	940	282.810
941	283.036	942	283.262	943	283.489	944	283.715	945	283.941
946	284.167	947	284.392	948	284.618	949	284.843	950	285.068
951	285.294	952	285.519	953	285.744	954	285.968	955	286.193
956	286.418	957	286.642	958	286.866	959	287.090	960	287.314
961	287.538	962	287.762	963	287.986	964	288.209	965	288.432
966	288.656	967	288.879	968	289.102	969	289.324	970	289.547
971	289.770	972	289.992	973	290.215	974	290.437	975	290.659
976	290.881	977	291.103	978	291.324	979	291.546	980	291.767
981	291.989	982	292.210	983	292.431	984	292.652	985	292.872
986	293.093	987	293.314	988	293.534	989	293.754	990	293.975
991	294.195	992	294.414	993	294.634	994	294.854	995	295.073
996	295.293	997	295.512	998	295.731	999	295.950	1000	296.169
1001	296.388	1002	296.606	1003	296.825	1004	297.043	1005	297.262
1006	297.480	1007	297.698	1008	297.916	1009	298.133	1010	298.351
1011	298.568	1012	298.786	1013	299.003	1014	299.220	1015	299.437
1016	299.654	1017	299.871	1018	300.087	1019	300.304	1020	300.520
1021	300.737	1022	300.953	1023	301.169	1024	301.385	1025	301.600
1026	301.816	1027	302.031	1028	302.247	1029	302.462	1030	302.677
1031	302.892	1032	303.107	1033	303.322	1034	303.536	1035	303.751
1036	303.965	1037	304.180	1038	304.394	1039	304.608	1040	304.822
1041	305.035	1042	305.249	1043	305.462	1044	305.676	1045	305.889
1046	306.102	1047	306.315	1048	306.528	1049	306.741	1050	306.954
1051	307.166	1052	307.379	1053	307.591	1054	307.803	1055	308.015
1056	308.227	1057	308.439	1058	308.650	1059	308.862	1060	309.073
1061	309.285	1062	309.496	1063	309.707	1064	309.918	1065	310.129
1066	310.339	1067	310.550	1068	310.760	1069	310.971	1070	311.181
1071	311.391	1072	311.601	1073	311.811	1074	312.021	1075	312.230
1076	312.440	1077	312.649	1078	312.858	1079	313.067	1080	313.276
1081	313.485	1082	313.694	1083	313.903	1084	314.111	1085	314.320
1086	314.528	1087	314.736	1088	314.944	1089	315.152	1090	315.360
1091	315.568	1092	315.775	1093	315.983	1094	316.190	1095	316.397

сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм	сент	узун, мм
1096	316.604	1097	316.811	1098	317.018	1099	317.225	1100	317.431
1101	317.638	1102	317.844	1103	318.050	1104	318.256	1105	318.462
1106	318.668	1107	318.874	1108	319.080	1109	319.285	1110	319.491
1111	319.696	1112	319.901	1113	320.106	1114	320.311	1115	320.516
1116	320.721	1117	320.925	1118	321.130	1119	321.334	1120	321.538
1121	321.742	1122	321.946	1123	322.150	1124	322.354	1125	322.558
1126	322.761	1127	322.965	1128	323.168	1129	323.371	1130	323.574
1131	323.777	1132	323.980	1133	324.182	1134	324.385	1135	324.588
1136	324.790	1137	324.992	1138	325.194	1139	325.396	1140	325.598
1141	325.800	1142	326.001	1143	326.203	1144	326.404	1145	326.606
1146	326.807	1147	327.008	1148	327.209	1149	327.410	1150	327.611
1151	327.811	1152	328.012	1153	328.212	1154	328.412	1155	328.612
1156	328.812	1157	329.012	1158	329.212	1159	329.412	1160	329.611
1161	329.811	1162	330.010	1163	330.209	1164	330.408	1165	330.607
1166	330.806	1167	331.005	1168	331.204	1169	331.402	1170	331.601
1171	331.799	1172	331.997	1173	332.195	1174	332.393	1175	332.591
1176	332.789	1177	332.986	1178	333.184	1179	333.381	1180	333.578
1181	333.776	1182	333.973	1183	334.170	1184	334.366	1185	334.563
1186	334.760	1187	334.956	1188	335.152	1189	335.349	1190	335.545
1191	335.741	1192	335.937	1193	336.133	1194	336.328	1195	336.524
1196	336.719	1197	336.915	1198	337.110	1199	337.305	1200	337.500

Лухарыдакы чөдвөл эсасында Эл-Киндинин, Эл-Фарабинин, Ибн-Синанын, С.Урмэвинин сент өлчү ваһиди илэ верилэн сәс системләри тар аләгинин голунда нөвбә илэ гурулмушдур. Һәр сәс системи мм өлчү ваһиди илэ дәиг өлчүләрәк тарын голунда гуруландан сонра һәммин сәс системиндә Әрәб, Фарс, Түрк, Кәркүк, Азәрбајҗан, Өзбәк мусигиси нүмунәләри чалдырылмышдыр. Чалдырылан мусиги нүмунәләринин һамысы С.Урмэвинин сәс системино ујғун кәлмәмишдир. Дәфәләрлә ајры-ајры ифачылары чәлб етмәклә апарылан практикы тәчрүбә кәстәрмишдир ки, мүхтәлиф халгларын мусигисини тәмсил едән мусиги нүмунәләри - макам, маком, мукам, муғам, маһны вә тәснифләр ејни сәс системино јох, әксинә, мөвчуд шөрг халгларынын мүасир сәс системләринә јахын олан орта әср сәс системләринә даһа чох ујғун кәлмишдир. Јә'ни апарылан тәчрүбәнин нәтичәләри кәстәрди ки, 1) Эл-Фарабинин сәс системи практикада Түрк-Кәркүк, фарс, әрәб мусиги интонасијаларына даһа чох ујғундур.

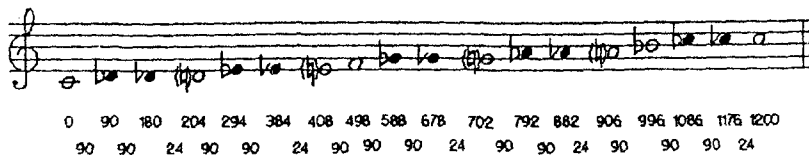
2) Ибн-Синанын сәс системи сәсләнмәсинә көрә Орта Асија халгларынын мусиги чаларларына ујғундур.

3) С.Урмәвинин сәс системи Азәрбајчан мусигисинин интона-
сијаларыны бүтөвлүктә өзүндә әкс етдирир. Тарын пәрдә гуру-
лушу С.Урмәвинин сәс системи илә там үст-үстә дүшүр.

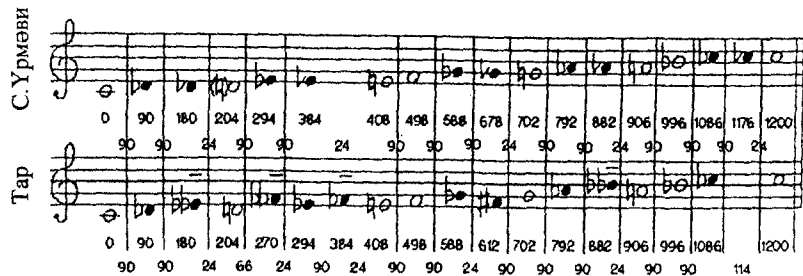
Апарылан тәдгигатларын үмуми нәтичәси кими гејд едәк ки,
С.Урмәвинин сәс системинин бүтүн Шәрг халqlары арасында
кениш истифадә едилмәси сырф муғам сәнәти илә бағлы
олмушдур. Чүнки әрәб, фарс, түрк сәс системләрини өјрәнән али-
мләр өз тәдгигатларыны мәишәттә даһа чох истифадә едилән уд,
тәнбур, сетар, дүтар, тар мусиги аләтләри үзәриндә апармышлар.
Тарихи сәнәдләрдән дә мә'лумдур ки, мәһз адлары чәкилән аләт-
ләрдә муғам, макам сәнәти вә онушла бағлы мусиги жанрлары ифа
едилмишдир. Лухарыда адлары чәкилән алимләр өзләри дә е'тираф
етмишләр ки, тәдгигатларыны гејд едилән аләтләр үзәриндә вә әса-
сән муғам, макам сәнәтини тәдгигат объектинә чевирмәклә һәјата
кечирмишләр. Бизим тәдгигатларын нәтичәси олараг, вердјимиз
Әл-Фараби, Ибн-Сина, С.Урмәви вә мүасир фарс, әрәб, түрк сәс
системләрини көстөрән чәдвәл әсасында тәртиб етдјимиз график
шәкилләрин һамысыны китаба дахил етмәк имканы олмадығындан
јекәнә С.Урмәвинин сәс системи илә тар аләтинин пәрдә гурулуш-
ларыны мугајисәли шәкилдә веририк.

Мисал 1

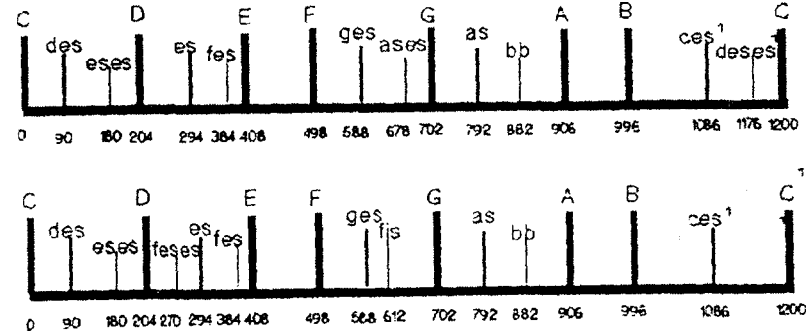
С. Урмәвинин сәс системи

Мисал 2

МУСАЛ 2А

Верилән нот мисалында (мисал 2) биринчи сәтирдә С.Урмәвинин
сәс системи, икинчи сәтирдә тарын пәрдә гурулушу нотларын иша-
рәси илә верилмишдир. Мисал 2а-да исә һәмин тәчрүбә график
шәкилдә гејд олунмушдур. Һәр ики мисалда С.Урмәвинин сәс сис-
теми илә мүасир Азәрбајчан тарынын сәс системи, пәрдә гурулушу
арасындакы чүз'и фәрг ачыг-ашкар көрүнүр. Тарын голунда 270, 612
вә 114 сент өлчүлү пәрдәләрин јеринин дәјишдирилмәси Мирзә
Садыг Әсәд оғлунун тарда апардығы тәкмилләшмә илә бағлыдыр.
Чүнки, XIX әсрин әввәлләриндә, XVIII әсрдә вә ондан габаг мөвчуд
олан вә дөврүмүзә гәдәр сахланылмыш мусиги аләтләриндә бу чүз'и
фәрг јохдур. Јә'ни һәмин мусиги аләтләринин пәрдә гурулушлары
С.Урмәвинин сәс системи илә там үст-үстә дүшүр. Мусиги нәзә-
ријјәсиндә мүнһәм әһәмијјәт кәсб едән бир мәсәләнин үзәриндә хү-
суси олараг дајанмаг истәрдик. Дунјанын бөјүк әксәр нәзәријјә-
чиләри гејд едирләр ки, Шәргдә, јә'ни Әрәбистанда, Иранда, Түр-
кијәдә, Азәрбајчанда, Орта Асијада вә б. өлкәләрдә орта әсрләрдә
мәишәттә С.Урмәвинин сәс системиндән истифадә олунмушдур.
Әкәр буну вә график шәкилдән әјани олараг көрүнән факты бир
әсас кими гәбул етсәк орта әсрләрдә бүтүн шәргдә Азәрбајчан сәс
системинә, интонасијаларына мөхсус мусигинин сәсләнмәси шүбһә
доғурмамалыдыр.

Бу фактын өзү сүбуг едир ки, Шәрг өлкәләриндә, Әрәби-
станда, Иранда, Түркијәдә вә башга халqlарын мусиги һәјатында
мүхтәлиф рәдифләрә әсасланан Азәрбајчан-түрк муғам сәнәти
ифа едилмишдир. Халqlарын етник көкүндән асылы олараг
данышыг дилинин, диалектин, мусиги ән'әнәсиндә мөвчуд олан

милли интонасија чешидләринин, метроритмик хүсусијјәтләринин тә'сири нәтичәсиндә муғам сәнәти бу вә ја диқәр хүсусијјәтләри өзүндә чәмләшдирмишдир. Буна кәрә дә јерли хүсусијјәтләри, ән'әнәләри гәбул едән муғам сәнәти бир нөв милли мусиги тәфәккүрүнү тәрәннүм едән ифадә васитәсинә чеврилмишдир.

§ 2. МУСИГИ СӘНӘТИНИН МИЛЛИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Мусиги жанрлары ичәрисиндә муғам жанры гәдәр уникал бир сәнәт нөвү олмадығыны сөйләсәк һеч дә мүбалигә етмәрик. Һәр бир халғын мәишәти, адәт - ән'әнәси илә сых бағлы олан фолклор мусиги нүмунәләри; мәрәсим, мәишәт маһнылары, халқ маһны вә рәгсләри спесифик хүсусијјәт дашымагла аидијјәтинә кәрә мәнсуб олдуғу халға шамилдир. Бу мә'нада әразичә јахын гоншу олан халқларын фолклору бир-бириндән нәзәрә чарпацаг дәрәчәдә фәрғлидир. Азәрбајчан, түрк, фарс, күрд, өзбәк, газак, түркмән вә с.халқларын фолклор мусигиси, рәгсләри мелодик дилинә, метроритмик хүсусијјәтләринә, ифа үслубуна кәрә бир-бириндән кәскин сурәтдә ајрылып. Чүнки бу мусигиләрин һамысы мәншәчә мүхтәлиф халқлар тәрәфиндән, мүхтәлиф дөврләрдә фәрди, өзүнәмәхсус сәчијјәдә јарадылмышдыр. Бу да һәр шәјдән әввәл онларын ајры-ајры кәкләрдән ибарәт олмасыны сүбуг едир.

Муғам сәнәтиндә исә белә кәскин фәрғ һисс олунмур. Муғамлар јалныз вә јалныз заһирән фәрғлидирләр. Азәрбајчанда, Иранда, Түркијәдә, Әрәбистанда, Өзбәкистанда, Газакстанда ифа едилән муғам (макам) сәнәт нүмунәләринин гаршылыгы тәһлили кәстәрир ки, муғам сәнәти ајры-ајры халқлар тәрәфиндән јарадылмајыб. Онун етник кәкү бирдир! О да әввәлки бәһсдә гејд етдијимиз кими Азәрбајчан-түрк халғы илә бағлыдыр. Мәһз буна кәрә дә ваһид кәкдән олан муғам сәнәти диқәр халқларын јарадычылығында јалныз инкишаф формасына вә милли интонасија чешидләринә кәрә бир-бириндән фәрғләнир. Бу исә илк нөвбәдә милли инструментал мусиги ән'әнәсиндә мөвчуд олан үслуб тәрзиндән, диқәр тәрәфдән исә вокал сәнәтдә мөвчуд олан дил, данышығ формаларындан, диалектдән асылы олмушдур.

Милли инструментал мусиги ән'әнәләринин бә'зи хүсусијјәтләринә нәзәр салағ: а) Азәрбајчанда муғам ифачылығы инструментал формада бир сыра мөктәбләрә бөлүнәрәк тәһлил едилә биләр.¹ Муғам ифачылары чох кәзәл билирләр ки, һансы халқ чалғы аләтиндә ифа олунмасындан асылы оларағ бу вә ја диқәр муғам башга-башга интерпретасијјаларда динләјичиләрә тәғдим олунур. Ејни бир муғам мусиги аләтинин техники имканларындан асылы оларағ башга ифа үслубларында чалыныр. Мәсәлән, тар мусиги аләтинин техники имканлары кениш олдуғу үчүн бу аләтдә зәнк симләрдән (чаһар, гоша вә с. мизраблар), дартма үсулундан, аккордвари (әлиф мизраблар) үсулдан, контрапунктлу ифа тәрзиндән, секундавари үсулдан вә башга спесифик имканлардан истифадә етмәклә сон дәрәчә еффектли, чаларлығ вә емоционал бахымдан зәнкин, колоритли муғам ифасына наил олмағ олар. Нәфәсли аләтләрдә, каманлы аләтләрдә бу имканлар мөһдуд олдуғу үчүн муғамларын интерпретасијјасы башга-башга формаларда һәјата кечирилир. Мәһз белә компонентләр инструментал муғам ифачылығында мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Мәс: охучуларын диггәтини мәрһум уstad тарзән Бәһрам Мәнсуровла олан сәһбәтләрин биринә чәлб етмәк јеринә дүшәрди. Консерт салонунда соло ифа заманы Б.Мәнсуров аудиториянын, јә'ни динләјичиләрин гулаг асағ габилијјәтиндән асылы оларағ ифа үслубуну истәдији вахт дәјишә билирди. Б.Мәнсуров бу хүсусда дејирди: "Муғамлары соло ифа заманы кәрәндә ки, динләјичи јорулуб, диггәти јајыныр, мән о саат чаһар гоша, чыртығ мизраблар, мүхтәлиф ритмик конструсијјалы кәзишмә вә мелодик дәнмәләри ифаја даһил едирдим. Буну кәрүб сһидән динләјичиләр о саат диггәтләрини ифаја јөнәлдирдиләр". (1.16). Белә ифа муғама хүсуси тәрәвәт, колорит вә емоционаллығ кәтирир ки, бунун да тә'сир күчү гат-гат артығ олур. Тарда, каманчада, балабанда, канунда ифа едилән ејни адлы муғам формача, үслубча, һәчмчә мүхтәлиф сәпкиләрдә олур. Бундан башга инструментал вә ја вокал-инструментал муғам ифачылығында мусиги материалынын милли дилини хүсуси оларағ гејд етмәк

1 Әсәр тарихи аспектдән ишләндији үчүн ајры-ајры инструментал муғам мөктәбләринин спесифик чәһәтләрини үслуб вә нәзәри бахымдан шәрһ етмәјә еһтијаж јохдур. Она кәрә дә бу проблем үмуми формада ишығландырылыр.

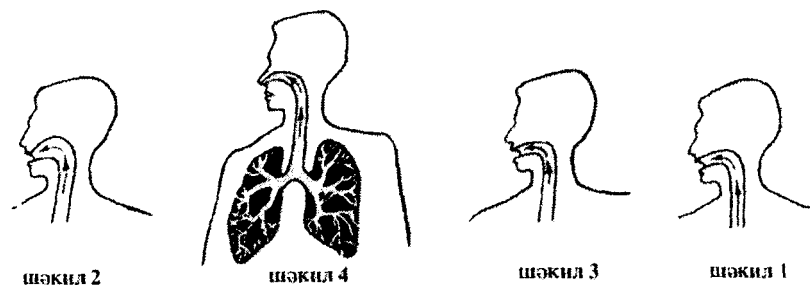
лазымдыр. Башга-башга рекионларда ифа едилэн муғамлар илк нөвбәдә милли колоритә, ифа хусусијјәтләринә көрә бир-бириндән фәргләнирләр. Бу да һәр шејдән әввәл мусиги материалынын милли зәминдә формалашыб инкишаф етмәси илә бағлыдыр. Инструментал муғам ифачылыг сәнәтиндә сәс системи вә хусуси спесифик дәнмәләр вә үсуллар вар ки, онлар милли хусусијјәтләри мөјјәнләшдирир вә бунларын чәминдән дә милли колорит, милли мәктәби тәмсил едән ән'әнәви ифа үслубу јараныр. Буну әјани сурәтдә бәјан етмәк үчүн өзбәк макомларынын ифа тәрзиндә мөвчуд олан глиссандовари үслубу, мелодияларынын лојалыгыны, ифа техникасынын емоционал бахымдан мұлајимлијини, ғыса трелли орнаментләрдән жениш истифадә олунамасыны көстәрәк. Өзбәк макомлары, Азәрбајчан муғамлары, фарс дәсткаһлары вә б.-ы лад е'тибары илә ејни олса да, (сәс системләриндән ирәли кәлән чүз'и фәрги нәзәрә алмасаг) онларын ифа тәрзи мүхтәлиф үслубларда һәјата кечирилдији үчүн бу муғамларын тә"сир даирәси бир-биринә зиддир. Белә ифа рәнкарәнклији мәһз муғам сәнәтинин милли чаларларыны үзә чыхарыр вә ону миллиләшдирир. Муғамларын ким вә һансы халғын нүмајәндәсинин ифа етмәсиндән асылы олмајараг, онун лад әсасы гејд етдијимиз кими чүзи фәрги нәзәрә алмасаг ејнидир. Онлары фәргләндирирән фәгәт сәс системи вә ифа үслубларыдыр. Ејни заманда муғамларын мүхтәлиф халғлар арасында ифа формасына, структур гурулушларына фикир версәк көрәрик ки, әввәлки бәһсдә гејд етдијимиз, јә'ни "мәншәчә бүтүн муғамларын көкү бирдир" - фикри өзүнү тәсбит едир. Мәс.: Азәрбајчанда, Өзбәкистанда, Тачикистанда, Иранда, Әрәбистанда ифа едилән муғамларын адлары да әксәрән ејнидир. Фәгәт Өзбәкистанда вә Тачикистанда адларда мөвчуд олан сайт сәсләр дәјишилир. Бу да диалектлә бағлыдыр. Мәс.: Секаһ-Сегох, Чаһаркаһ-Чаргох, Дүкаһ-Дугох вә с.

Вокал-инструментал муғам ифачылыгында милли ифа тәрзи, сәс системиндән, ифа үслубундан, сечилмиш гәзәлин доғма дилдә тәләффүзүндән, ејни заманда диалектдән асылыдыр. Данышыг аһәнжинин ганунаујғунлуғлары зәмининдә муғамын мелодик дилинин метроритмик хусусијјәтләри илә гәзәлин бәһринин там ујғун сечилмәсинин милли колоритә бөјүк тә"сири вар. Әруз вәзниндә олан гәзәлин узун вә ғыса һечалары муғамын мелодик инкишаф хәттинин ритмик компонентләри илә үст-үстә дүшәрсә,

бу заман ханәндә узун һечаларда муғам боғазларыны, сәс чаларларыны, мүхтәлиф мусиги бојаларыны, орнаментләри, хырдалыглаыры сәрбәст ифа едә билир. Белә ифада милли хусусијјәтә хас чәһәтләр, ифа үслублары даһа габарыг шәкилдә үзә чыхыр. Ханәндәлик сәнәтиндә Иран фарс, Азәрбајчан (Тәбриз мәктәби) вә Шимали Азәрбајчан мәктәбләри арасында һисс олуначаг дәрәчәдә фәрг вар. Бу, илк нөвбәдә јухарыда гејд етдијимиз диалектлә, спесифик хусусијјәтләрлә бағлыдыр. Фарс муғам мәктәбинин зәнкуләләриндә ханәндә терсија, кварта интерваллары һүдудунда олан узун титрәјишләри ағыз најиһәсиндә олан чанага салыр вә боғаз телләри васитәсилә бу титрәјишләр әлагәләндирилир, ујғунлашдырылыр. Азәрбајчан ханәндәләри исә зәнкуләләри боғаз телләри васитәси илә ифа едириләр. Белә ифа үслублары да заһирән сәсләнмә е'тибары илә бир-бириндән сечилир. Үмумијјәтлә, ханәндәлик сәнәтиндә бир нечә чүр охума үслубу вар ки, бу да Азәрбајчан ханәндәлик мәктәбини өзбәк, газах, әрәб вә с. халғларын вокал сәнәтләриндән фәргләндирир.

Азәрбајчан ханәндәлик сәнәтиндә ашағыдакы охума үслублары вар:

1. Боғазда охума үслубу.
2. Башдан кәлән сәс (гочаман ханәндәләрин тә'биринчә).
3. Чәнәнин көмәји илә охума үслубу.
4. Бурунда охума (зүм-зүмә етмә).

Шәкил 1-дә көстәрилдији кими ханәндәлик сәнәтиндә 4 чүр охума үслубу мөвчуддур.

1. Боғазда охума ады илә олан үслубда (шәкилдә 1 рәғәми илә көстәрилиб) ханәндә сәс телләринин васитәси илә ағ чијәрдән кәлән һава ахыныны ағыз бошлуғуна өтүрүр. Орадан исә сәс

ахыны ағыз васитәси илә кәнар едилир. Бу чүр охума үслубунда әсас күч сәс телләринин үзәринә дүшүр.

2. Башдан кәлән сәс термини јашлы нәсл ханәндәләри арасында чох ишләнир. Белә охума үслубу илә (бах: шәкил 2) сәс ахыны ағыз бошлугунун арха диварлары васитәсилә чанаға охшар бошлуга верилир. Сәс бурада бир нөв резонанса кәлиб ағыз васитәси илә кәнара өтүрүлүр. Сәсин резонанслашдырылыб харичә өтүрүлмәси бир нөв ехоја бәнзәр тәрздә сәсләнир.

3. Чәнә илә охума үслубунда сәс (бах: шәкил 3) ағыз бошлугуна верилөркән чәнә васитәси илә орада вибрасија әлдә олунур. Чәнәнин јан тәрәфә тез вә ја кеч һәрәкәти илә вибрасијанын сүр'әтини артырыб азалтмағ олар. Бу үсул илә чох вахт муғам мусиги фразаларынын сон узун һечалары охунур.

4. Бурунда охума (зүм-зүмә) үслубу сәсин сурдинкалы јол илә әлдә олунмасына бәнзәјир. (шәкил 4) Белә охумада сәс даһа тә'сиредичи, гәмкәтирән олур. Адәтән рәнқарәнк сәс чаларлығы јаратмағдан өтрү, тәкрар олунмуш ики фразадан бири зүм-зүмә илә охунур. Ејни заманда ханәндәдән асылы оларағ мусиги чүмләси бүтөвлүкдә вә ја бир һиссәси зүм-зүмә илә охуна биләр. Мәрһум муғам устады Рүбәбә Мурадова "Секан" охујанда белә үсулдан тез-тез истифадә едәрди.

§ 3. АЗӘРБАЈЧАН МУҒАМЛАРЫНЫН ЕМОСИОНАЛ ТӘ'СИР КҮЧҮ

Мусигинин јаранмасы, онун тәбиәти һаггында елми-фәлсәфи әдәбијјатда, поезијада мүхтәлиф фикирләр сөјләнмишдир. Бу фикирләрин мүәллифләри әјры-әјры мүхтәлиф социал ориентасијаја әсаслансалар да, мусигинин тәбиәтинин мүәјјәнләшдиримәсиндә ејни мөвгедә дурурлар. Онларын әксәријјәти мусигинин илаһидән јаранмасыны сөјләјир вә онун күчлү мә'нәви тә'сириндән данышырлар (3.15, с. 74-75) - фикирини давам етдирән К.Абдуллазадә белә гәнаәтә кәлир ки, мусиги инсан јарадычылығынын ән јүксәк мәрһәләсидир. Мусигидә елә бир чәһәт вағ ки, о, миллијјәтиндән, дилиндән асылы олмајарағ бүтүн инсанлары доғмалашдырыр. "Ихвәнүс сәфа" чәмијјәтинин (IX әср мусиги рисаләсиндә дә мусигинин тә'сир күчүнә чох јүксәк

гәјмәт верилир вә дејилир ки, мусиги нәинки инсаны камилләшдирир, мә'нәви чәһәтдән зәнкиләшдирир, о һәтта бир чох һејванлара вә биткиләрә дә тә'сир едир (1.13; 1.14).

Сәфиәддин Урмәвинин кәзәл уд чалан вә маһир муғам бәстәчиси олмасы бир һәгигәтдир. Рәвајәтдән мә'лумдур ки, узун мүддәт сәһрада галыб бәрк сусузладығы үчүн бир дөвә һовузун үстүнә кәлиб су ичмәк истәјәндә, уstad Сәфиәддин удда кәзәл бир мусиги чалыр. Бу мусигини ешидән дөвә башыны галдырыб оvsунланмыш кими ифаны динләјир. Мусиги гуртарандан сонра о әјилиб су ичмәк истәјәндә Сәфиәддин јенә дә бир мусиги чалыр. Дөвә икинчи дөфә дә судан имтина едиб мусигијә гулаг асыр. Бу рәвајәт дә сүбүт едир ки, мусиги нәинки инсанлара, һәтта һејванлара да күчлү емоционал тә'сир кәстәрир.

"...Бүтүн халғларда мелодијалар вә маһнылар мөвчуддур ки, бунлар кимәсә зөвг, шәнлик кәтирир, диқәр халғларда исә бу һаләтләри јаратмыр. Мәсәлән, Дејләм әһалиси (Каспи әтрафы - К.А.) маһнылары, түркләрин, әрәбләрин, ...ефиопларын, фарсларын, румларын вә башга халғларын өз араларында дилләри, тәбиәтләри, хасијјәтләри вә адәтләри мүхтәлифдир" (3.17, с.110; 3.247, с.268). "Бәһәтүл-руһ" әсәринин VIII бөлмәсиндә вә "Фәсл" һиссәсиндә муғамларын тә'сир күчүндән данышылыр вә һәтта муғамын һансы халғлар арасында, мәчлисләрдә, фәсилләрдә сәсләндирилмәсинин мәгсәдәүјүн олмасы кәстәрилир (5.10).

Бу мисалдан муғамларын психо-емоционал тә'сир күчү әјани сурәтдә көрүнүр.

"Бәһәтүл-руһ" әсәриндә муғамларын тә'сир даирәсини кәстәрән чәдвәл

(Чәдвәлин тәртиби бизимдир - И.Р.)

Сы-ра №	Һансы мәчлисдә чалынмасы мәсләһәт көрүлән	Ифа едилән муғамлар
1	2	3
1.	Дәрвишләр үчүн	Новрузи-әрәб, Рәһави, Зәнкулә
2.	Түркләр үчүн	Һичаз, Әчәм, Новрузи-әсл, Рүкәб, Икијјат
3.	Әрәбләр вә румлүлар үчүн	Нәва, Бүзүрк, Хәзан
4.	Һиндилләр үчүн	Һумајун, Нәһофт, Зәнкулә

1	2	3
5.	Киланлылар үчүн	Дукаһ, Һусејни
6.	Күрдләр үчүн	Мажә, Новруз-хара, Маһур, Көрданијјә, Ираг, Нәһофт, Забул
7.	Елм адамлары үчүн	Ираг, Секаһ, Нишабур, Үззал, Көвешт, Шаһназ, Секаһ, Бөстөникар
8.	Шаһлар үчүн	Һусејни, Үшшаг, Бөстөникар, Забул, Оуч, Әраг, Зәнкулә, Раст, Пәнчкәһ, Секаһ
9.	Вәзирләр, вәкилләр, пацшаһлар үчүн	Үззал, Рүкәб, Секаһ, Әраг, Новрузи-әсл, Исфәһан
10.	Шүәара үчүн	Зәнкулә, Новрузи-хара, Чаһаркаһ, Һичаз, Көвешт, Сәлмәк
11.	Гадынлар үчүн	Шаһназ, Нейриз, Секаһ, Үззал, Көрданијјә, Үшшаг, Рүкәб, Бајаты, Дукаһ, Оуч, Пәнчкәһ, Һичаз, Рәһави
12.	Ушаглары сакитләшдирмәк үчүн	Нәһавәнд, Дукаһ, Синһери
13.	Вәһши һејванлары вә гушлары арам етмәк үчүн	Нейриз, Нәва, Бусәлик, Көрданијјә, Маһур, Шаһназ.
14.	Мусигичиләр үчүн	Новрузи-хара, Көвешт, Сәлмәк, Көрданијјә
15.	Тачирләр вә варлылар үчүн	Зәнкулә, Сәлмәк, Секаһ, Һусејни, Дукаһ
16.	Јолчулар үчүн	Маһур, Нәва, Бүзүрк
17.	Дәмирчиләр үчүн	Һусејни, Нейриз
18.	Алверчи вә базар адамлары үчүн	Һусејни, Әчәм, Бусәлик, Маһур-Кәбир, Маһур-Күчек, Зәнкулә
19.	Мәчлисә топлашанлар ағ дәрили олсалар (күбар чәмијјәти – И.Р.)	Әраг, Раст, Мүхалиф, Нәһофт
20.	Гара дәрили вә арыг адамлар үчүн	Секаһ, Нейриз, Забул, Мәғлуб, Сәлмәк, Һәрчә (Гәрчә – И.Р.)
21.	Орта бојлу адамлар үчүн	Үшшаг, Рәһави, Һичаз, Көвешт, Әчәм
22.	Уча бојлу бугдаји рәнкли (јә”ни сары бөнизли) адамлар үчүн	Зәнкулә, Нәһавәнд, Рәһави, Һичаз, Бусәлик вә Пәнчкәһ
23.	Гысабојлу гырызы-сифәт вә көзләри кәј адамлар үчүн	Маһур, Нәһофт, Көрданијјә, Новруз-хара, Мажә
24.	Кичик башлы, енли сифәт вә ағ дәрили адамлар үчүн	Маһур вә Һичаз
25.	Хөстә адاملара	Ираг, Һусејни, Үшшаг, Зәнкулә, Бусәлик, Мажә вә Мүбәрригә

1	2	3
26.	Баһар фәслиндә	Новрузи-Сәба, Маһур, Һусејни, Һичаз, Сәлмәк, Үшшаг, Мажә, Мүбәрригә, Секаһ
27.	Јај фәслиндә	Пәнчкәһ, Нейриз, Әчәм, Рүкәб, Икијјат, Һумајун, Нәһавәнд, Әширан, Хүрам (Хүррәм), Чаһаркаһ, Үззал, Зәнкулә
28.	Пајызда	Бүзүрк, Күчек, Һичаз, Бөстөникар, Оуч, Мүхалиф, Нейриз, Новрузи-әсл
29.	Гыш фәслиндә	Көвешт, Шаһназ (5.10, с.57-60; с.81-84; 2.52, с.60-63).

Муғамларын фәлсәфи маһијјәтини, емоционал тә’сир күчүнү чох көзәл шәрһ едән К.Абдуллазадә јазыр ки, Шәргин танынмыш философлары әл-Гәзали “Дүз јолун башлангычы”, Бәди’әз-зәман-әл-Һәмәдани (X әср) “Макам”, “Мәктублар” трактатларында муғама тәк сәнәт нүмунәси кими бахмајыблар, онлар муғамы инсаньш өзүнү дәрк етмәси, мөвчуд олмајан дүнјанын, тәркидүнјанын сирләринин өјрәнилмәсинин ачары кими гијмәтләндирмишләр. Шәргин диқәр философлары Шейх Сәдәддин, Һәмәви, әл-Буни, Әһмәд ибн Әбу Бәкр ибн-әр-Рәддад әт-Тејми вә башгалары муғамын вә ја “ләһн”ин (мелодија-И.Р.) баша дүшүлмәсинә чох бөјүк диқәтәт јетирирдиләр вә ону “мөвчуд олмајан сакит аләмә апаран јоллардан бири” адландырырдылар (3.15, с.83).

“Дүнјаны дәрк етмәк – инсаны дәрк етмәкдир. Сәнәт васитәсилә биз дүнјаны вә өзүмүзү кәшф едирик. Сәнәтин сикләти, бөјүклүјү, идракы мә”насы бундадыр – дејән Асиф Әфәндијевин дүнјаны вә фәрдин өзүнү дәрк етмәкдә сәнәти әсас ме’јар кими көтүрмәси тәсадуфи характер дашымыр. Һазырда бизә кәлиб чатан сәнәт нүмунәләри, о чүмләдән муғам васитәсилә биз орта әсрләрин, ерамыздан әввәлки дөврләрин һәјат дүнјасыны, инсанларын јашајыш тәрзини вә нәһајәт, инсанын өз дүнјасыны кәшф едирик.

Азәрбајҗан халгынын мусиги дүһасы, муғам сәнәт дүнјасы зәнкин, мүдриқ әсаслар үзәриндә гурулдугу үчүн һағлы оларағ Шәрг мусиги сәнәтиндә өзүнмәхсус лајигли јер тутур.

Муғам сәнәти - Азәрбајҗан халгынын мусиги тәфәккүр дүнјасыдыр, халгын мусиги һикмәти, һәјат фәлсәфәси, мә’нәви аләм

диалектикасыдыр. Муғам сәнәтини өйрәнмәк, дәрк етмәк, – халғын кечмишини, тарихини өйрәнмәк, дәрк етмәк демәкдир. Бу мәнәда муғамларын күчлү психоложи-эмоционал тәсири, инсаны мәнәви чөһәтдән зәнжинләшдирир, сафлашдырыр, һәҗаты дәрк, кайнаты, тәбиәти вә чанлы аләми һисс етмәкдә онун тәфәккүр дүнҗасыны камилләшдирир. Бүгүн Шөрг өлкәләриндә муғамларын мәнтинин, бәдии естетик вә эмоционал тәсиринин Азәрбајҗан мусигисиндә даһа күчлү олмасынын әсас сәбәбләриндән бири халғын фәлсәфи дүнҗакөрүшүнүн јүксәк формада инкишафы, мусигидә милли интонасија чешидләринин еһтираслы олмасы, инструментал вә вокал ифа үсулларынын зәнжин, динамик дуруму илә мүүҗәнләшир. Муғам нәдир? суалына - К.Абдуллазадә белә чаваб верир:

Муғам - фәал, вүчуда кәтирән, җарадычы мөһәббәтдир.

Мөһәббәт исә - сәсләнән, данышан мусигидир.

Муғам - Шөрг тәфәккүрүндә камил сөздүр...

Сөз - һәҗатдыр, һәрәкәт исә сөзүн мәзмунудур.

Мусиги - һәгигәтин гапысыдыр, муғам исә онун сығыначағы, мө'бәдҗаһыдыр.

Ајры-ајры муғам дәстҗаһларын психоложи-эмоционал тәсириндән бәһс едән Ү.Һачыбөјов җазыр: “Раст” динләјичидә мәрділик вә күмраһлыг һисси, “Шур” - шән, лирик әһвал руһијјә, “Сеҗаһ” - мөһәббәт һисси, “Шүштәр” - дәрин кәдәр, Чаһарҗаһ - һәҗәчан вә еһтирас, “Бајаты-Шираз” - гәмҗинлик, “Һумајун” исә “Шүштәрә” нисбәтән даһа дәрин бир кәдәр һисси оҗадыр” (2.70, с.34).

Бир муғам ифачысы вә узун илләр бу сәнәтин тәдигатчысы кими бизим елми, бәдии-психоложи тә'јинимиз исә ашағыдакы кимидир:

Сеҗаһ - гәм, кәдәр, аһузар, наләдирсә, Шур-үмидварлыг, руһ јүксәклији, ишыға доғру чан атан үрәк чырпынтыларыдыр. Чаһарҗаһ - гәһрәманлыг, мүбаризә дастаныдырса, Һумајун, Шүштәрә ачы хатирәләрин гәми, гәмләрин чөһәридир. Бајаты-Шираз-инсаны дүшүнчәләрә, хош хатирәләрә далдырага, хәјалларын ганадларына алырса, Раст, Маһур - күмраһлыг, инсанда һәјата, онун диалектик варлығына, маһијјәтинә инам оҗадыр.

Танынмыш рус мусигишүнасы, профессор И.И.Земсовски 1990-чы илдә Дүшәнбә шәһәриндә кечирилән бејнәлхалг муғам

симпозиумунда Азәрбајҗан мусигичиләринин ифасында Бајаты-Шираз вокал-инструментал дәстҗаһыны ешитдикдән сонра һәҗәчанлы шәкилдә бу сәтрин мүүллифинә демишдир: “Азәрбајҗан муғамлары илаһидән инсанлара верилмиш мусигидир. Биз һәлә дә ону лазыми дәрәчәдә гиймәтләндирә билмирик”. Муғамларын эмоционал тәсир күчү ашағыдакы хүсусијјәтләрдән асылыдыр:

1) Муғамларын формалашдығы тарихи дөврдән, шәраитдән.

2) Һансы халғын мусиги тәфәккүр дүнҗасы олмасындан.

3) Милли хүсусијјәтләрин бу вә ја дикәр формада тәһәүрүндән.

4) Ифа үслубунда олан милли ифа мәзијјәтләринин (штрихләр, ифа техникасы, интонасија чешидләри вә с.) ичрасындан.

5) Вокал-инструментал дәстҗаһларда сечилмиш гәзәлин поетик мәзмунундан, метроритмик вәзниндән.

6) Ифачынын гурдуғу рәдифдән.

7) Ифачынын өз психоложи-эмоционал вәзијјәтиндән, тәбиәтиндән.

§ 4. АЗӘРБАЈҖАН МУСИГИ ГӘҢРӘМАНЛЫГ ДАСТАНЫ ЧАҢАРҖАҢ

Азәрбајҗан халғынын әсрләрдән бәри кечдији тарихи јол, онун ичтимаи-җәјәви фәлсәфи дүнҗакөрүшү әдәбијјат вә инчәсәнәтин мүхтәлиф нөвләриндә өз дәрин изләрини бурахмышдыр. Халғын мүхтәлиф дөврләрдә җаратдығы дастанлар, әфсанәләр, бајатылар, һикмәтамит сөзләр, халг маһны вә рәгсләри, муғамлар, бүгүн фольклор нүмунәләри өз дәрин мәзмунлу маһијјәтилә буна кәзәл сүбүтдур. Шифаһи халг әдәбијјатында ашиғанә, лирик гәһрәманлыг дастанлары мөвчуд олдуғу кими мусигидә дә белә дастанлар вардыр. “Короғлу”, “Ашыг Гәриб” вә с. бу кими халг дастанлары бәдии сөзүн күчүнә бүгүн халга, һәмчинин дикәр халғлара чатдырылмышдырса мусиги сәнәтимизин әсас шахәләриндән олан муғамлар да ашыладығы һисси эмосијалара кәрә инсанларда мүхтәлиф әһвал-руһијјә җаратмышдыр. Она кәрә дә Шөрг, һәмчинин Азәрбајҗан муғамларыны арашдыраркән ејни муғам һаггында мүхтәлиф фикирләрлә растлашырыг. Азәрбајҗанын дикәр муғамлары кими Чаһарҗаһ дәстҗаһынын эмоционал тәсири һаггында да мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Даһи бәстәҗа-

рымыз Ү.Ғачыбәјов бу хусусда жазыр: "...мусиги бојалары илә халгын мәзлум вәзијјетини, јахуд истисмарчы синифләрин гәддарлығыны ифадә етмәк лазым олдугда мән "Чаһаркаһ" муғамыны ишләдирәм" (2.70, с.324). Мөшһүр рус мусигишүнасы В.С.Виноградов гејд едир ки, "Чаһаркаһ - мәним ән севимли дәсткаһымдыр. Онун мусигиси өз темпераментлијинә көрә, бә'зән исә драматизминә көрә мәни чәзб едир" (3.105, с.154). Философ-алим Асиф Әфәндијев Чаһаркаһдан јазаркән ону үсјан адландырыр (2.26, с.155-158). Халг шаири Бәхтијар Ваһабзаде исә Чаһаркаһда олан һикмәти, мүбаризә еһтирасларыны вә гәм дүнјасыны дүзкүн әкс етдирәрәк "Ачыг сөһбәт" китабында белә жазыр:

Чаһаркаһын "Мүхалифи"
"Чалдыранда" ат салдыран,
Ғылынчлардан од алдыран
Дөјүш сәси... (2.14, с.60).

Чаһаркаһ муғамы Азәрбајчан халгынын тарих боју јаделли ишғалчыларга гаршы синә көрдији мөһтәшәм мүбаризә дастаныдыр. Чаһаркаһын һәр бир шө'бәси, кушәси ајры-ајрылыгыда бу мүбаризә дастанынын сәһифәләрини јаратмыш, ону көзәл милли мусиги дили илә халга нәгл етмишдир. Чаһаркаһ муғамынын бүтүн кушәләринин структур гурулушуну вә инкишаф хәттинин мелодик мөвзуларын тәзадыгыны, һәмчинин онларын үмуми емоционал тә"сирини арашдыраркән белә гәнаәтә көлмәк олар ки, бурада мүбаризә лејтмотиви муғам дәсткаһынын әсас сүжәтидир. Тәдгиг етдијимиз дәсткаһын "Мајә", "Бәстә-Никар", "Һисар" шө'бәләриндә мүбаризә, гәм, изтираб, символик апа фәрјады сәдаларынын инкишаф етдириләрәк "Мәнсуријјә"дә галибијјәт, шадлыг интонасијалары илә битмәси, Чаһаркаһ муғамынын мүбаризә дастанынын әсасыны, јә'ни динамик өзәјини тәшкил едир. Һәркаһ биз Чаһаркаһ муғамына диггәтлә гулаг ассаг, даим јүксәлән дахили динамизми, мүбаризә әһвал руһијјәсини, динләјичинин бүтүн һәјәчанларынын тәдричән көркинләшмәсини "Мәнсуријјә"дә шәнлик һиссләринин кечирилмәсини вә нәһајәт "Мәғлуб" кушәсиндә исә емоционал көркинлијин бирдән-бирә ашағы дүшмәсини, јә'ни әввәлки сақит әһвалын бәрпа олунмасынын шаһиди оларыг. Чаһаркаһын мөһз бу дахили емоционал тә"сир даирәси бир даһа сүбут едир ки, о тарихи һадисәләри

мусиги дили илә нәгл едән мүбаризә дастаныдыр. Әкәр биз Азәрбајчанда ифа олунан Чаһаркаһ муғамынын шө'бә, кушәләрини етимоложи чәһәтдән тәһлил етсәк вә муғамын ифа үсулуна, мусиги дилинә фикир јетирсәк, доғрудан да әсл гәһрәмәнлыг рәмзи илә үзләшмиш оларыг.

Тарихдән мө'лум олдугу кими Азәрбајчана узун әсрләр боју мүхтәлиф дәвләтләрин ордулары дөфәләрлә басгынлар етмишдир.¹ Өз истиглалыны горујан халгымыз бу мүбаризәләрдә һәмишә мәтинлик, ираделилик, бир сөзлә бөјүк гәһрәмәнлыглар көстәрмишдир. Дөјүшләрдә верилән чоһлу гурбанларга баһмајараг, халг дүшмән гаршысында бөјүк гәсрләр, галалар тикәрәк, басгынчылары ја мөһв етмәјә мүвәффәг олмуш, ја да кери дөнмәјә вадар етмишдир.

Рома императору Домитсијанын Шөрг өлкәләрини тутараг Хәзәр саһилләринә чыхмаг иддиасы мөһз Абшеронда пуча чыхмышдыр. Император ән бөјүк муғавимәтә раст кәләрәк мәғлубијјәтә уграјыр. "...Абшерон јарымадасында Хәзәр саһилләринә чыхан јоллары тутмаг үчүн чәһд едән ромалылар кери отурулду... Бу һәрби мүвәффәгијјәтсизлик император Домитсијанын нүфузуну ашағы салды" (3.182, с.367).

260-чы илдә Иран гошунунун Рома ордусуну дармадағын етмәсини вә император Валерианын әсир алынмасында Азәрбајчан алајынын (азәрбајчанлылардан тәшкил олунмуш орду) бөјүк ролуну шаир Шәһријар да өз әсәрләриндә гејд етмишдир (3.177).

...Азәр гошуну Гејсәр-Руми әсир етмиш,

Кәсра сөзүдүр, бир белә тарих нағыл олмаз. (2.79, с.69).

Азәрбајчан түркләринин мүбариз вә дөјүшән бир халг олдугуну көстәрән М.Сејидов Маһмуд Гашғаријә истинадән жазыр ки, "...о, гур'андан бир ајә кәтирир: "Уча танры, мәним бир ордум вардыр, она Түрк ады вердим, онлары күндөгәндә јерләшдирдим. Бир гәбиләјә, халга ачығым тутса, түркләри о гәбилә үзәринә көндәрирәм" (2.63, с.330; 4.12, с.351).

¹ Әсәр јазылан вахт ермәни милли ордусу, харичи диаспорун вә рус ордусунун 7-чи алајынын көмәклији илә Азәрбајчан торпагларына басгын етмиш вә онун Гарабаг әразисини зәбт етмишдир. Бу сәтирләр гөләмә алынаркән Азәрбајчан ордусунун илк бөјүк уғурлу дөјүшләри башламышдыр. Инанырыг ки, гөләмә бизимлә олачаг.

Азербайжан истиглалы уғрунда мұбаризэ апармыш гәһрәманлардан Киаксар (е.ә. 625-584-чү илләр) (2.04, с.51), Атропат (тәхминән е.ә. 360-300-чү илләр) (3.181, с.56-57), Албан һәкмдары Оројз (е.ә. I әср. 66-чы ил) (2.04, с.78-80), Урнајр (IX әср) (2.04, с.95-96) Мәздәк (485-529-чү илләр) (2.04, с.103-104), Чаваншир (638-672-чи илләр) (2.04, с.113-114; с.121-122), Бабәк (790-837-чи илләр) (2.04, с.133-141; 2.58), Шәмсәддин Туғраји (XIII әср) (2.04, с.193), Бәндәр (XIII әср) (2.04, с.194) вә башгаларының адлары тарихи мәнбәләрдә хүсуси олараг гејд едилир. Азербайжан гәһрәманларының адларыны вермәкдә әсас мәгсәдимиз халгын әсрләрдән бәри мұбаризэ сәнкәрләриндә мәтинләшмәсини, онун интилабчы бир халг олмасыны көстәрмәкдир. Әлбәттә, даима мұбаризэ мејданларында вурушан халгын һәјаг тәрзи, адәт вә ән'әнәси, мәишәти дә бунун мұгабилиндә инкишаф едир, формалашыр. Бунун парлаг тимсалыны фолклор нүмунәләриндә, маһны вә рәгсләрдә, орта әср миниатүрләриндә, гәдим архитектура комплексләриндә вә с. јерләрдә мұшаһидә етмәк олар. Мәкәр, јалпы формасында олан вә диқәр ити сүр'әтли рәгсләр, гәһрәманлыг вәсф едән халг маһнылары буна көзәл сүбут дејилми? Ү.Һачыбәјов бу хүсусда јазыр: "...бунларын бир чоху ешг вә мәнәббәти, бир хејлиси дә халг һәјатында вүгә кәлән вә халг үзәриндә тә'сирләр бурахан һадисәләри охшајан гофтәләрлә бәстәләниб, ашыглар васитәсилә ел агзына дүшүб Азербайжанын һәр бир јерини кәзиб долашан, "Рүстәм", "Нәби", Мустафа Кәмаг" маһнысы бу гәбил мусиги чүмләсиндәдир" (2.70, с.220).

Азербайжанын милли гәһрәманлары ичәрисиндә Шаһ Исмајыл Хәтаини (1486-1524-чү илләр), Короғлуну (XVI әср) хүсуси гејд етмәк истәјирәм. (2.04, с.243-250). Азербайжан дәвләт дилинин вә инчәсәнәтинин бәрпачысы олан Шаһ Хәтаи өз һәкманлыгы дәврүндә халгын мәдәнијјәтинин чичәкләнмәси үчүн бөјүк ишләр көрмүшдүр. Тәсадүфи дејил ки, елә о дәврдә онун ады илә бағлы мұғам ифачылығында "Шаһ Хәтаи" мұғамы јаранмыш вә о сонрақы дәврләрдә мұғам дәсткаһларына кушә кими дахил олмушдур.

Короғлу гәһрәманлығының мусигидә тәрәннүмүндән дә чохлу мисаллар кәтирмәк олар. Короғлуја айд ашыг мусигисиндә чохлу дастанлар вә ајры-ајры ашыг һавалары мөвчүддур (3.370). Онлар

шифаһи ән'әнәви профессионал мусигимиздә дә зәрби-мұғамларда (XIX әсрин ахыры), мұғам дәсткаһларында шә'бә вә кушә кими ифа едилмишдир (1.03).

Көстәрилән изаһдан ајдын олур ки, Азербайжан халгы тарихән мұбариз халг олмуш, өз истиглалы уғрунда мұбаризэ апармыш вә дөјүш мејданларындан үзү аг чыхмышдыр. Ејни заманда бу мөһтәшәм халг өз гәһрәманлығыны, мұбаризэ салнамәсини мусиги сәнәтиндә дә тәчәссүм етдирәрәк, ајры-ајры гәһрәманларына мусигиләр итһаф етмиш вә бүтүн мұбаризэ тарихини "Чаһаркаһ" мұғам дәсткаһының мусиги материалында, мелодија-сында јаддашларә һәкк етмишдир.

Чаһаркаһың Бәрдашт шә'бәси, санки чағырыш сәдалары алтында сәсләндирилир. Бу һиссә бүтүн халг күтләсини сәфәрбәрлијә чағыран, ону мұбаризәјә руһландыран интонасија чешидләрилә зәнкиндир. Бәрдашт шә'бәси анчаг инструментал мұғам дәсткаһларында сәсләндирилир. Бу ада¹ бир гәдәр образлы јанашсаг (буну анчаг Чаһаркаһа аид етмәклә) Бәрдаштты ајага галхмаг, силаһы галдырмаг мә'насында ишләтмәк олар. Бәрдашт шә'бәсинин емосионал тә'сирини ејни заманда башга бир шәкилдә чарчы, чар чәкәш кими дә изаһ етмәк олар. Гәдим дәврәләрдә шаһ фәрманларыны халга чатдырмаг үчүн хүсуси чар чәкәшләр вар иди. Онлар халгы бир јерә топламаг үчүн бөјүк шејпурлары, кәранејләри вә бөјүк тәбилләри гала диварышың һүңдүр бир јериндән чалараг чар чәкәрдиләр. Бәрдашт да санки чар чәкәшнин шејпурда сәсләндиридији мусигијә бәнзәјир вә халгы сәфәрбәр етмәклә онлары мејдана топлајыр. Мејдана топлашан халга чарчы бир нөв вәтәнин гәһрәман икидәринини шүчәәтиндән бәһс едәп дастан сөјләјир. Чаһаркаһын кириш шә'бәсинин мусиги материалы интонасија вә тә'сир хүсусијјәтләринә көрә сөзүн әсл мә'насында инсана јухарыда гејд едилән һиссләри ашыладыр. Бәрдашттын нот мисалында бир парчаја дигтәт јетирәк² (Бах нот мисалы №18).

1 Бәрдашт фарс сөзүдүр. Ики мә'насы вар: 1. Бәрдашт, кириш башланғыч, 2. Бәр-даштән галдырмаг, галхмаг (3.269, с.198)

2 Чаһаркаһ мұғамының нот мисаллары мөәллифин өз ифасындан нота көчүрүлмүшдүр. Имкан мөһдуд олдуғу үчүн нот мисалларындан јалныз мөүјјән парчалар тәгдим едилир.

The image shows a musical score for the first part of the 'Ma'ja' shaw'besi. It consists of ten staves of music. The notation includes various rhythmic values, accidentals, and dynamic markings. There are annotations such as 'a' with dashed lines above the first few staves, and 'tr' (trills) marked above several notes. Measure numbers 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, and 16 are indicated at the beginning of their respective staves. The key signature has one sharp (F#) and the time signature is 3/4.

Бәрдашт¹ шө'бәсинин биринчи ханәсиндә олан оналтылыг (а нотларын белә шәкилдә группашмасы чағырыш сәдаларыны билдирир. Бу вә буна охшар группашмалардан бәстәкарлар симфоник јарадычылыгыларында (бир нечә сәсли формада) о¹

1 Нот мисалында 1/3 тону өләвә ишарәләрлә гејд етмишик. Азәрбајчанда бу проблем лазими сәвијјәдә тәдиг олунмадығы үчүн јарым тондан кичик интерваллар мүхтәлиф ишарәләрлә гејд олунмушдур. Бах кәләчәк тәдигатлара. Чаһаркаһ дәсткаһы inH -да сәсләндији үчүн бу сәс јүксәклијини нот мисалында сахламышыг.

сәһнәләриндә јүрүш сәһнәләрини характеризә етмәк үчүн истифадә едилрәр. Чағырыш сәдалары үчүнчү ханәдә "Си" сәсиндә битир. Бәрдаштын дөрдүнчү, бешинчи ханәләриндә биринчи мусиги фикри ифа едилир. Бурада санки чарчы баш вермиш һадисәләри сөјләмәјә башлајыр. Алтынчы ханәдә артыг дејилән мусиги фикри (б), кәстәрилән элементләр васитәсилә инкишаф етдирилир. Нот мисалында б¹ - б-нин вариантыдыр вә инкишафы кәстәрир. Бәрдаштын алтынчы, једдинчи ханәләри бүтөвлүкдә мусиги фикринин башга вариантда (инкишаф етмиш) тәкра-рыдыр. Сәккизинчи ханәдә һәмин фикир динамик шәкилдә даһа кәркин, һәјәчанлы формада инкишаф етдирилир вә јенә дә доғтузунчү ханәдә (VI-VII ханәләрдә) дејилмиш мусиги фикринә гајыдылыр. IV-V ханәләри биринчи, VI-VII ханәләри икинчи, VII ханәни үчүнчү, IX ханәни дөрдүнчү, X-ну бешинчи, XI алтынчы, XII једдинчи вә с. мүстәгил мусиги фикирләрини чарчынын дедији ајры-ајры чүмләләр кими гәбул етсәк доғрудан да Бәрдашгдә һадисәләри шәрһ едән бир шәхсин симасы кәзүмүз гаршысында чанланмыш олур. Бәрдаштын XII, XIII, XIV, XV ханәләри әјаг (коденсија) функцијасы дашыдығы үчүн динамик кәркинлик пиллә-пиллә ашағы енир. Нәһајәт, дастанын шәрһи, баш вермиш һадисәләрин тәфсилаты "Мајә" шө'бәсиндә ачылыр. Бурада ајры-ајры мусиги фикирләри санки, мүәјјән бир һадисәләри ачыб сөјләјир вә кениш динләјичи күтләсини һадисәләрин иштиракчысына чевирир.

Чаһаркаһын "Мајә" шө'бәси инструментал муғам дәсткаһынын әсас, мәркәзи шө'бәси олдуғу үчүн һадисәләрин драматик инкишафы да мәһз бурадан башлајыр. Чаһаркаһын "Мајә" шө'бәсинә бир чох гәдим ифачылар Балекәбугәр" дә дејирләр. Көјөрчинин ганадлары учуш заманы тез-тез һәрәкәт етдији кими "Мајә" шө'бәсиндә дә һадисәләр тез-тез дәјишир вә вуруш сәһнәләри өз апокејинә галхыр. Дикәр тәрәфдән исә "Балә кәбугәр" сүлһ символу кими дә дигтәти чөлб едир. (Бах нот мисал №19).

"Чаһаркаһ" инструментал муғам дәсткаһынын нот нүмунәсинә дигтәт јетирсәк кәрәрик ки, бурада һадисәләр вуруш мејданларында олдуғу кими тәдричи характер дашыјыр вә өз инкишафыны кәскин мүбаризәдә тапыр. "Мајә" шө'бәсинин мусигисиндә әввәлчә сакит тәрздә башлајан мелодија (1 ханә) кет-кедә

мисал 19

мубариз əһвал-руһијјəли, техники чəһəтдəн даһа сүр'əтли, кəскин ифа олунан (2 ханəдəн сонра) образларла, дəјүш сəһнəлəрилə əвəз олунур. "Мажə" шə'бəсинин I ханəсиндə ағсаггал мүдриклијји илə дəјилмиш, сон дərəчə камил, долғун мусиги фикриндə (а) Авропа кичик терсијасындан бир комма бəјүк олан (сол-си) интервалынын аксентли ифасы бу образы даһа инамлы, мəтин едир. "Мажə" шə'бəсиндə əсас тоника сəси "си" охунур. Лакин, бу "си" сəсинин һансы сəс васитəсилə вə һансы ифа мəзијјəти илə

охунмасындан чох шəј асылдыр. Биринчи һалда "си" сол-сəсинин васитəсилə охунуб мəтинлик, ирадəлилик тə'сири бура-хырса, икинчи дəфə (в) лја дијез сəси васитəсилə охундуғу үчүн бу һəмин тə'сири лириклəшдирир вə мұлајимлəшдирир. Бурада санки ики бир-биринə зидд əһвал-руһијјə гаршы-гаршыја гојулмушдур. Бу да бүтүн дəсткаһда һəкм сүрəчəк хејирлə-шəрин мұбаризəсини габагчадан əкс етдирəчəк интонасија чешидлəри-дир ки, илк өзəји, јə'ни бүнəврəси I ханəдəн гојулмушдур. Марағлы бурасыдыр ки, II, III, IV, V ханəлəрдə, һəмчинин сонракы инкишаф мəрһəлəсиндə мұхтəлиф ритмик конфигурасијаларын ифасында да бу ики бир-биринə зидд тə'сир васитəлəри гаршы-лығлы шəкилдə ишлəдилир. Икинчи ханəдəн тəдричəн башлајан вуруш сəһнəси, III, VI, X, XII, XIV ханəлəрдə даһа да кəскинлəшир вə јени характерик формалар алыр. Мəсələn, II ханə мұбаризə формаларынын тəрəннүмүнə кərə фəрғлидир. Бунларын һамысы мұхтəлиф дəјүш сəһнəлəрини характеризə едən мусиги образларыдыр ки, даима мұбаризəнин динамиклијјини, кəскипшијјини кəстəрир. Азэрбайжан Чаһаркаһ дəсткаһынын ифасында "Мажə" шə'бəсини "Бəстə-Никар" шə'бəси əвəз едир.

Муғам ифачылығ сənəтиндə Бəстə-Никар шə'бəсинин адынын һарадан кəтүрүлмəsi һагда əсаслы бир мə'лумат јохдур. Бу шə'бəнин адыны Никарын охумасы, онун бəстəлəдији мусиги, јахуд Никарын налəси кими изаһ етмəк олар. Никар образыны, адыны гəјгыкеш аналарын, гəдирбилən бачыларын, эр икидлəрин силаһдашы олан кəлинлəрин символу кими кəтүрсəк, бу шə'бəнин инсанлара ашыладығы эмосионал һисси, естетик тə'сири ашағыдакы кими изаһ етмəк олар. (Бах нот мисалы №20).

Бəстə-Никар аналарын, бачыларын фəрјадыдыр. Икид эрлəри, оғуллары, гардашлары итирən ана вə бачыларын, кəлинлəрин ағысыдыр. Мұбаризə мєјданларында дүшмənə синə кəрən мəрдлəрин хатирəсини шүурда һопдуран, халғ зəкасына һəкк етдирən ана налəсидир.

Бəстə-Никар шə'бəси "Чаһаркаһ" муғамынын мəркəзи шə'бəлəриндən биридир. Чаһаркаһын аналитик тəһлили кəстəрир ки, бүтүн муғам дəсткаһы боју ики мөвзу бир-биринə гаршы гојулур. Биринчи мөвзу мұбаризə лəјтмотивидир (I ханəдən IV ханəјəдəк), икинчиси исə өз һəјатыны халғын азадлығы јолунда вермиш икидлəрин хатирəсини əбəди јашадан ана налəсидир (V, VI, VII,

Мисал 20

Example 20 is a single melodic line on a staff. It begins with a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The melody is characterized by frequent trills (tr) and grace notes. It is divided into measures numbered 1 through 22. Dynamics include *mf* and *p*. There are also markings for glissando (gliss) and accents.

VIII вә диқәр ханәләр). Бу шө'бәнин башланғычында үчүнчү ханәдә санки мүбаризә апаран икидләрин гәһрәмәнлығлары вәсф едилиб, дөјүш мејданларында көстәрилән шүчәәт нәғл олунуб. Сонра исә ана - бачылар, кәлинләр өз гәһрәмәнларыны кәдәрләри, гәмләри, көз јашлары илә, инилтиләри, нәлөләри илә охшайырлар. Гәмин, нәләнин ән кәдәрли сәдасы VIII, IX, X, XV, вә с. ханәләрдә ешидилир. "Бәстә-Никар" шө'бәсиндә гәм нә гәдәр бөјүк олса да шө'бәнин мусиги материалы кәдәр сәдалары илә битмир. Әксинә, Бәстә-Никарын әјағ функционал хүсусиј-

јәтини дашыјан фа дијез сәси (XXI ханәнин сону) вә сонрақы мелодик енишдә сәсләнән јенә си-сол (V) кичик шөрг терсија интервалы, һәмчинин (а,б) фразалары мүбаризәнин давам етдијини, гәләбәјә үмидин сынмадығыны көстәрир.

"Ғисар"¹ санки, дүшмәнләрин гаршысында бөјүк бир галадыр. О, ејни заманда дөјүшүн давам етмәсини вә гәләбәнин тезликлә әлдә олунмасы үмиди демәкдир. "Ғисар"ын I ханәси галх ајаға һөкмүнү верән мусиги образыдыр. Икинчи ханә исә мүбаризәнин давам етмәсини тәсдигләјән мусиги эпизодудур. Даһа сонра III ханәдә дөјүш сәһнәләринин бәрпасындан, IV ханәдә исә онун бир гәдәр дә динамик вүс'әт алмасындан сөһбәт ачылыр вә нәһәјәт, VI ханәдә "Ғисар"ын ән'әнәви үмидверичи, мүбариз руһлу ајағ һиссәси (коденсија) верилмишдир. "Ғисар" шө'бәсиндә әсас дөјүш сәһнәсини мелодиянын сонрақы кедиши² техники чәһәтдән даһа инкишаф етмиш мелодик фразалар тә'мин едир. (Бах нот мисалы № 21).

Мисал 21

Example 21 is a single melodic line on a staff. It begins with a treble clef and a key signature of one flat (Bb). The melody is characterized by frequent trills (tr) and grace notes. It is divided into measures numbered 1 through 22. Dynamics include *f*. There are also markings for glissando (gliss) and accents.

"Ғисар" Чаһаркаһ мугам десткаһынын ири вә функционал баһымдан әһәмијәтли шө'бәси олдуғу үчүн, о, лад-интонасија хүсусијјәтләринә көрә ики Мүалиф вә Гәррә кушәләрини дә

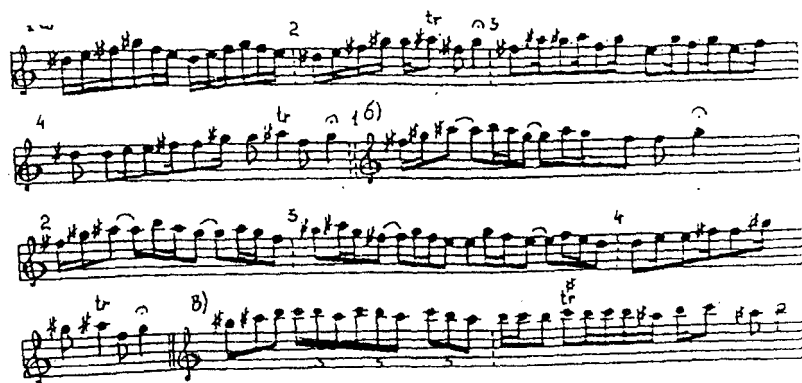
- 1 Мө'насы - һасар, гала дивары демәкдир.
- 2 Чап имканы мәһдуд олдуғу үчүн нот мисалларыны ихтисарларла Мүалиф вә Гәррә кушәләринин дә нот нүмунәләрини төһлилә салмадан веририк.

өзүндө чөмлөшдирир. Мүалиф кушәси лад интонасија хүсусиј-јөгләринә көрә Ысар шө'бәсинә табе олса да мелодијанын архитектурик гурулушуна, сәсләнмә чаларлығына көрә Бәстә-Никар шө'бәсинин элементләри, ифа хүсусијјәтләри әсасындадыр. Бурада гәм, кәдәр динамик сәсләнмәјә көрә бир гәдәр дө тә'сирлидир. Чүнки, "Мүалиф" "Бәстә-Никар"ын квинта интервалы мүнәсибәтиндә жүксәк рекистрдә сәсләнир (лја дијез). Лакин, бир чәһәти дө гејд едәк ки, "Бәстә-Никар"ын гәм долу мелодијасы бүтөвлүкдә бурада сәсләнмир, јө'ни онун кичик бир элементи Мүалифдә сәсләндирилир вә әјаг да Ысара верилир. Бу өзү ону көстәрир ки, дөјүш сәһнәсиндә итки чох аздыр вә мүбаризә давам едир.

Гәррә кушәси исә өз мелодик гурулушуна, тә'сир күчүнә көрә "Ысар" шө'бәсинин элементләрини өзүндә чөмлөшдирир вә о да буну квинта јухарыда икинчи октаванын "Си" сәсиндә сәсләндирир. Көрдүјүмүз кими һәр ики кушәдә динамик жүксәлиш даһа жүксәк тонларда сәсләндирилир вә әјаглар да "Ысар" шө'бәсинә верилир. Бу бүсбүтүн мүбаризәнин, дөјүшүн әзмини, халғын гырылмаз ирадәсини тәчәссүм етдирир. Нәһәјәт, әјагдан сонра "Мүхалиф" шө'бәси ифа едилир.

"Мүхалиф"дә бир нөв ики бир-биринә зидд мусиги образлары гаршы-гаршыја гојулмушдур. Бири халғын мүбаризәсини (а), ди-кәри исә ана фәрјадыны, инилтили, һәзин характерли (б) мусиги образыны көстәрир. (Бах: нот мисалы № 22). Нот мисалыны

Мисал 22

биринчи ханәдә ити сүр'әтлә, сон дәрәчә мәтин, ирадәли, һөкмверичи характердә олан мусиги образы икинчи ханәдә тамамланыр. Бу ики ханә "Мүхалиф" шө'бәсинин әсас өзәјини, ејни заманда биринчи мусиги фикрини тәмсил едир. Үчүнчү вә дөрдүнчү ханәләрдә исә икинчи фикир-чаваб вә тәсдигләјичи мусиги образыдыр. Бурада биринчи дөрд ханә мүбаризә ләјтмотивидир. Лакин, бу мүбаризә артыг "Мајә"дә вә "Ысар"да олан мүбаризә мөвзуларынын ејни дејил. Мусигинин интонасија хүсусијјәтләринә, орада олан һөкмә диггәт јетирсәк көзүмүз гаршысында гәләбәјә чатмаг әрәфәсиндә олан халғын һаким мөвгәјинин мүбаризә ләјтмотивини көрәрик.

"Мүхалиф"ин (б) мусиги эпизодунда ана нәләсинин интонасијалары ешидилсә дө, бу артыг әввәлки гәм, кәдәр дејил. Бурадакы гәм галибијјәтин јахынлашдығыны һисс едән ананын үмидлә көзләдији гәләбә аңларынын севинч гәмидир. Ананын үмидини јашадан вә буна хүсуси вүс'әт верән интонасија чешидләри (б) эпизодунун сон сол дијез сәси вә дөрдүнчү ханәнин әјаг функцијалы мусиги образыдыр.

"Мүхалиф" шө'бәсинин сонунда (в) мусиги эпизоду сәсләндирилир ки, бу да бир нөв бағлајычы ролуну ојнајыр. Бу әјаг (коденсија) васитәсилә истинад пәрдәси олан сол дијез сәси өз функционал әһәмијјәтини дөјишиб "Си" истинад пәрдәсинә, јө'ни "Мәнсуријјә"јә кечир.

"Мәнсуријјә"нин¹ әсас мөвзусунун дөрд ханәлик нот мисалында (Бах нот мисалы № 23) зәрб аләтләринин дө мүшәјәти верилмишдир. Гәләбәнин бајрам әһвал-руһијјә илә гејд олунмасы, зәрб аләтләринин тәнтәнәли ифасында әјани сурәтдә һисс олунур. "Мәнсуријјә" зәрби-муғамын мусиги материалынын бүтүн кедишләриндә бир ан да олса тәнтәнә өз характерик хүсусијјәтләрини

Мисал 23

1 Мәнсуријјә - гәләбә демәкдир.

өлдөн вермир вә бәрам әһвал-руһијјәси сөнмүр. Бу да гәләбәни һәдсиз севинч һиссилә көзләјән халгын шәнлик мәрәсимини хатырладыр.

“Чаһаркаһ” муғам дәсткаһынын динамик кулиминасијасыны мәһз “Мәнсуријјә” тәмсил едир. Динләјичи, ифачы илә бир јердә даима тәдричән пиллә-пиллә јүксәлән динамик вә емоционал кәркинлик кечирир. “Мәнсуријјә”дә бу шәнлик әһвал-руһијјәси илә әвәз олунса да, динамик, психо-емоционал кәржинлик кечмир. Нәһәјәт, “Мәнсуријјә”дән сонра “Мәғлуб” шә”бәси ифа едилир ки, бу да Чаһаркаһ муғам дәсткаһы үчүн әјаг функцијасы ролуну ојнајыр.

“Бәрдашт” шә”бәсинин X, XI, XII, XIV, XV ханәләри Мәғлуб шә”бәсинин әјағы илә ејни көтүрүлә биләр. Ифачылыг практи-касында мүхтәлиф ифа үсуллары мәвчуддур. Бу бахымдан онларын һамысыны шәрһ етмәк игтидарында дејилик. “Мәғлуб” шә”бәсинин мә’насындан да мә’лум олур ки, артыг дүшмән басылымыш гәләбә халгындыр вә бүтүн халг күтләси бөјүк шәнликдән сонра һәрә өз евинә гајыдыр. Мәғлуб шә”бәсиндә пиллә-пиллә ашағы “Мәјә” шә”бәсинә дүшән мелодик кедишдә интонасија чешидләри өз динамиклијини тәдричән итирир вә руһи кәркинлик әввәлки вәзијјәтә, јә’ни сакит јашајыш һәјәтына гајыдыр.

Муғам дәсткаһларынын емоционал тә’сиринин күчлү вә зәиф олмасы әввәлки бәһсдә гејд етдијимиз кими бир нечә зәрури шәртдән асылыдыр. Бу шәртләрдән бири дә ифачынын гурдуғу рәдифдир ки, бунун үзәриндә хүсуси олараг дајанмаг истәрдик. Муғамларын (ајры- ајры шә”бә вә кушәләр - И.Р.) һәр биринин емоционал тә’сир күчү вар вә бу ардычылыгы, рәдифи дәсткаһда нечә гурмағындан асылы олараг муғам дәсткаһынын тә”сир даи-рәси дәјишир вә мүхтәлиф олур. Мәсәлән, XIX әсрдә Мәшәди Сүләјман Мәнсуровун мусиги мәчлисиндә Чаһаркаһ инструментал муғам дәсткаһынын рәдифинә дигтәт јетирәк.

Чөдвәл 1

ЧАҺАРКАҺ МУҒАМ ДӘСТКАҺЫ

1. Чаһаркаһ	2. Забул
3. Мүхалиф	4. Мәғлуб
5. Забул-Оуч	6. Мәнсури
7. Бајаты Түрк	8. Бајаты-Гачар
9. Сарәнч	10. Зәмин хара
11. Зәнк-бари	12. Мавәра-үн-Нәһр
13. Ычәзи-Әчәм	14. Ләһни-Әрәб
15. Бәстә-Никар	16. Шүштәри-әсл
17. Шүштәри-Сарәнч	18. Шүштәри
19. Шүштәри-Бустан	20. Базәм Чаһаркаһ

Мирзә Мәнсур Мәнсуровун Ү.Һачыбәјов илә 1935-37-чи ил-ләрдә тар тәдрис програмы үчүн тәртиб етдији програмда исә Чаһаркаһ инструментал муғам дәсткаһы ашағыдакы кимидир.

Чөдвәл 2

ЧАҺАРКАҺ

1. Бәрдашт	2. Мәјә
3. Бәстә-Никар	4. Манәнди-Мүхалиф
5. Ысар	6. Мүхалиф
7. Мәнсуријјә зәрби илә	8. Чаһаркаһа ојаг

Биринчи чөдвәлдән көрүндүјү кими, Забул, Бајаты-Түрк, Бајаты- Гачар, Сарәнч, Зәминхара, Зәнк-бари, Мавәра-үн-Нәһр, Ычәзи-Әчәм, Ләһни-Әрәб, Шүштәри-әсл, Шүштәри-Сарәнч, Шүштәри, Шүштәри-Бустан ајры-ајрылыгда һәр биринин өз лад-интонасија вә лад-тонал даирәси вар. Ејни заманда емоционал тә’сир күчүнә көрә дә булар бир- бириндән кәскин сурәтдә фәрглидирләр. Она көрә дә һәркаһ биз бунлары Чаһаркаһ дәст-каһында чалсаг, бу бизим тәһлил етдијимиз Чаһаркаһа тамам зидд олачаг. Мирзә Мәнсур Мәнсуровун тәртиб етдији Чаһаркаһ муғамы исә бизим тәгдим етдијимиз рәдифлә ујгун кәлдији үчүн онун емоционал тә’сир даирәси ејни илә өзүнү көстәрәчәк. Белә мисаллары Иран дәсткаһлары, Әрәб, Әзбәк макамлары илә дә

мүгајисә етмәк олар. Лакин, мисаллардан әјани сурәтдә көрүнүр ки, муғамларын психоложи-емоционал тә'сири үчүн рәдифләрин дүзкүн сечилмәси мүнүм шәртләрдән биридир. Верилән тәһлил-ләрдән ајдын олур ки, Азәрбајчан муғам десткаһларынын күчлү психоложи емоционал тә'сир күчү вар. Һәркаһ ифачылар өз жарадычылығында бундан лазымы сәвијјәдә истифадә етсәләр онларын ифалары өз тә'сир даирәсинә көрә һөкмән сечиләчәкдир.

III ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈЧАН МУҒАМЛАРЫНЫН СТРУКТУР МОДЕЛИ

§ 1. МУҒАМ ДЭСТКАҢЫНЫН ГУРУЛУШ МОДЕЛИНИН НЭЗЭРИ ТӘҢЛИЛИ

Әввәлки бәһсдә сүбүт едилмишдир ки, муғам, макам сөзүндән јох, әксинә макам өз мәншәјини муғамдан, о да өз нөвбәсиндә муған һаваларындан кәтүрмүшдүр. Бу мә'нада дијәр адлар да, јә'ни мукам, маком, мәғам да өз мәншәјини муғамдан кәтүрдүјү шәксиздир. Чүнки, әсрләрдән бәри јеканә оларағ Азәрбајчан дилиндә муғам сөзүнүн тәләффүзү бәјүк деформасијаја уграмамыш вә о, сој көкүнүн мә'насыны, һәмчинин өз гурулуш-моделини сахламышдыр. Әввәлки билкиләрдә муғам сөзүнүн мә'насыны тәһлили кәстәрди ки, дүңја алимләринин фикирләри бу сәһдә әјрылса да, үмуми нәзәри бахышда ваһид принсипиал мөвгеләр дә мөвчуддур. Бу барәдә дејилмиш фикирләри үч група бөләрәк тәһлил етмәк олар.

1. Муғам, мәғам тәләффүзү ладын конкрет пилләсини билдир.

2. Муғам (мәғам анлајышы) лад вә тоналығы кәстәрән конкрет сәс сырасыдыр.

3. Муғам, мәһдуд мелодик гурулушлу форманы, јә'ни мусиги һаваларынын мелодик инкишаф принципини кәстәрир.

1932-чи илдә Гаһирәдә кечирилән бејнәлхалғ мусиги конгрессиндә Аврона алимләринин фикринин әлејһинә (онлар муғамы сәс сырасы кими гәбул едирдиләр - И.Р.) (5.43; 5.44) Шәрг алимләри (Әрәб вә Иран -И.Р.) ифачы-нәзәријјәчиләр муғамы (макамы) мелодик гурулушлу форма зәмининдә кәтүрүрдүләр. Бизим сон ишләрдә апардығымыз елми-нәзәри арашдырмалар, мүшаһидәләр кәстәрир ки, дүңја алимләринин чоху (бура әсасән рус, Аврона, Орта Асија дахилдир), о чүмләдән әксәр Азәрбајчан алимләри нәзәријјәчи олдуғлары үчүн муғам-макам сәнәти проблеминин өјрәнилмәсинә илк нөвбәдә нәзәри аспектдән јанашмышлар. Бу мә'нада онлар өзләриндән әввәл мөвчуд олмуш елми сәнәдләри гаршылығы сурәтдә тәһлил едиб өз муһакимәләрини јүрүтмәклә кифәјәтләнмишләр. Муғам сәнәти чох уникал вә гәдим бир сәнәт нөвү олдуғу үчүн ону илк нөвбәдә һөкмән ифачылығ сүзкәчиндән кечиртдикдән сонра әлдә олунан мүәјјән нәтичәләри нәзәри бахымдан елми әсасларла мәһкәмләтмәк лазымдыр. Ифачылығ сәнәти бахымындан муғамлар кәстәрир ки, муғам сөзү илк

нөвбөдө мөгам кими бир ан, бир мөвге, жә'ни конкрет бир пәрдәни, сәс жүксәклијини көстөрүр, дикәр тәрәфдән исә мелодик гурулушлу форманы, жә'ни мөэјјөн һавалары төчәссүм етдирир. "Ел арасында дејиләндә ки, бир муғам чал" о саат бир пәрдә чал јох, бир мелодик һаванын чалынмасы нәзәрдә тутулур. Бу өзү дә алимләрин үчүнчү група аид дејилмиш фикирләринә бәрәәт газандырыр. Бундан ајдын олур ки, муғам дејәндә, конкрет мөһдуд гурулушлу мелодик һавалар баша дүшүлмәлидир. Ону да гејд едәк ки, муғам сөзүнүн мә'насы әрәб вә фарс дилләриндә ахтарылдығы үчүн јухарыдакы мә'налары вермишдир. Муғам сөзүнүн сој көкү Азәрбајчан-түрк сөзү кими арашдырылсајды сөзсүз ки, елимдә бу гәдәр мүхтәлиф, тәзадлы фикирләр мејдана чыхмазды. Муғамларын мусиги һаваларындан ибарәт олмасы шәксиздир. Бу мә'нада онларын нәзәри төһлилинә дигтәт јетирәк. Һәр һансы бир мусиги һавасынын мејдана кәлмәси үчүн илк нөвбәдә ашағыдакы шәртләр лазымдыр:

1. Мусиги һавасынын мелодик инкишаф хәтти олмалыдыр.

2. Мелодија варса, демәли мусиги һавасынын лады, метроритмик хүсусијјәтләри мөвчуддур.

3. Мусиги һаваларында мелодијалар һәр һансы бир ше'р васитәсилә охунур вә јахуд сәзіә мусигинин вәһдәти бәрәбәр инкишаф етдирилир. Бу мә'нада поезија илә мусиги өзәлдән бир-бири илә сых бағлы олмушдур.

Көстәрилән бу компонентләрин һамысы муғам һаваларында да мөвчуд олмушдур. Низами Кәнчәвинин муғам һавасына ишарә етмәси о демәкдир ки, муғам һаваларында конкрет гурулушлу мелодик инкишаф хәтти олмушдур. Башга мусиги һавалары үчүн сәчијјәви олан лад гурулушу, метроритмик компонентләр, спесифик әјағлар, биткин мусиги фикри вә поезија илә мелодик гурулушун сых әлағәси там шәкилдә муғам һавалары үчүн характерик олмушдур. Бу күнкү муғам сәнәтинин мелодик, ритмик, лад гурулушуна, онун поезија илә сых әлағәсинә фикир версәк көрәчәјик ки, ајры-ајрылыгыда муғам шә'бәләри вә кушәләри һәр бири мүстәгил мусиги һаваларыдыр. Сонракы арашдырмаларда бу проблемә хүсуси олараг дигтәт јетириләчәк.

Муғам дәсткаһларынын гурулуш моделини өјрәнмәк үчүн һәр шејдән әввәл муғам һаваларынын (шә'бә вә кушәләрин) гурулуш моделини өјрәнмәк лазымдыр. Даһа сонра исә ваһид муғам

дәсткаһы конструксијасыны нәзәри чәһәтдән төһлил едиб бу мүрәккәб сәнәт нөвү һаггында мөэјјөн фикир сәјләмәк олар. Муғам дәсткаһынын тәркиб һиссәси олан шә'бә вә кушәләрин һәр бири мүстәгил һавалардан ибарәт олдуғу үчүн онларын мусиги формалары вар. Бу мусиги формалары да сөзсүз ки, мусиги һаваларынын әсас өзәјини төшкил едир. Мусиги формасы һаггында И.В.Способин јазыр ки, "мусигинин ифадәли хүсусијјәтләри ичәрисиндә мусиги формасынын төшкили үчүн әсас ролу мелодија, һармонија вә ритмин гаршылыгыла әлағәси ојнајыр (3.303, с.12-13). Мелодија нәдир вә бу мөһфум, мусиги ифадә васитәси мугамда өзүнү нечә көстөрүр?"

"Мелодија, жә'ни ифа едилмиш бир сәсли мусиги фикри, мусиги ифадә васитәсинин әсасыны төшкил едир. Мелодија адәтән бу вә ја дикәр фикрин характерик чәһәтләриндә өзүнү көстөрүр. Бөјүк вә ја кичик тамамлыгы олан мусиги фикри вә јахуд онун инкишаф едәрәк заһири характерик көрүнүш алмасына тема (мөвзу) дејилир. Сәс жүксәклијинин (интервалларын) ардычыллыгы вә ритмин гаршылыгыла әлағәсиндән мелодија јараныр. Бүтүн мелодија демәк олар ки, далғаваридир, жә'ни жүксәлән вә епән һәркәтләрин әлағәсиндән ибарәтдир" (3.303, с.12-13).

Гәдимдә вә мүасир дөврүмүздә муғам һаваларынын мелодијаларынын сәрбәст метроритмик гурулушда олмасы илк нөвбәдә поезија илә бағлы олмушдур. Тәдгигатлар вә арашдырмалар көстөрүр ки, бүтүн мөшһур ифачылар Барбәд, Нәкиса, Сәркеш, Сәфиәддин Урмәви, Әбдулгадир Мараги вә башга көркәмлин сәнәткарлар адәтән мусигиләри үчүн өзләри сөзләр сечәр вә охујардылар. Бу мә'нада сәнәткарлар пешәкар (профессионал) шаир вә јахуд сөз устадлары олмамышдыр. Муғамларын әсасән профессионал шаирләрин гәзәлләри әсасында јарадылмасы Шәри поезијасында Низами Кәнчәви, һафиз, Сә'ди, Физули вә с. кими сәнәткарларын мејдана чыхмасындан сонра формалашмышдыр. Бу һалда да сырф "гәзәл" жанрындан истифадә едилмишдир. Чүнки, гәзәлин бәһрләри муғамын мусиги материальна ујғун сечилдији үчүн саит сәсләрдә ханәндәләр истәдији кәзишмәләри, боғазлары, жә'ни ифа техникасыны асанлыгыла көстәрә билирди. Бу да ону көстөрүр ки, гәзәлдән истифадә едән ханәндәләр өз ифаларыны даһа сәрбәст шәкилдә гура билирләр. Муғам һавала-

рында мелодик хэттин сәрбәст вәзндә гурулмасы башлыча сәбәбләрден биридир (Әлбәттә, бу илк нөвбәдә Азәрбајчан, Иран, Кәркүк, Өзбәк, Ујгур, Тачик халылары үчүн даһа характерикдир). Түрк вә бир чох әрәб макамларында мелодик хэттин инкишафында мүрәккәб өлчүлү метроритмик хүсусийјәт өзүнү даһа габарыг шәкилдә көстәрир.

Г.Пиримов, Б.Мәнсуров, Ә.Бакыханов, Ә.Дадашов кими тарзәнләрин, Ч.Гарјағды оғлу, С.Шушински, Х.Шушински, вә б. хәнәдәләрин охудулары муғамларын лент јазыларына вә нот мисалларына фикир версәк, орада һәр шө'бәнин өзүнүн спесифик әјагы олдуғуну көрәрик. Бу чәһәт Г.Пиримов вә Б.Мәнсуровун ифаларында олан шө'бәләрдә даһа ајдын мүшаһидә олунур. Ү.Ғачыбәјов да Азәрбајчан ладларында мусиги бәстәләмәјин ролундан данышаркән спесифик әјағлары көстәрмиш вә бу амилин ладын сәчијјәви чәһәтинин үзә чыхарылмасында бәјүк әһәмијјәтини гејдетмишдир. Шө'бәләрдә һөкм сүрән белә спесифик хүсусийјәтләр, мәһз бурада ифа едилән мусиги материалы үчүн характерикдир. Әфсуслар олсун ки, бир чох Азәрбајчан, совет вә Гәрб алимләри бу нөв әјағлары муғам композисийасынын үмуми әјагы илә ејниләшдирәрәк, ону рефрен кими изаһ етмәјә чалышмышлар. Муғамларын һансы рекионда ифасындан асылы олмајараг бүтүн шө'бәләрин лад-интонасија, тонал-лад хүсусийјәтләри, һәмчинин онларын мелодик гурулушунда өзүнә мәхсус әјағларын мөвчудлуғу бу сәнәт жанрынын бир сој көкдән олмасына, ејни заманда мусиги фикринин биткин формада тамамланмасы онларын ајры-ајры мүстәгил һавалардан ибарәт олмасына әсас верир (бах нот мисалларына). Јери кәлмишкән, китабын сон фәслиндә бу мәсәлә ишыландырылыр вә әлавә сәнәдләрлә тәсбит олунур.

Мүасир муғам шө'бәләринин гәдим һавалар олмасыны сүбүт едән амилләрдән бири дә онларын бәјүк әксәрийјәтинин гурулуш моделинин, мелодик мәтнинин квинта, кварта интервалы чәрчивәсиндә олмасыдыр. Бә'зи шө'бәләр импровизә элементләринин һесабына секста вә октава интервалы һәчминдә сәсләнир. Орта әср мусигишүнасларындан Сәфиәддин Урмәви, Әбдулгадир Марјагинин вә башгаларынын өз әсәрләриндә ладлары бешликләр, дөрдлүкләр шәклиндә вермәси дә сүбүт едир ки, муғам шө'бәләри лад гурулушуна көрә өз инкишафыны әсасән кварта, квинта

чәрчивәсиндә тапмышдыр. Мусигишүнас Р.Зәһрабов бу проблеми шөрһ едәркән В.Белјајев вә Бүлбүлә истинад едәрәк көстәрир ки, муғам бир һиссәли вокал-инструментал әсәрдир (2.30, с.89). Муғамларын мүстәгил һавалардан ибарәт олмасыны бир әсас кими гәбул етсәк, демәли бу һаваларын өзүнүн мајәси вә микро-лад гурулушу мөвчуддур. Муғамларын бир дәсткаһ кими формалашмасында да мәһз бу амил әсас рол ојнамашдыр. Гәдим дөврләрдән һөкмдарлары сарајларында шаһлара охунан мөдһләр, Хосрова-ниләр,¹ рәгс һавалары, муғам һавалары, тәснифләр, инструментал интермедиялар дәсткаһ жанрынын јаранмасына кәтириб чыхармышдыр. Сөзсүз ки, дәсткаһ әввәлчә практик шәкилдә мејдана чыхыб инкишаф етмиш, сонра исә елми трактатларда нәзәри бахымдан өз тәһлилини тапмышдыр. Фикримизи үмумиләшдирсәк шө'бәјә бу чүр тә'риф вермәк олар.

Лад-интонасија гурулушуна көрә мүстәгил олан вә биткин, камил мелодик фикри, (мелодияны - И.Р.) мүәјјән ганунаујтун шәкилдә өзүндә чәмләшдирән сәрбәст вәзнили, шифаһи ән'әнәви профессионал мусиги нүмунәсинә шө'бә дејилир.

Муғам жанрында мөвчуд олан кушәләр вахты илә мүстәгил һавалар олмушдур. Әсрләр кечдикчә онлар бу вә ја дикәр формада дәјишиклијә мө'руз галмыш, шифаһи шәкилдә нәсилдән нәслә өтүрүләркән мүәјјән мелодиялар јаддан чыхарылмышдыр. Бу принцип үмумиликдә муғам дәсткаһларына да аиддир. Белә олдуғу тәгдирдә гәдим мусиги һавалары һәчмчә кичиләрәк өз мүстәгиллијини итирмиш вә лад бахымындан мүәјјән шө'бәләрин тәркибинә дахил олмушдур. Кушәләрин мусиги материалы бир вә ја бир нечә кичик мусиги епизодундан ибарәт ола биләр. Мисал үчүн “Раст”, “Маһур-һинди” дәсткаһларында “Ғүсејни”, “Рак”, “Секаһ-забул” дәсткаһында “Мујә”, “Шур”да “Гәмәнкиз” вә б. көстәрмәк олар.

Кушә структур бахымындан шө'бә кими мүстәгил ола билмәдији үчүн, о, һөкмән бу вә ја дикәр шө'бәнин тәркиб һиссәси кими чыхыш едир. Бу мә'нада кушәнин лад-интонасија, лад-тонал әһатәси тәркибинә дахил олдуғу шө'бәнин ејни олур. Демәли – **һәчмчә кичик олан бир вә ја бир нечә мусиги епизодуну өзүндә чәмләшдирәрәк лад-тонал хүсусийјәтләринә көрә мүстәгил**

1 Бах: Сасаниләр дөврүнүн мусиги мәдәнијјәти фәсли.

јашаја билмәјән, һәмчинин интонасија бахымындан мәнсуб олдуғу шө'бәјә табе олан сәрбәст вәзли, шифаһи ән'әнәви профессионал мусиги нүмунәсинә кушә дејилир.

Шө'бәнин һәмчиндән, бөјүк, кичиклијиндән асылы оларағ ора дахил олан кушәләрин сајы да мүхтәлиф олур. Бөјүк һәмчли шө'бәјә бир нечә кушә дахил ола биләр. Кичик һәмчли шө'бәјә исә бирдән чох кушә дахил ола билмир. Бу ганунаујунлук каинатда, һәјатда да сахланылыр. Күтләси бөјүк олан планетин пејкләри дә чох олур. Әкс тәғдирдә о планетин пејки олмур. Каинатда бу, гравитасија, чазибә гүввәси илә әлагәдардырса, муғам сәнәтиндә о, интонасијанын чазибә күчүндән асылыдыр. Бөјүк шө'бәләрдә бир нечә сәрбәст мусиги чүмләләринин олмасы төғдириндә ладын нә гәдәр чох сәси (нотлар - И.Р.) охунарса, јә'ни сәсләр арасында, кәзишмәләр јолу илә зәнжин интонасија әлагәләри јарадыларса бурада, интонасија чазибә күчү дә чох олар. Белә тәғдирдә кушәләрин сајы бир нечә ола биләр. Кушәләрин, шө'бә кими өз спесифик әјағ вермәк функцијалары јохдур, јә'ни онларын әјағлары мәнсуб олдуғу шө'бәнин әјағы илә ејнидир. Бу чох надир һалларда дејишилә биләр.

Орта әср трактатларында дәсткаһларын структурунда өзүнә кениш јер тапмыш мусиги жанрларындан бири дә "Аваз"дыр. Јухарыда гејд етдијимиз кими Аваз Иран мусигишүнасы Ибн Шәриһ тәрәфиндән јарадылмышдыр. Әсрин мүхтәлиф мәрһәләләриндә Аваз муғам сәнәтинин әјрылмаз тәркиб һиссәси кими дәсткаһлара дахил едилмишдир. Шәрг, о чүмләдән бир сыра Гәрб, совет алимләри орта әср мусиги трактатларына истинад едәрәк 6 авазын олмасыны дәфәләрлә јазмышлар. Аваз мүасир муғам ифачылыгында вокал-инструментал мусигиси үчүн характерик олдуғу үчүн билаваситә сөзлә, ше'рлә бағлыдыр.

Аваз сәнәти орта әсрләрдә муғам дәсткаһларында шө'бәләрлә ејни һүгүгда сәсләнән сәнәт нүмунәси кими формалашмыш вә өзүнүн мүстәгил лад структурона малик иди. Нот мисалында 12 муғамын, 6 авазын вә 24 шө'бәнин ладларынын гурулушларына диггәтлә бахсағ, бу хүсусијәтләри ачығ-ашкар мүшаһидә етмиш оларығ. (4.06, с. 64-77).

Авазларын, һәтта муғамларын орта әсрләрдә әрәб, фарс дилләри илә јанашы Азәрбајчан-түрк дилләриндә охунмасы һағгында да елми мә'хәзләрдә мә'луматлар вар (5.09). Аваз нәдир? –

суалына Р.Зәһрабов белә чаваб верир: "Аваз әсасән бир тамамланмыш мусиги чүмләсидир. Бу кими мусиги чүмләси ја бүтөв бир бејтә, ја әлава нәғарәтвари һечалара охуна биләр. Муғам дәсткаһларында шө'бә вә кушәләрдән фәргли оларағ "Авазлар" мүәјјән ад дашымырлар. "Авазлар" ја шө'бә, ја да кушә дахилиндә чалыныб охунурлар. Беләликлә, шө'бә 5-6, кушә исә 2-3 аваздан ибарәт олур. "Аваз"ларын мәчмусу шө'бә вә ја кушәни әмәлә кәтирир". (2.30, с.95-96). Ханәндә (Авазда – И.Р.) бачарығындан, истәјиндән асылы оларағ бејти сүр'әтлә вә ја арамла, һәр һечаны узада-узада охуја биләр – дејән профессор Р.Зәһрабов "Һүсәјни" (кушә – И.Р.) чәми бир бејт әсасында охунан ики мелодик чүмләдән ибарәтдир" фикринә там зидд мөвгедән чыхыш етмиш олур. Кушәдә ән азы 2 авазын олмасыны гәбул етсәк вә ону ханәндә узада-узада охуса кушә һәмчә шө'бәдән дә бөјүк олар. "Аваз" сәнәт нөвүнүн бу бахымдан тәснифаты зәннимизчә дүзкүн дејил. Гејд етдијимиз кими авазлар орта әсрләрдән ХХ әсрә гәдәр муғам дәсткаһларында шө'бәләрлә бир јердә чалынмышдыр. Орта әср мусиги трактатларында нәзәри бахымдан да бу сәнәт нөвү кениш шәрһ едилмишдир. Мүасир муғам ифачылыгымызда исә Аваз сәнәт нөвү артығ өз әввәлки функцијасыны итирмиш, ХХ әсрдән е'тибарән Иран, о чүмләдән Азәрбајчан мусигисиндә функционал бахымдан јени маһијәт дашымышдыр. Аваз сөзү һәм дә мәишәтдә, зәрб мәсәлә чевриләрәк, кениш ишләдилир. Мәс. "Авазын (сәсин - И.Р.) јахшы кәлир, охудуғун гур'ан олса" Ү.Һачыбәјов, Әли Нәғи Вәзири, Р.Халиғи фәрди тәчрүбәләриндән, ирәли кәлән нәзәри консепсијаларындан чыхыш едәрәк Азәрбајчанда вә Иранда 7 әсас ладын мөвчуд олмасыны вә онларын 7 әсас, һәмчинин 5 көмәкчи муғамлар јаратдығыны јазмышлар. Иранда вә Азәрбајчанда 7 әсас ладын әмәлә кәтирдији 12 муғам дәсткаһы бир-бириндән фәрглидир.

Муғам ифачылыгында 6 аваз олан Новруз, Сәлмәк, Кәрданијә, Кәвешт, Мајә, Шаһназ мүасир ифачылығ сәнәтиндә өз функцијаларыны дејишәрәк, Азәрбајчанда Шаһназ кичик һәмчли муғам кими, дикәрләри исә шө'бә вә кушә кими муғам дәсткаһларына дахил олмушдур. ХХ јүзилликдән е'тибарән Аваз вокал, ханәндәлик сәнәти илә бағлы олдуғу үчүн, о бир сәнәт нүмунәси кими арадан кетмәмиш, фәгәт маһијәтини, аидијәтини дејишмишдир. Һал-һазырда Аваз лада көрә адландырылмыш, о, сәси тәчәссүм

стдирэн бир ме'јара, терминэ чевирилмишдир. Бурадан белэ суал мејдана чыха билэр ки, бэс авазы нечэ баша дүшөк?

Аваз мүэјјөн бир ладда, сэс сырасында, бир сыра сэсин сэрбэст вэзндэ, шифаһи эн'әнэви профессионал мусиги услубунда, истэнилэн тэрздэ, милли аһэнкэ үјгүн зөвлэ охунмасына дејилир. Муғам шө'бөлөриндэ ханэндэ канону, ганунаујгунлуғу горумалы, сонра исэ истэнилэн импровизэ элементлэрини ифа етмэлидир. Авазда исэ ханэндэ сэрбэстдир вэ о өз импровизэсини истэдији сәпкидэ гура билэр. Элбэттэ, аваз охунаркән мүэјјөн ше'рдән, мөтндөн истифадэ олунарса, ханэндэ аһэнк ганунуну сахламағ мөчбуријјетиндэ галыр.

Рэдиф: Мүасир Азэрбајчан муғам сәнэтинин инкишафында јаддан чыхмыш, лакин ифада практики оларағ истифадэ едилэн "Рэдиф" сөзү һаггында гыса да олса мүэјјөн билки вермөји лазым билирик. Гәрб, рус, кечмиш совет, о чүмлөдөн бир сыра Азэрбајчан мусигишүнәслары муғам сәнэтинин арашыдырылмасында Рэдиф термининэ раст кәлдикдэ механики оларағ ону Иран (фарс - И.Р.) мусигиси илэ әлагөлөндирирләр. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, әксәр мусигишүнәслар вэ муғам ифачылары бу сөзүн мә'насыны индијэ гэдәр билмирләр. Чүнки, бу маһијјөтчө төчрүбөдө истифадэ едилсэ дә, бир термин кими ифачылар арасында јаддан чыхмышдыр...

Рэдиф¹ муғам дәсткаһларынын ифасында, устад ифачынын шө'бэ, кушәләри истэдији ардычыллыгла гурмасына дејилир.

Муғам ифачылығында устад сәнәткәрын өз рэдифләри мөвчуд олмушдур. Мәсәлән, М.Ф.Рзајевин, Г.Пиримовун, Ә.Бакыхановун, Б.Мәнсуровун ифаларында структур бахымындан олан фәргә, јө'ни ејни бир муғам дәсткаһыны ајры-ајры шө'бэ вэ кушәләрлө ифа етмәләринә, дәсткаһын ифасы үчүн онларын гурдуғлары фәрди композисијаја рэдиф дејилир. Г.Пиримовун ифасында олан "Маһур-һинди": Маһур, Үшшағ, Шикәстәји-фарс, Дилруба, Әрағ, Б.Мәнсуровун ифасында олан Маһур-һинди: Новрузи-Әчәм, Маһур, Гоша мизраб, Чаһар мизраб, Бүзүрк, Раст-һинди, Мизраби-Күлриз, Зәнкбари, Рак-һинди, Һүснијјә, Шикәстеји-фарс, Мүбәрригә, Әширан, Һезарә Әрағ, Әрағ, Зәнки-Шүтүр, Пәнчкаһ, Мизраби-чәнк, Рак Абдулла исэ онун рэдифләридир. Муғам

1 Рэдифин һәрфи мә'насы сыра демөкдир.

дәсткаһларынын чөдвөлләриндэ ејни адлы муғамлар ајры-ајры композисијаларда, вариантларда кәстәрилмишдир. Онларын һәр бири ајры-ајры рэдифләрдир. Муғам сәнэтиндэ рэдифләр устад сәнәткәрын ады илэ бағлы олур (бах: чөдвөлә).

Мәсәлән, Иран муғам ифачылығында Мирзә Абдулла рэдифи, Әбүл Һәсән Сәбанын рэдифи олдуғу кими Азэрбајчан муғам ифачылығында да устад ифачыларымызын гурдуғу муғам композисијалар онларын ады илэ бағлы олмалыдыр. Мәс: Г.Пиримовун "Маһур-һинди" рэдифи вэ ја Б.Мәнсуровун Маһур-һинди, Шүр рэдифләри..

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Азэрбајчанда бә'зи муғам ифачылары арасында рэдифләр сәһвән - муғам композисијалары, услуб вэ ја мөктәб сөзү илэ адландырылмышдыр. Элбэттэ, нә услуб сөзүнү, нә дә мөктәб сөзүнү рэдифләрлө гарышдырмағ олмаз. **Услуб муғам дәсткаһларынын композисија гурулушу дејил, ифа тәрзиндэ мөвчуд олан фәрдиликдир. Ифачылығ мөктәби исэ устад сәнәткәрын јетиширдији нәслин о эн'әнәни јашатмасы демөкдир.**

Дәрамөд¹ инструментал мусиги жанрынын бир шахәсидир ки, муғам дәсткаһларында кениш истифадэ олунур. Дәрамәдин јаранма тарихи һаггында там мә'лумат олмадығы үчүн онун һансы шәраитдә јарандығыны гыса да олса гејд едәк. Дәрамөд инструментал пјес кими сарај мусиги салонларында профессионал ифачылар тәрәфиндән јарадылмышдыр. Тарихчиләрин вэ Иран мусигишүнәсларынын вердији мә'лумата көрә Дәрамөд инструментал жанры һәлә Сасаниләр дөврүндә Хосров Пәрвизин сарајында чалынырды.²

Дәсткаһ жанрына дахил олан Дәрамөд инструментал мусиги нөвү муғам дәсткаһларынын сарајларда формалашдығы дөврә тәсадүф едир. Дәсткаһлар шаһлар вэ јахуд һәр һансы бир мөвзү вэ предмет илэ әлагәдар һадисәләрә итаһф олунмуш ајры-ајры һаваларын муғамларын мөчмүју (чәми) олдуғу үчүн, онларын сарајда шаһ габағында ифасындан әввәл һөкмән ојағ ритмик

1 Дәр-фарсча гаһы, амөдөн-дахил олмағ, јө'ни гаһыдан дахил олмағ, ичөријө кирмәк, жириш.

2 Бизим фикримизчә бу жанр сарај мусиги эн'әнәси илэ бағлы олдуғу үчүн даһа гөдим дөврләрә аиддир.

хүсусијјәтдә инструментал мусиги нөмрөләри, мелодиялары чалынарды.

Муғамлары јарадан устад ифачы сәнәткарлар дәрәмәд, рәнк, тәсниф, диринкәләри дә муғамлар кими мүәјјән һадисә илә әләгәдар јаратмышлар. Адәтән бу мусиги сәнәт нүмунәләринин јарадычылары сарајын мәшһур мусигичиләри иди. Онлар шаһын, шаһзадәнин тә'риффи илә әләгәдар јаранмыш муғамларын көкү, лады әсасында гејд етдијимиз вокал-инструментал вә инструментал мусиги нүмунәләрини јарадырдылар.¹

Дәрәмәдләр мәнсуб олдуғу муғам дәрәмәдләринин ады илә адландырылып вә бунула бағлы олдуғу үчүн онун лад-интонасија хүсусијјәтләрини өзүндә чәмләшдирир. Бу хүсусда проф. Р.Зөһрабовун јаздығы "...Дәрәмәд"дә муғам дәрәмәдләринин баш мусиги мөвзусунун вә лад әсасынын бүнөврәси гојулур. О, ејни заманда дәрәмәдләринин структуруну мүәјјәнләшдирир, онун нечә дејерләр "чыхыш нөгтәси" вәзифәсини көрүр. Бу мә'нада "Дәрәмәд"и дәрәмәдләринин тәмәл дашы сажмағ олар" (2.30, с.92) – фикринә һеч чүрә бәрәәт газандырмағ олмаз. Әввәлә гејд едәк ки, Р.Зөһрабов һәммин әсәрин сонрақы сәһифәсиндә јазыр: ""Мажә" әсас муғам дәрәмәдләринин ады илә адланыр. Мәс., "Мажә-раст", "Мажә-шур" вә и.а. Бу шө'бәни дәрәмәдләринин бүнөврәси сажмағ олар. Тәсадуфи дејил ки, "мажә" сөзүнүн бир мә'насы да "тәмәл" демәкдир" (2.30, с.94). Бурада мүәллиф бир-биринә зидд фикирләр сөјләмиш вә муғам дәрәмәдләринин ики тәмәли олдуғуну (Дәрәмәд, Мажә) көстәрмишдир. Гејд етмәлијик ки, муғам дәрәмәдләринин тәмәлини јалныз вә јалныз "Мажә" шө'бәси тәшкил едир. Дикәр тәрәфдән, бир муғам ифачысы кими гејд едәк ки, муғам дәрәмәдләринин структуруну, лад әсасыны, бүнөврәсини һеч вахт "Дәрәмәд" мүәјјәнләшдирир. Чох ифачылар муғам дәрәмәдләринин чаланда бә'зи вахтлар "Дәрәмәд" јох, "Рәнк" чалыр.

Демәли, белә һалда онлар бүнөврәсиз муғам дәрәмәдләрини ифа едирләр? Бу вә "Дәрәмәд"ин дәрәмәдләринин структуруну мүәјјәнләшдирирмәси фикри дә гәти дүзкүн дејил. Чүнки, бир дәрәмәдләрини әкәр ифачы "Дәрәмәд" ифа етмирсә, о, дәрәмәдләринин структуруну нечә мүәјјәнләшдирә биләр вә ифа едилән дәрәмәдләринин тәмәл дашына нечә чеврилә биләр?

Ону дејим ки, дәрәмәдләринин ладыны, структур гурулушуну анчаг устад ифачы, сәнәткар мүәјјән едир. Ифачы дәрәмәдләрини ифа етмәздән әввәл өз рәдифини гурур (муғамын структур композисијасыны) вә бу да дәрәмәдләринин ладыны мүәјјәнләшдирир. Мисал үчүн - ифачы "Раст" дәрәмәдләрини вә ја "Раст-Һумајун" дәрәмәдләрини чалырса бу дәрәмәдләринин структур гурулушлары ајры-ајры шө'бә кушәләрдән тәртиб олуначаг вә сөзсүз, биринин әсасыны "Раст" лады тәшкил едәчәксә, дикәринин бүнөврәсини мүәккәб гурулушту Раст-Һумајун лады тәшкил етмәлидир. Даһа садә мисал кими көстәрәк ки, ифачы "Маһур-Һинди", "Шур", "Забул" вә башга дәрәмәдләрини ифа едирсә, демәли, өзү габағчадан онун һәм структур, һәм дә лад гурулушуну мүәјјәнләшдирир олур. О ки, галды "Дәрәмәд" муғам дәрәмәдләринин баш мусиги мөвзусунун бүнөврәсини гојур фикринә, бу да елми, практик чәһәтдән әсассыздыр.¹ Чүнки, гејд етдијимиз кими, һәрках "Дәрәмәд" чалынмаса, демәли дәрәмәдләрини баш мусиги мөвзусу олмајачаг, белә һалда дәрәмәдләрини нә шәкилдә ола биләр?

Бүгүн дејиләнләрдән белә нәтичә чыхара биләрик ки, "Дәрәмәд" дәрәмәдләринин лад, структур вә мөвзу компонентләрини һеч чүрә мүәјјәнләшдирә, һәмчинин онун бүнөврәсини гоја билмәз. Дәрәмәд инструментал жанр олдуғу вә биләваситә бу вә ја дикәр муғам дәрәмәдләрини нәзәрә алынараг бәстәләндији үчүн дәрәмәдләринин лад-интонасија гурулушуну өзүндә әкс етдирир.²

Муғам дәрәмәдләрини Дәрәмәд үчүн јох, әксинә Дәрәмәд муғам дәрәмәдләрини үчүн бәстәләниб. Бу бахымдан дәрәмәдләрини әсас базис муғамдыр, дәрәмәд, рәнк, тәсниф, диринкә исә онун икилчи дәрәмәдләрини тәркиб һиссәләридир.

"Дәрәмәд" муғам дәрәмәдләринин ифачынын гурдуғу рәдифдән асылы олараг чалына да, чалышмаја да биләр. Бу инструментал жанр, муғам дәрәмәдләрини үчүн анчаг кириш функцијасы дашыјыр вә онун мелодик мөвзусу мүәјјән ритмик өлчүдә ифа едилир.

1 "Раст" дәрәмәдләрини үчүн "Дәрәмәд" варса, "Раст Һумајун" дәрәмәдләринин Раст-Һумајун Дәрәмәди һәләлик јохдур, онда нечә олсун?

2 ГЕЈД: Сон вахтлар бир сыра ханәндәләр "Бәрдашт" шө'бәсинин мусиги материалына сөз сечәрәк ону охујурлар. Белә ифада "Бәрдашт" өз функцијасыны дејишиб вокал-инструментал мусиги жанрына чеврилмиш олур.

1 Бу һагда әтрафлы бах: Сасаниләр дөврүнүн мусигиси фәсли.

Јери кәлмишкән бир мәсәлә үзәриндә хусуси олараг дајанмаг истәрдим. Сон 20 ил әрзиндә Азәрбајҗанда мусиги нәзәријҗәчиләри арасында муғамын нәзәријҗәси илә мәшғул олмаг мејилләри күчләнишидир. Белә төшәббүс тәғдирә лајигдир. Лакин, бир сыра нәзәријҗәчиләр тәдгиг етдикләри предмети истәр практикы, истәрсә дә нәзәри – чәһәтдән билмәдикләри үчүн чох зәиф вә һәтта зәрәрли елми мұһакимәләри, әсәрләри илә чыхыш едирләр. Белә әсәрләрдән бири дә сәнәтшүнаслыг доктору Рә'на Мәммәдованын 1989-чу илдә "Ишыг" нәшријҗатында чапдан бурахдыгы "Муғам-соната говшагы" монографыясыдыр ки, ону Азәрбајҗан мусигишүнаслыгында гара бир ләкә адландырмаг олар. О, өз нәзәри фикирләриндә (әкәр белә демәк оларса – И.Р.) сәнәтшүнаслыг намизәди Тамилла Чәнизәдәдән узаг кетмәмишидир. Т.Чәнизәдә муғамларда рефрен ахтарараг ону муғамын коденсијасында (әјагда) "тапдыгы" кими, Р.Мәммәдова да муғамда әсас мөвзусунун олмадығыны тәсдигләјир вә онун јериндә коденсија (әјаг) - "индикатор" сәсләндијинә һәкм верир. О, јазыр: "Әлбәттә, муғамын мөвзусу мәсәләсинә структур өлчүсүјлә јанашдыгда муғамда мөвзу јохдур фикрини сәјләмәк мүмкүндүр. Лакин функционал бахымдан јанашдыгда кәрмәк олур ки, муғамын мөвзусу онун мусиги образынын мұһүм бир чәһәтинин тәчәссүм формасыдыр (2.46, с.23). "Муғамда мөвзу кими мүтләг онун ладынын каденсијасы, јә'ни норматив мелодик охума - "индикатор" верилир, сонра исә ардычыл олараг, һәмин коденсија сәсләринин әлван, шахәли орнаментал илмәләри авазлары кәлир. Муғамда мөвзу сәвијјәсинә галхан белә каденсија ладын сәчијјәвилијини, ән зәриф функционал овгатларыны дәриндән ачмаға имкан верир. Даһа дәгиг десәк, муғам инкишафынын олдугча мүрәккәб гаршылыгыла әлагәләрини мәнз каденсија өзүндә тошлајыр вә әкс етдирир (2.46. с22.23). Кәрәсән сәнәтшүнаслыг доктору Р.Мәммәдова һансы структур өлчүсүјлә муғамлара јанашыр ки, орада мөвзунун олмадығыны тәсдиг едир? Әкәр авропа мусиги нәзәријҗәсиндәки мусиги формаларындан сәһбәт кедирсә е'тираф етмәлијәм ки, Р.Мәммәдова чох бәјүк сәһвә јол верир. Көрүнүр о, мусиги нәзәријҗәчиси кими өз ихтисасыны лазыми сәвијјәдә билмир. (Бах И.В.Способин "Мусиги формасы" М.1980. с.13., Л.А.Мазел, В.А.Тсуккерман "Мусиги әсәрләринин анализи" М.1967.с.493, Ј.Тјулин, Т.Бершадскаја, И.Пустыльник вә б. "Мусиги формасы" М.1965. с.35 әсәрләриндә мөвзу бәһсинә!) Верилән дәрс-

ликләрдә мөвзунун елми тә'јининә истинад едәрәк гәтијјәтлә демәк олар ки, муғамларда мөвзу вар!!!

Р.Мәммәдованын дејилмиш фикриндә нечә олур ки, муғамда структур бахымындан мөвзу олмур, функционал бахымдан исә һәмин шеј (мелодик гурулуш) мөвзу олур. Бу гәрибә мәнтигсизликдир. Әкәр мұәллиф өз фикринә белә инамлыдырса нот мисаллары вә конкрет муғам дәсткаһында буну сүбута јетирсин. Әфсуслар олсун ки, мұәллиф муғамларын нот јазыларына истинад етмир. Бош сөзләрлә дә елми мұһакимә, јени фикир демәк олмас. Муғамда "Мөвзу кими мүтләг онун ладынын каденсијасы... верилир" фикри исә сүбут едир ки, сәнәтшүнаслыг докторунун үмумијјәтлә муғам вә онун формасы һагда һеч бир анлајышы јохдур. Р.Мәммәдованын муғамла бағлы диқәр әсәрләриндә дә белә бағышланмаз, мәнтигсиз, елми әсасы олмајан фикирләр вардыр. Ади бир мәнтигдир ки, муғамда мелодик гурулуш, мөвзу јохдурса кәрәсән диңләјичи вә јахуд ифачы нәјә лазымдыр? Бәлкә онлар анчаг каденсија (әјаг) чалмаг вә ја диңләмәк үчүндүләр? Белә савадсыз мұһакимә сәтәншүнаслыг доктору адына јүксәлмиш бир адама бағышланмаз кобуд сәһвдир. Мұәллиф өзүнү тәсдигләмәк үчүн јазыр ки, "даһа дәгиг десәк, муғам инкишафынын олдугча мүрәккәб гаршылыгыла әлагәләрини мәнз каденсија өзүндә тошлајыр вә әкс етдирир". Кәрәсән муғам әјаглары (каденсијалар) нә вахтдан белә муғам инкишафыны тә'мин едиб. Ашағыдакы каденсијалары Р.Мәммәдова өзү јазыр ки, бах Ү.Һачыбәјовун вердији каденсијалара (с.8.9. һәмин әсәр)

дја-шүштәр лады

дја-шүштәр ладнын каденсијасы

до-чәнаркај лады

до-чәнаркај ладнын каденсијасы

до-бајаты-Шираз лады

до-бајаты-Шираз ладнын каденсијасы

Р.Мәммədованын вердији ног мисалы илə онун јухарыдакы фикирлəрини мугајисə етсəк чох күлүнч вə дилетант елми сəвијјəнин шаһиди оларыг. Бунлар бəс дејилмиш кими Р.Мәммədова сонрадан јазыр: "Бир чох дəрслик вə арашдырмаларда кəстəрилир ки, куја мугамда мөвзу јохдур вə ја мугам дагыныг мөвзуја маликдир" (Әфсуслар олсун ки, һеч бир мə'хəз кəстəрилмир. Билмəк олмур ки, о бири савадсыз мүллифлəр кимдир? Јазыда ејни заманда чох гəрибə бир мəнтиглə дə үзлəширик. Јухарыда Р.Мәммədова куја сөзүнү ишлəтмəклə наразылыгыны билдирсə дə, өзү тəсдиг едир ки, мугамда мөвзу јохдур. Кəрəсəн мүллиф нијə "куја" сөзүнү ишлəдир? Һəмин сəһифədə (23 с.) даһа бир əкс фикирлə растлашырыг. "Зəннимчə, мугамын да мөвзусу вар вə онун барəсиндə ајрыча данышмаг олар" (2.46. с.23)

(Әфсуслар олсун ки, Р.Мәммədова сонра бу һагда ајрыча данышмыр.) Сəнəтшүнаслыг докторунун нə демəк истəдијини баша дүшмəк олмур. Көрүнүр о, өзү дə нə демəк истəдијини баша дүшмүр. Китабын һəмин сəһифəсиндə охујурут: "Доғрудан да, елə көрүнə билəр ки, мугам əсəриндə (бəлкə мугам жанрында? – И.Р.) илкин авазлары дəјишдирмəјин тə'сирли јолларындан бири онун сəс учалыгы вə əһагəлијини кенишлəндирмəкдир (хејир, һəрмəтли доктор! Сəс учалыгыны дəјишмəклə авазы дəјишдирмирлəр – И.Р.) вə бу да куја илкин, чатдырычы интонасија-мөвзунун "сəпəлəнмəсинə" сəбəб олур. (Буну гəтијјəтлə дејирик ки, мугамларда мөвзу сəпəлəнмир. Әксинə, һəр дəсткəһын, шə'бəнин өз мүстəгил мөвзусу вə онун инкишафыны тə'мин едэн мусиги компонентлəри вар! – И.Р.) Лакин, сəһбəт Азəрбајчан мугамындан кетдикдə (демəли бу вахта гəдəр дејилən фикирлəр Азəрбајчан мугамларына аид дејилдир? – И.Р.) бу фикир јалныз чох мүһүм бир шəрттин көзлəнилидији һалларда доғрудур: сəсин узадылмасы, галхыб-енмəsi, əријиб-итмəsi, сəпəлəнмəsi (чох мүһүм шəртдир! – И.Р.) вə с. əсас мелодик мөвзу-каденсија јувасыны јох етмəмəли, кизлəтмəлидир. (Кəрəсəн һарада кизлəтмəк мүмкүндүр?- И.Р.) Каденсија ајдын ешидилмəлидир. (Һəрмəтли һəмкарым, кизлəдилмиш коденсија нечə ајдын ешидилə билəр? Белə мəнтигсиз сөз јыгымыны охујанда мəшһур рус сатирики-јумористи М.Задорновун чыхышлары көз габагында дурур-И.Р.) Мугамын башлыча тоника ("нəгарəт") шə'бəsi олан "мајə"нин мə'насы бу шəртдən асылыдыр". (2.46.с.23) (Мугамда тоника (нəгарəт) шə'бəsi олдуғуна да раст кəлдик! Шүкүрлəр олсун сənə еј

аллаһым – И.Р.) Кəстəрилən ситатлар Р.Мәммədованын əсəринин чəми бир сəһифəсиндə с.23-дə олан фактлардыр. Көрүн о бири сəһифəлəрдə нəлəр вар!

Мугамы соната формасы илə мугајисə едэн Р.Мәммədова јазыр ки, "Лакин мугам формасынын јаранмасында јалныз ладын тоникасынын тəсдиги илə бағлы олан експозисија зонасы дејил, һəм дə алтерасија бəлмəлəри илə бағлы олан ишлəнмə зонасы мүəјјəн рол ојнајыр... Мугамын сонунчу динамик реприза зонасы "Мајə" шə'бəсинин бир октава јүксəкдən тəкрарыдыр." (2.46.с.20-21) Бу фикри шəрһ едəрəк кəстəрмəлијик ки, əкəр експозисија зонасындан сəһбəт кедирсə Р.Мәммədова əсас мөвзуну, кəмəкчи мөвзуну, бағлајычы вə тамамлајычы мөвзулары да кəстəрмəлидир. Әсəрдə əсас мөвзунун јериндə каденсија чалыныр дејилəндə сөзсүз ки, мүллиф мугамда кəмəкчи вə с. мөвзулары тапмамышдыр (чүнки, каденсијадан сонра һеч нə чалынмыр), тапмышдырса бу һагда һеч бир мə'лумат верилмир. Ону да гејд едим ки, реприза зонасында (Р.М. тə'биринчə десəк) мајə шə'бəsi бир октава јүксəкдən тəкрарланмыр! Тəкрарланан сəс јүксəклији олан нотдур (истинад пəрдəsi – И.Р.) Бу нотун, истинад пəрдəнин əсасында башга шə'бəлəр ифа едилир. Мəс: Раст-да "Əраг", Шурда "Сəмаји Шəмс" вə с.

"Бəрдашт" да функционал бахымдан "Дəрамəd" кими кириш характери дашыјыр. Бунлары ајыран əсас чəһəт ритмик компонентлəрдир. "Бəрдашт" сəрбəст вəзидə шифаһи əн'əнəви профессионал мусиги услубунда јазылмыш инструментал мусиги һавасыдыр. Адəтən "Бəрдашт" əн'əнəјə кəрə инструментал мугам ифачылыгында кениш тəтбиг олунур. Бу мə'нада Бəрдашт инструментал мугам дəсткəһында кириш функцијасыны дашыјыр. "Бəрдашт" кими инструментал мугам дəсткəһларында бə'зи вахтлар¹ ашыг сənəтиндən əхз олунмуш "Пишро"² дејилən инструментал киришдən дə истифадə едилир. Һəм функционал чəһəтдən, һəм дə маһијјəтчə бунларын һəр икиси ејнидир. XIX əр мугам ифачылыг əн'əнəлəриндə о чүмлədən Мəнсуровлар нəслинин мугам ифачылыг əн'əнəсиндə "Пишро" инструментал киришдən мугам дəсткəһларында истифадə едилəрди. "Бəрдашт"дан сəһбəт ачан Р.Зəһрабов јазыр: "... о, мүтлөг дəрамədдən сонра

1 Инструментал мугам дəсткəһы үчүн дəсткəһ бəһсинə бах.

2 Пишро-лүғəти мə'насы ирəлидə кедən, башчы, лидер. Бах: фарс-рус лүғəти, М., 1983, т.1, с.330

чалыныр... "Бәрдашт"да муғам дәстқаһынын үмуми әһвал-руһијјәси, образлы-емосионал аләми өз әксини тапыр".(2.30. с.93)

Бәрдаштын мүтләг Дәрәмәддән сонра чалынмасы һөкмүнү вермәк фикримизчә әсассыздыр. Дәрәмәддән јазаркән гејд етдик ки, ифачыдан асылы олараг вокал-инструментал дәстқаһда о чалынмаја да биләр. Белә тәгдирдә Бәрдашт да чалынмыр. Јә'ни "Рәнк"ин ифасындан сонра ханәндә истәрсә бирбаша Мајә, истәрсә дә Бәрдашт охуја биләр. Бу һалда ифачылар "рәнк"ин канденсијасыны дәјиширләр. Мәс. "Раст" дәстқаһында ханәндә Мајә охујарса, чалынан "рәнк"ин әјағы "Мајә"јә, "Бәрдашт" охујарса, әјаг (канденсија) үфүги истигамәтдә јухары апарылыб Бәрдаштын истинад пәрдәсиндә тамамланыр.

"Бәрдашт" инструментал муғам дәстқаһларынын¹ кириш һиссәсидир. "Дәрәмәд" исә вокал-инструментал дәстқаһларын кириш һиссәсидир. Бунларын һәр икисинин ифа олунуб олунмамасы ифачы-сәнәткарын гурдуғу рәдифдән асылыдыр. Бурада "мүтләг чалыныр" һөкмүнү вермәк әбәсдир. Инструментал муғам ифачылығында Бәрдаштда муғам дәстқаһынын үмуми әһвал-руһијјәси, образлы-емосионал аләми өз әксини тапа билмәз. Һәрқаһ Р.Зәһрабовун дејилән фикрини бир әсас кими кәтүрсәк, мәнтиги бахымдан белә чыхыр ки, Бәрдашты кенишләндирилмиш формада ифа етсәк, онда о, муғам дәстқаһынын үмуми әһвал-руһијјәсини, образлы-емосионал аләмини там мә'нада әкс етдирдији үчүн муғам дәстқаһыны ифа етмәјә һеч еһтијаж да галмыр. Муғам дәстқаһынын әһвал-руһијјәси вә образлы-емосионал аләми устад сәнәткарын гурдуғу рәдифдән асылыдыр. Бунун парлаг тәчәсүмүнү ашағыдакы чәдвәлдән даһа ајдын көрмәк олар

Иран (фарс) Чаһарқаһ дәстқаһынын рәдифи М.Бәркишлинин әсәриндән		Шимали Азәрбајчан Чаһарқаһынын ифачылар арасында гәбул олунмуш рәдифи
1. Чаһар мизраб	32. Мүәрбәд	1. Бәрдашт
2. Дәрәмәди-әввәл	33. Мүхалиф	2. Мајә (тахт-каһ)
3. Дәрәмәди-доввом (икинчи)	34. Мүхалиф (икинчи ифа)	3. Бәстә-Никар
4. Дәрәмәди-севвом (үчүнчү)	35. һачы – һәсәни	4. һисар

1 Инструментал муғам дәстқаһы үчүн дәстқаһ бәһсинә бах.

5. Дәрәмәди-чаһаром (дәрдүнчү)	36. Бәстә – Никар	5. Мүалиф
6. Мује	37. Мәғлуб	6. Гәррә
7. Керешме	38. Мәғлуб (икинчи варианты)	7. Мүхалиф
8. Пиш-зәнкүлә	39. Нәғмә	8. Мәнсуријјә
9. Зәнкулә	40. Дүбәјти	9. Мәғлуб
10. Мујеје Сәғир	41. Керешме.	
11. Нәғме	42. Һәзин	
12. Керешме	43. Һозан	
13. Зәнке-шотор	44. Мује	
14. Забул	45. Һоди	
15. Пәнчјеһе-мује	46. Пәһләви	
16. Забул (икинчи ифа, кедиш)	47. Рәчәз ја Әрчүзәһ	
17. Бәстә-Никар	48. Мәнсури	
18. Забул (үчүнчү ифа)	49. Пәнчјеһи Мује	
19. Зәнкулә	50. Зәнкулә	
20. Авәзе мује	51. Нәғме	
21. Забул (дәрдүнчү ифа)	52. Каһкилује	
22. Һесар	53. Керешме	
23. Һесар (икинчи ифа)	54. Форуд	
24. Зәнкулә	55. Ләзки	
25. Нәғмә	56. Һачыјеһ	
26. Һесар (үчүнчү ифа)	57. Мәһн	
27. Дотајеки	58. Шәһр-Ашуб	
28. Чаһар мизраб	59. Һесар	
29. Керешме	60. Һозан	
30. Һозан	61. Мәғлуб	
31. Пәс Һесар	62. Шалахо	
	(3.105, с.181; 5.08; 6.13)	

Чәдвәлдә кәстәрилән рәдифләр һағында кениш билки верилмәјәчәк. Чүнки, бу барәдә хүсуси тәдгигат иши јазылмаг-дадыр. Иран (фарс) Чаһарқаһынын ифасында Мује, Мујеје-Сәғир, Керешме, Забул, Нәғмә, Мүәрбәд, Һәзин, Һозан, Һоди, Пәһләви, Бәстә-Никар вә б. кушәләр лирик әһвал-руһијјәли олуб, гәм, нәгә мотивләрини әкс етдирән емосионал хүсусијјәтә малик олдугу үчүн Иран-фарс Чаһарқаһы лирик-психолоји әһвал руһијјәдәдир.

Мəһз бу кəстəрилəн кушəлəрин интонасија чəшидлəри, хəмчинин онларын гəм кəтирəн лирик əһвал-руһијјəsi Иран (фарс) Чаһаркаһынын образлы эмосионал алəминин лирик хусусијјəтлəрини ачмышдыр. Кəстəрилəн рəдифдə Зəнкулə, Һисар, Дотајеки вə Чаһар мизрабларын, Мухалиф, Мəнсури, Рəчəз вə башга кушə вə ифа мəзијјəтлəриндəн истифадə олунмасы мубаризлик əһвал-руһијјəsi ашыласа да, гəмли, лирик интонасијалы Мујенин - 6, Керешменин - 5, Забулун - 4, Нəгмəнин - 4 дəфə єни рəдифдə истифадə олунмасы гəм, налə интонасија зəнчирлəри илə бир-биринə сых бағланмыш мусиги образларыны эмосионал бахымдан даһа да хəзинлəшдирмишди.

Шимали Азəрбајчанда ифа едилəн рəдифдə (чəдвəлə бах) исə образлы алəм мубаризлик, гəһрəманлыг əһвал-руһијјəлидир. Чунки, бурада Бəрдашт, Мајə, Һисар, Мухалиф, Мəнсуријјə шə'бəлəрин мубариз, гəһрəманлыг əһвал-руһијјəsi үстүнлүк тəшкил едир вə əсас эмосионал образы да мəһз бу сəчијјəви чəһəтлəр мүєјјəнлəшдирир. Кəстəрилəн мисаллар сүбуг едир ки, муғам дəсткаһынын образлы-эмоционал алəми, үмүми əһвал руһијјəsi бир шə'бədə, хусусən дə Бəрдаштда чəмлəшə билмəз. Бəрдаштда, əлбəтгə, бу да бүтүн дəсткаһларда јох, јалныз бир сыра дəсткаһларда муғам дəсткаһынын лад-интонасија хусусијјəтлəри өзүнү кəстəрир. Бир чох ифачылар Бəрдашт əвəзинə мəсəлən, "Раст" да "Новруз-рəвəндə", "Сузи-күдaz", Маһур-Һиндидə "Новруз-Əчəм", "Шаһ Хəтаи", Шүштəр вə Раһабда "Əмири", "Бəзмикаһ" (Б.Мəнсурувун ифасында), Шурда "Нəва", Һумајунда "Нəва Нишапур" да ифа едирлəр. Белə тəгдирдə муғам дəсткаһынын лад-интонасија хусусијјəтлəри конкрет олараг бу вə ја дикəр шə'бədə чəмлəшмəјə дə билəр. Мəсəлən, Шүштəр муғам дəсткаһында Əмири Шүштəрин лад-интонасија хусусијјəлəрини өзүндə чəмлəшдирмир.

Муғам дəсткаһлары бизим фикримизə кəрə мусиги фолклору-музун (2.30, с.88) јох, шифаһи əн'əнəви профессионал мусигимизин инкишафынын јүксək мəрһəлəсидир.

Јухарыдакы бəһслəрдə сүбуг етмишдик ки, ажры-ажрылыгда мусиги һаваларындан ибарəт олмуш муғамларын тарихən јарадычылары вар иди. Буна дəлалəт едən фактлардан бири муғам шə'бəлəринин ажры-ажрылыгда өз лад əсасы, бүнəврəси олмасыдыр (бах: Əбдүл Гадинин 24 шə'бəнин лад əсасына). Дикəр тəрəфдən исə бу мусиги һаваларынын өзүнə мəхсус əјағлары (каденсијалары) олмасы мусиги фикринин тамамланмасыны,

биткин форманы (маһныларда олдуғу кими) əјани сурəтдə кəстəрир (бах: Б.Мəнсурувун вə Г. Пиримовун ифаларында олан Маһур-Һинди дəсткаһынын нот мисалларына). В.Белјажевин вə мəшһур ханəндə Бүлбүлүн муғамларын ажры-ажры һавалардан, јə'ни бир һиссəли вокал-инструментал əсəрлəрдən ибарəт олмасыны тəсдиг етмəсини Р.Зəһрабов əјани сурəтдə өз əсəриндə кəстəрмишдир (2.30, с.89). Бу дəлиллəрин өзү кəстəрир ки, муғамлар фолклор јох, шифаһи əн'əнəви профессионал мусиги нүмунəлəридир. Бу мə'нада муғамларын дəсткаһ (2.27, с.147-149) шəклиндə формалашыб ифа едилмəsi тарихи-нəзəри мұлаһизəсинə дигтəт јетирək.¹

Муғам дəсткаһлары гəјд етдијимиз кими сарајларда, зијафəт вə дикəр бəјүк мусиги мəчлислəриндə формалашыб мейдана чыхмышдыр. Иран вə тачик алимлəринин вердији мə'лумата кəрə дəсткаһ жанры Хосров Пəрвизин сарајында формалашыб мейдана кəлмишдир. Бизим фикримизчə исə бу сарај вə зијафəт мəчлислəри илə бағлы олдуғу үчүн даһа гəдим дəврлəрə тəсадүф едир. Дəсткаһ формасыны бир нечə мусигичинин бир јердə отуруб јаратмасы фəрзијјəsi дə фикримизчə дүз дејил. Бу хусусда В.Белјажевин "Практик мусигичилəрин-бəстəкар вə ифачыларын, мусигишүнасларын нүмəјəндəлəри илə бирликдə јарадычылыг əлағəsi нəтичəсиндə нəһажəт, сүита гурулушулу "дəсткаһ" јаранды" (2.30, с.90) - фикри мəнтиги бахымдан проблеми ачмыр. Чунки, дəсткаһын јаранмасыны конкрет вахтда, мұһитдə бир нечə нəфəрин јаратмасыны кəстəрмək үчүн тарихи сənəдлəрə вə мүєјјəн сими мəхəзлəрə истинад едилмəли иди. Фикримизчə дəсткаһ жанрынын јаранмасы үчүн əсас амил сарај мəчлислəринин кечирилмəсинин характерик хусусијјəтлəри олмушдур. Сарајларда устад ифачылар шаһлары вə шаһзадəлəри, онлары əһатə едən мұһити, сарајлары, əшјалары тə'риф едəркən саатларла чалыб охумалы олурдулар. Саатларла чалыныб охунан һавалар мұхтəлиф вахтларда тəкрар вə єни бир мəсəлəјə итһаф олундуғу үчүн бу кими һавалар бир сүжет əтрафында бирлəшдирилирди. Мəс.: Хосров Пəрвизин шə'нинə јазылмыш Хосровани дəсткаһы (2.16, с.165)нда Хосров Пəрвизин, Шəбдизин (Хосров Пəрвизин аты), "Ширинин" тə'рифи илə əлағəдар олан һавалар топланыр вə бу һавалар силсилə шəклиндə, нəвбə илə бир-биринин ардынча охунурду. Устад ифачылар бу һаваларын монотон тə'сириндən

1 Дəсткаһ: 1.Дəст-Əл 2) Бир-бирини тамамлајан бир нечə шəјин һамысы. 1...10) Єни вə ја јакын нəвлү габ, палтар вə с. (муғам һаваларынын -И.Р.) јығыны.

гачмаг, јә’ни ифа етдикләри силсиләни рөвнәгли чазибәдар етмәк үчүн мүхтәлиф характерли, ритмик - вәззли рәнкләри, диринкәләри, тәснифләри дә бу силсиләјә дахил едирдиләр. Белә силсиләләр шаһларын хошуна кәләрдисә, онлара јахшы ән’ам вермәклә јанашы, бу силсиләләри дәфәләрлә тәкрат чалдырардылар. Мәһз бу характерик чәһәт дәсткаһ жанрынын мејдана кәлмәсинә зәмин јаратмышдыр. Сөзсүз ки, уstad-ифачыларын өз рәдифләри олдуғу үчүн дәсткаһлар да мүхтәлиф рәдифләрдә, формаларда ифа едилди. Муғам ифачылығында олан бу ән’әнә индики дөврә гәдәр кәлиб чатмышдыр. “Габуснамә” әсәриндә “мәчлисләрдә гочалар олан јердә ”раһ”, чаванлар олан јердә “хәфиф”, орду башчылары, чәнжавәрләр олан јердә “Мавә-рәннәһр” дүбәјтләринин чалыныб-охунмасы төвсијә олунур”.

Ејни заманда гејд олунур ки, һәмишә Хосровани һавалары чалыб- охума... Мүтрүблүк шәрти о дејил ки, һөкмән әввәлчә Раst пәрдәсиндә бир шеј чаласан, сонра гајда үзрә “Бадә”, “Ираг”, “Үшшаг”, “Зирәфкәнд”, “Бусәлик”, “Исфәһани”, “Нәва” вә “Бәстә” пәрдәләриндә чалыб мүтриблик шәртини јеринә јетирмиш оласан. ... Фикир вер, көр ким һансы “раһ”ы истәјир, һансы “һаваны” сеvir... Мусигишүнаслыгда ән бөјүк мәһарәт динләјичинин арзу вә истәјини, зөвг вә диләјини тә’мин етмәкдир” (2.16,с.166-167). Кәстәрилән фикир Х әсрдә дејилсә дә, ифа тәрзиндән нечә истифадә олунмасы вә мәчлисләрин характерик чәһәтләринә дигтәт јетирилмәси төвсијә олунур. Сөзсүз ки, мусиги мәчлисләриндә мөвчуд олан јүксәк тәләбкарлыг, муғам дәсткаһларынын формалашмасына вә ифа хүсусијәтләринин тәкмилләшдирилмәсинә бөјүк тә’сир кәстәрмишдир.

Муғам дәсткаһлары ики формада мөвчудур. Биринчиси вокал-инструментал, диқәри исә инструментал-муғам дәсткаһларыдыр. Бу елми консепсијаны муғам ифачылары вә бир чох нәзәријәчиләр гәбул етсәләр дә, проф. Р.Зәһрабов муғам дәсткаһларыны јалныз вокал-инструментал формада гәбул едир. Она көрә дә бу елми көрүшү изаһ етмәкдән өтрү гыса да олса бу проблеми шәри етмәји лазым билирик.

Дәсткаһ сөзүнүн етимоложи мә’насынын изаһы кәстәрир ки, ејни вә ја јахын нөвлү муғам һаваларынын топлусуна Дәсткаһ дејилир. Ел арасында даһа чох ишләнән “чај дәсткаһы ач” вә ја “чај дәсткаһы дүзәлт” сөзүнә фикир верәк. Имканлы адам чај дәсткаһы ачанда чај сервисиндә олан бүтүн предметләри

сүфрәјә дүзүр. Јә’ни столун үзәриндә зәнкин чешидли габлар олур. Касыб бир адамын чај дәсткаһы исә сөзсүз ки, ондан фәргли олур. Столуң үзәринә бир нечә стәкан, нәлбәки вә гәндгабы гојулур. Кәстәрилән мисалдан ајдын көрүнүр ки, һәр ики һалда чај дәсткаһы ачылымышдыр. Фәрг исә биринин диқәринә нисбәтән предметләрин сајча зәнкин олмасындадыр.

Муғам дәсткаһында да бу принцип өзүнү һифз етмишдир. Вокал-инструментал жанр мүрәккәб олдуғу үчүн мөвчуд олан муғам дәсткаһына Дәрамәд, рәнк, тәсниф, диринкә, муғам һавалары дахилдир. Инструментал муғам дәсткаһларына исә Бәрдашт вә силсилә шәклиндә бир-биринә зәнчирвари бирләшән муғам һавалары – шә’бә вә кушәләр дахилдир.

Азәрбајчан мусигишүнаслығында мусигимизин тәснифатыны верән проф. М.С. Исмајылов ону үч јерә бөлмүшдүр: 1) Бәһрли; 2) Бәһрсиз; 3) Гарышыг бәһрли. Рәнкләр, тәснифләр, диринкәләр, дәрамәдләр вә б. бәһрли група, муғамлар бәһрсиз група, зәрби муғамлар гарышыг бәһрли група дахил едилмишдир. Азәрбајчан мусигисинин ритмик хүсусијәтинә көрә үмуми шәкилдә бу чүр тәснифаты өзүнү доғрулдур. Лакин, гәдим ән’әнәјә әсасланан кениш шахәли муғам жанрынын форма бахымындан фәрди тәснифаты Азәрбајчан мусигишүнаслығында верилмәмишдир. Бу да муғамын-дәсткаһын формасынын нәзәри аспектләринин тәдигини мүәјјән дөрәчәдә чәтинләшдирилмишдир. Дәсткаһын, муғам жанрынын тарихи вә нәзәри әсаслары өјрәниләндән сонра онларын дәгиг тәснифатынын верилмәсинә мусигишүнаслыгда бөјүк ештијач дүјүлдүгүнүн шаһиди олдум. Она көрә дә дәсткаһларын елми тә’јинини-тәснифатыны мусигишүнаслыгда илк дөфә олараг ашагыдакы формада веририк:

Дәсткаһлар мүасир дөврүмүздә ики формада – вокал-инструментал вә инструментал шәкилдә өз инкишафыны тапмышдыр.

Вокал-инструментал муғам дәсткаһлары мүрәккәб бир жанр кими дөрд гисмә бөлүнүр. 1. Ири һәчмли вокал-инструментал муғам дәсткаһлары; 2. Мүрәккәб вокал-инструментал муғам дәсткаһлары; 3. Садә вокал-инструментал муғам дәсткаһлары; 4. Кичик һәчмли вокал-инструментал муғам дәсткаһлары.

1. **Ири һәчмли вокал-инструментал муғам дәсткаһлары** булардыр: Раst, Маһур-Һинди, Шур, Һумајун, Шүштәр, Забул, Бајаты-Шираз, Чаһаркаһ.

2. Мүрөккөб вокал-инструментал муғам дәсткаһлары бунлардыр: Раст-Маһур, Раст-Һумајун, Раст-Секаһ, Шүштәр-Һумајун, Секаһ-Забул вә б.¹

3. Садә вокал-инструментал муғам дәсткаһлары ики гисмә бөлүнүр: 1. Зәрби муғамлар; 2. Шикәстәләр.

1. Зәрби муғамлар бунлардыр: Һераты, Аразбари, Мәнсуријә, Мани (Османлы-И.Р.), Сәмаји-Шәмс, Овшары, Һәјдәри, Үззал, Гарабағ шикәстәси (XIX-XX әсрин әввәлләриндә бу шикәстәләрә дахил олуб - И.Р.), XIX әсрдә исә Кәрәми, Ашиги, Бајаты, Чәфатаји (ола билсин Чофтаји-И.Р.)

2. Шикәстәләр исә бунлардыр: Кәсмә Шикәстә, Ширван Шикәстәси (Сарыторпаг шикәстәси - И.Р.), XIX әсрин ахырында Фарс Шикәстәси, Кешиш оғлу, Короғлу.

Сон дөврләрдә (30-40-чы илләрдә) шикәстәләр ајры бир жанр нөвү кими јох, зәрб муғамларын ады алтында ифа едилирди. Она кәрә дә Гарабағ шикәстәси бүтүн динләјичиләрә зәрб муғам кими танышдыр. Әсиндә о, шикәстәләр групуна дахилдир. Ејни заманда Фарс шикәстәси дә өз функцијасыны дәјишәрәк муғам дәсткаһларында шәкистеји-фарс шө'бәси кими ишләдилмишдир.

Мәрһум устад тарзән Б.Мәнсуровун вердији билкијә кәрә 1930-чу илләрә гәдәр шикәстәләр мүасир ифадан фәргли олараг бәһрсиз група дахил олуб сәрбәст ритмлә ифа едиләрди. Јә'ни Шикәстә сөзүнүн мә'насы кими шикајәт тәрзли, јаныглы, гәмли тәрздә чалыныб охунарды. Лакин, республикада халг чалгы аләтләри ансамбллары вә оркестри јарадылдыгдан сонра шикәстәләр дә мүәјјән өлчүләрә салынымыш вә зәрб аләтләринин мүшајәти илә ифа едилмишдир.

1 ГЕЈД: Раст-Маһур, Раст-Һумајун, Раст-Секаһ вә б. бу нөв дәсткаһлар ифа практикасында сон дөврләрдә демәк олар ки, ишләдилмир. Лакин бу муғам дәсткаһлар XIX әсрдә мөвчуд олмушдур. Ифачы ханәндәнин усталыгындан асылы олараг бу нөв вокал-инструментал муғам дәсткаһлары асанлыгга бәрпа едилә биләр. Бурада һәр шеј ханәндәнин бачарыгындан, ифа мөһарәтиндән асылдыр. Мүрөккөб формалы муғамларда бир муғамдан бир нечә муғамә кечмәк вә ахырда әввәлки муғамә гајытмаг олар. Елми дилдә буна модулјасија дејилир. Бу һалда бүтүн ифачылыг мәс'улијәти ханәндәнин үзәринә дүшүр. Иран фарс мусигисиндә белә үсүлдан ханәндә вә инструменталист ифачылар кениш итифадә едиләр.

4. Кичик һәчмли вокал-инструментал муғам дәсткаһлары ики гисмә бөлүнүр: 1. Кичик-һәчмли вокал-инструментал муғам дәсткаһлары. 2. Мәснәвиләр.

1. Кичик-һәчмли вокал-инструментал муғам дәсткаһлары бунлардыр: Бајаты-Күрд, Шаһназ, Гатар, Бајаты-Гачар (Чәнуби Азәрбајчанда Бајаты-Түрк - И.Р.), Рәһаб (Рәһавәнд, Рәһави - И.Р.), Мирзә Һүсејн секаһы, Харич секаһ, Һашым секаһ, Чәнуби Азәрбајчанда јухарыдакылардан әлавә Дәшти, Әфшари, Бајаты-Исфahan.

Мәснәвиләр исә бунлардыр: 1. Мәснәви, 2. Пәһләви, 3. Мә'нәви, 4. Мөвләви, 5. Чөһәри, 6. Мәсиһи, 7. Чүдаји (1.03)

Мәснәвиләр Чәләләддин Руминин, Мөвләвинин, һәмчинин танынымыш Шәрг шаирләринин мәснәвиләринә гошулмуш мусиги нүмунәләридир.

Әфсуслар олсун ки, адлары чәкилән вокал-инструментал мәснәвиләр һал-һазырда олдуғу шәкилдә өзүнү һифз етмәмишдир. Онлар мүасир муғам ифачылыгында јалныз инструментал шәкилдә сахланылымышдыр. Мәрһум Б.Мәнсуровун ифасында адлары чәкилән мәснәвиләр мүхтәлиф муғам дәсткаһынын шө'бә вә кушәләри кими ифа едилирди. Онларын нот вә лент јазылары мөвчуддур. Бунларын вокал-инструментал шәкилдә бәрпа едилмәси мүмкүндүр.

Инструментал муғам дәсткаһлары үч гисмә бөлүнүр: 1. Ири һәчмли инструментал муғам дәсткаһлары; 2. Мүрөккөб формалы инструментал муғам дәсткаһлары, 3. Кичик һәчмли инструментал муғам дәсткаһлары.

Ири һәчмли инструментал муғам дәсткаһларынын, һәмчинин мүрөккөб формалы инструментал муғам дәсткаһларынын ады ири һәчмли вә мүрөккөб формалы вокал-инструментал муғам дәсткаһлары илә ејнидир. Кичик һәчмли инструментал муғам дәсткаһларынын ифасында фәрг будур ки, Шимали Азәрбајчанда Гатар, Шаһназ, Бајаты-Күрд, Дилкәш, Нәва-Нишапур, Дүкаһ, Бајаты-Гачар инструментал формада кениш јајылымышдыса, Чәнуби Азәрбајчанда бунлардан әлавә Бајаты-Түрк (Бајаты-Гачар), Әбу-Әта, Дәшти, Әфшари вә Бајаты Исфahan (бу муғам Б.Мәнсуровун ифасында вар) инструментал муғам дәсткаһлары да мөвчуддур.

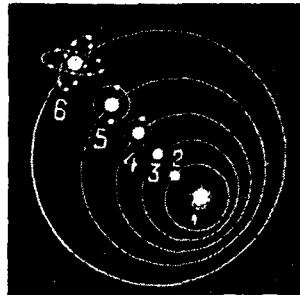
Инструментал, һәмчинин вокал-инструментал муғам дәсткаһларында әсас өзәк ролуну "Мајә" шө'бәси ојнајыр. Бу шө'бәнин

интонасија чешидлери дэсткаһ структур гурулушунда һэлледичи амилдир. Дэсткаһларда әксәр һалларда бүтүн шө'бә вә кушәләр Мајәнин х4, х5 интервалында вә онун октава јухары сәсиндә гурулмуш шө'бәләрин истинад пәрдәләринин интонасија чешидләри зәмининдә зәнчирвари бирләшир. Бу структур гурулуш тәбиәтдә дә мөвчуддур. (Бах сонракы сәһифә).

Јер күрәси, Марс, Венера Күнәш әтрафында гравитасија күчүнүн һесабына дөвр едирсә, јә'ни бүтүн планетләр гравитасијаја табе олуб өз орбитиндә фырланырса, муғам дэсткаһларында Күнәш функцијасыны "Мајә" шө'бәси ојнајыр. Онун әтрафында олан шө'бәләр күчлү интонасија сели васитәси илә "Мајә"нин әтрафында пәрванәтәк фырланырлар. Муғам дэсткаһларында бир мүһүм чәһәт дә вар ки, о да "Мајә"нин х4, х5 вә х8 интервалында дурмуш шө'бәләрин һәр бири бир вә ја бир нечә кушәни, интонасија бахымындан өзүндә чәмләшдирир. Белә тәгдирдә јухарыда кәстәрилән ики шәкил арасында чох сых әлагә олдуғу үзә чыхыр. Планетләрин өз пејкләри олдуғу кими, шө'бәләрин дә өз кушәләри, ифа мә'зијјәтләри вар ки, буһнарын да һамысы үмумиликдә "Мајә" шө'бәсинә табедирләр.

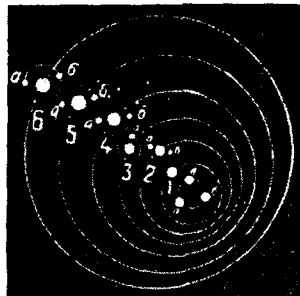
Бизим галактиканын гравитасија гүввәси

1. Күнәш
2. Меркури
3. Венера
4. Јер күрәси
5. Марс, ики пејки вар
Фабос Дејмос.
6. Јупитер

Муғам дэсткаһынын интонасија әлагәләри шәкли

0. Маһур-Мајә
1. Новруз Әчәм
2. Раст-Һинди
3. Һүснијјә
4. Шикәстеји-фарс
5. Әраг
6. Пәнчқаһ

Маһур –Һинди дэсткаһы Б.Мәнсурувун рәдифи			Күнәш системи		
№	Муғам дэсткаһы- нын шө'бәләри	Муғам дэсткаһынын шө'бәләри	№	Планет- ләр	Планетләрин пејкләри
1.	Новруз Әчәм (кириш)				
0	Маһур (Мајә)	а. Гоша мизраб б. Чаһар мизраб в. Бүзүрк	1.	Күнәш	
2.	Раст - Һинди	а. Мизраби-күлриз б. Зәнқбари	2.	Меркури	Јохдур
3.	Һүснијјә	а. Рак-Һинди	3.	Венера	Јохдур
4.	Шикәстеји-фарс	а. Мүбәригә б. Әширан	4.	Јер	1 пејки вар-Ај
5.	Әраг (Ираг)	а. Һезарә-Әраг б. Зәнқи-шүтүр	5.	Марс	2 пејки вар (Фабос Дејмос)
6.	Пәнчқаһ	а. Мизраби- Чәнқ б. Рак-Абдулла	6.	Јупитер	16 пејки вар
			7.	Сатурн	17 пејки вар
			8.	Уран	15 пејки вар
			9.	Нептун	4 пејки вар
			10.	Плутон	1 пејки вар (Харон)

Ону да хусуси гәјд едим ки, Јупитер, Сатурн, Уран, Нептун, Күнәш системинин нәһәнкләридир. Јупитерин күтләси Јеринкиндән 318 дөфә чоһдур радиусу исә 11 дөфә бөјүкдүр. Күнәш системинин өјрәнилмәси планетләрин ашағыдакы гаһунајуғулуглара табе олмасыны үзә чыхартды.

А) Күтләси бөјүк олан планетләрин пејкләри дә чоһдур. Бу хусусијјәт һәмчинин Күнәшә гәдәр олан мәсафәдән асылыдыр.

Б) Јә'ни, планет Күнәшдән нә гәдәр узаг олса онун пејкләри өз әтрафында сахламағ хусусијјәти күчлү олур. Күнәшин гравитасијасы күчлү олдуғундан, јахын планетләр (Меркури, Венера) бөјүк чисимләри (пејкләри) сахлаја билмир;

В) Планетләр Күнәш әтрафында мөјјән ритмлә һәрәкәт едир вә бу ритми дә гравитасија саһәси тәнзим едир.

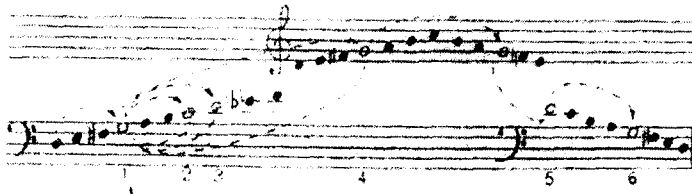
Муғам дэсткаһларында бу структур гурулуш Күнәш системи гурулушундан бир гәдәр фәрғли олдуғу үчүн нисби мә'нада, шәрти кәтүрсәк, Мајәнин интонасија чазибә гүввәси гравитасијадан ики

дөфә ашағыдыр. Лакин, Мајә пәрдәсинин муғам дәсткаһларында октава интервалында башга шө'бә адлары илә мөс., Маһур-Һинди вә Раствда Әраг, Шурда Сәмајә-Шәмс вә с. ики дөфә ишләдилмәсини нәзәрә алсаг, онда интонасија чазибә гүввәси икигәт күчә бәрабәр олур. Даһа ајдын десәк, әкәр Күнәш системиндә Күнәш планети бирдирсә, муғам дәсткаһларында Мајәнин тонал сәс жүксәклији ики дөфә ишләдилир. Бу мө'нада муғам дәсткаһларынын шө'бәләринин әһатәсиндә олан кушә вә ифа штрихләри ики гүтб арасында бәрабәр вә ја гејри-бәрабәр сурәтдә пајланьлыр.

Бу интонасија әләгәләрини "Раст муғамы"нын лад структурунда. ејни илә Б.Мәнсуровун ифасында верилмиш Маһур-Һинди муғам дәсткаһынын нот мисалларында (шө'бәләрин, күшәләрин вә штрихләрин әјагларында, истинад нәрдәләриндә) әјани сурәтдә көрмәк олар.

Раст муғам дәсткаһынын лад структур гурулушунда шө'бә вә кушәләрин истинад етдији нәрдәләр вә онларын интонасија әләгәләри көстәрилмишдир.

Мисал 25

1. Мајә-Раст. Үшшаг.
2. Нүсејни
3. Хочөстө. Вилајәти. Хавәран.
4. Әраг. Пәнчкәһ. Рак.
5. Хавәран. Әмири.
6. Мөсиһи. Мајәји-Раст Раст

Муғам дәсткаһларында бүтүн шө'бә вә кушәләр интонасија бахымындан мајәјә табә олдуғу үчүн, Мајә шө'бәсинин сәчијјәви хүсусијјәтинә ујғун әјаглары (каденсијалары) өзләриндә ја олдуғу кими, ја да башга бир вариантда мувафиг сәс жүксәклијиндә тәкрат едир. Бу мө'нада истәр Бәрдашт, истәрсә дә диқәр шө'бәләр Мајәнин хүсусијјәтләрини, интонасија чешидләрини өзүндә чөмләшдирир.

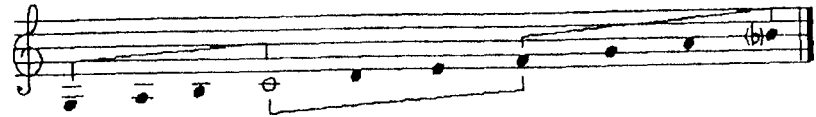
Көстәрилән мисаллар сүбут едир ки, Р.Зөһрабовун "... Интонасија планында исә о, (Бәрдашт – И.Р.) бу вә ја диқәр дәрәчәдә дәсткаһ силсиләсинин башга шө'бәләринин хүсусијјәтләрини өзүндә чөмләшдирмәклә бәрабәр онларла вәһдәт, үнсиджәт ярадыр.

Илк нөвбәдә Бәрдаштын каденсијасындан (ајағындан) мусиги чүмләләринин сонлуғларында, сонралар бүтүн шө'бә вә кушәләрдә ја ејнилә, ја да вариант шөклиндә истифадә едилир. Бу мө'нада "Бәрдашт"ын каденсијасынын драматуржи әһәмијјәти шөксиздир. О, шө'бәләр арасында үзвү әләгә, дәсткаһда исә бүтөвлүк ярадыр". (2.30, с.93) фикри елми-мәнтиги бахымдан сәһвдир.

§ 2. "МАҢУР - ҺИНДИ" ИНСТРУМЕНТАЛ МУҒАМ ДӘСТКАҢЫНЫН НӘЗӘРИ ТӘҢЛИЛИ

Маһур-Һинди инструментал муғам дәсткаһынын елми-нәзәри тәһлилиндә ајры-ајры шө'бә вә кушәләрин үзәриндә конкрет дајанараг, муғамларын мелодијаларынын дағавари, мелодик һәрәкәтин жүксәлән вә енән, һәмчинин муғамларын һәр биринин өзүнәмәхсус спесифик лад гурулушу олмасыны әјани сурәтдә көрмәк олар. Б.Мәнсуровун ифасында мөвчуд олан сәчијјәви әјагларын мусиги фикринә, мелодијаја там биткин форма вермәсинин дә шаһиди олачағыг.

Мисал 26

Маһур – Һинди Шәргдә, һәмчинин Азәрбајчанда севилән ири һәчмли дәсткаһлардан биридир. О, Шәрг дәсткаһлары ичәрисиндә јеканә дәсткаһдыр ки, онун лады әсасында нәинки Шәрг, һәтта Авропа мусигиси дә асанлыглы ифа едилә биләр. Бу да һәр шејдән әввәл бу ладын заһирән мажор ладына ујғун кәлмәсилә бағлыдыр.

Маһур-Һинди дәсткаһынын лады "Раст" дәсткаһынын ладынын ејнидир. Она көрә дә елми-нәзәри мәнбәләрдә мүәллифләр тәкчә "Раст"ын ладынын көстәрилмәси илә кифәјәтләнирләр. (бах нот мисал №26). Ладын ејни олмасы һеч дә о демәк дејил ки, һәр ики дәсткаһ ејни шө'бә, кушәләрдән ибарәтдир вә ја һәр ики дәсткаһын емоционал тө'сир күчү јекнәсәкдир. Муғам ифачылары билир ки, Маһур-Һинди дәсткаһынын ифасында хүсуси сәчијјәви мелодик дөнмәләр, әјаглар вар вә мәһз бунлар, ејни заманда мүхтәлиф шө'бә,

кушәләрдән тәшкил едилмиш структур гурулушлу рәдифләр (бах: сонракы фәслә) һәр ики муғам дәсткаһыны, мелодик вә эмоционал тә'сир бахымындан фәргләндирир (Мүғажисә үчүн бах: муғам дәсткаһларынын чәдвәлләри).

Бәрдашт муғам дәсткаһынын кириш һиссәсидир¹ (Бах: II рәдиф-нот мис. № 27а). Бу шә'бәнин илк ханәләриндән чағырыш

1. Бәрдашт

Мисал 27а

сәдалары һиссә олунур. Бурада сәсләр Бәрдаштын тоникасы олан биринчи октаванын "до" сәсинә, дәсткаһын динамик сәс кулминасиясына доғру ити сүр'әтлә (биринчи ханә) һәрәкәт едир. Дәсткаһа аид олан бүтүн шә'бә вә кушәләрин пәрдәләринин, муғамын бә'зи характерик чәһәтләри, һәмчинин дәсткаһын динамик вә драматуржи инкишаф хүсусиятләри Бәрдашт шә'бәсинин функциясына дахил олдуғу үчүн о, Мајәжә мүнәсибәтдә октава јухарыда сәсләндирилир. Әлбәттә, гејд етдијимиз шәрһ бүтүн дәсткаһларда ејни маһијәт дашымыр. Она көрә дә конкрет мисал кими биз јалһыз Маһур-Һинди муғам дәсткаһы үзәриндә дајанырығ. Ифачыларын чо ху Маһур-Һиндидә Бәрдашт чаларкән бу композисияны Әрағ (Ирағ) үзәриндә гурурлар, чүнки, тонал сәс јүксәклији вә характерик чәһәтләр һәр икисиндә ејнидир. Б.Мәнсуров да Маһур-Һинди дәстка-

1 Б. Мәнсуровун ифасындан муғамлары нота көчүрән бәстәкар Е. Мәнсуровдур.

һынын икинчи рәдифиндә Әрағ шә'бәсинин элементләриндән истифадә етмишдир. Бәрдаштта I вә VIII ханәләр, Әрағын I вә III ханәләри илә ејнидир. О, VI вә VII ханәләрдә шикәстеји-фарс шә'бәсинин элементләрини көстәрир, сонра исә IX вә X ханәләрдә Шаһ-Хәтаи кушәсинин элементләрини верир. Тарзән Шаһ Хәтаи кушәсинин истинад пәрдәләри олан биринчи октаванын "ми" вә "ре" сәсләрини Бәрдаштын тоника сәси илә үзвү сурәтдә әлагәләндирир вә усталыгла әјаға хас элементләри (XI-XII ханәләр) өз ифасында сәсләндирир. Ифачы Бәрдашт шә'бәсини (XIII ханә) бир ханәли Әјагла битирир. Белә лаконик ифа Б.Мәнсуровун јардычылығы үчүн характерикдир. Лакин, бу о демәк дејил ки, бүтүн Бәрдаштлар белә ифа едилир. Ифачыларын әксәријјәти Бәрдашты кениш ифа етмәклә јанашы импровизә елментләрини дә чох ишләдир вә нәһәјәт, әјағы ифа едәркән пиллә-пиллә Мајә шә'бәсинин тоникасына енирләр. Б.Мәнсуров исә динамик сәс јүксәклијини олдуғу кими сахлајыр. О, белә үсулдан новруз Әчәм шә'бәсиндә дә (бах: I рәдиф, биринчи чүмләннин сону, XI ханә) истифадә едир (бах: нот нүмунәси № 27а).

Бәрдашт шә'бәсинин лад әсасы

Мисал 27

Мисалдан көрүндүјү кими Маһур-Һинди дәсткаһынын үст тетра-хорду онун мусиги материалынын әсас өзәјини, структур гурулушуну (I ханә) тәшкил едир. Мусиги фикринин биринчи чүмләси I-XIII ханәләрдән, икинчи чүмләси исә X-XII ханәләрдән ибарәтдир. Ифачынын XIII ханәдә әјағы сон дәрәчә динамик, инандырычы вә тәсдигләјичи тәрздә ифа етмәси мусиги фикринин биткин, тамамланмыш формада тәзаһур олунмасыны тә'мин етмишдир. Бу амил өзү сүбут едир ки, дәсткаһын мүхтәлиф шә'бә вә кушәләринин бә'зи элементләриндән тәртиб олунан Бәрдашт мүстәгил бир шә'бә вә ја мусиги һавасыдыр.

Әввәлки фәсилдә дәсткаһын структур гурулушу бәһсиндә гејд етмишдик ки, ифачынын гурдуғу рәдифдән асылы оларағ дәсткаһда

Бәрдашт чалына да, чалынмаја да биләр. Г.Пиримовун ифасында верилмиш Маһур-Һинди дәстжаһында Бәрдашт шө'бәси чалынмыр (бах: нот мисалына № 29). Бу да бизим ирәли сүрдүјүмүз елми-нәзәри фикри тәсдиг едир.

Новруз Әчәм (1 рәдиф нот мисал № 28а). Бәрдаштдан кәскин сурәтдә фәргләнир. Бурада һәр шејдән әввәл дәгиг, аксентли 6/8

Новруз Әчәм Мисал 28а

метроритмик фигурасија (I, II, V, VI, XII, XIII, XV, XVI ханәләр) нәзәрә чарпыр. Шө'бәјә хүсуси рәвнәглик вә тәрәвәт кәтирән дә мәһз бу чидди ритмик ханәләрдир. Бәрдашт шө'бәсинә әкс олараг, Новруз Әчәмдә Маһур-Һинди дәстжаһынын бүгүн шө'бә вә кушәләринин элементләри ифа едилмир. Истисна һал кими бурада Әраг шө'бәсинин элементләринә хас олан I, X, XI ханәләри кәстәрә биләрик. Новруз Әчәми тәһлил едәрәк ону ики һиссәјә ајырмаг олар: Биринчи һиссә IX ханә, бу шө'бәнин әсас өзәјини, структур моделини тәшкил едир. Икинчи һиссәјә исә шәрти олараг дәјишилмиш реприза кими (XII, XIII, XIV, XVI, XVII, XVIII ханәләр) бахмаг олар. X, XI ханәләри Бәрдашттын истинад пәрдәсинин охунмасы, тәсдиг олунамасы, ејни заманда, Әраг шө'бәсинин элементи кими дә

тәһлил етмәк мүмкүндүр. Р.Мәмәдова вә башга мусигишүнаслара чаваб олараг кәстәрәк ки, мәкәр Новруз Әчәм шө'бәсинин биринчи һиссәси (I-IX ханәләр) һәммин шө'бәнин мусиги мөвзусу дејилми?! Белә мисаллары һәр бир шө'бәдә кәрмәк мүмкүндүр.

Мүасир дөврүмүздә муғам ифачылыг ән'әнәсиндә дәгиг, ојнаг ритмик компонентләрин ифаја дахил едилмәси гочаман устад сәнәткарларын јарадычылыгына хас спесифик хүсусијјәтдир. Белә элементләрә Мәнсуровлар нәслинин муғам ифачылыг ән'әнәсиндә, М.Мәнсуровун, Б.Мәнсуровун ифаларында даһа чох раст кәлмәк оларды (бах: нот нүмунәси).

Новруз-Әчәм шө'бәсиндә лад гурулушуна фикир версәк кәрәчәјик ки, бурада да Маһур-Һинди дәстжаһынын үчүнчү, үст тетра-хорду онун әсасыны тәшкил едир. Новруз-Әчәм шө'бәсинин мелодик дили, биткин мусиги фикри, онун һәгиги мә'нада мүстәгил мусиги һавасы олмасына дәлил верир. Сүбуга јетирдијимиз мәсәләләр вокал-инструментал ифада даһа парлаг сурәтдә үзә чыхыр. Чүнки, бурада мусиги илә јанашы гәзәлдән дә истифадә олунамасы нәтичәсиндә ше'рдә дејилмиш фикир, мусиги образлары, сәс чаларлыглары илә тамамландыгы үчүн, мусиги фикри ваһид сүжет әсасында тәрән-нүм олунар, бу да мусигинин тә'сир даирәсинин кенишләнмәсинә зәмин јарадыр. Сөзсүз ки, белә тәгдирдә шө'бәләрин мүстәгил мусиги һаваларындан ибарәт олмасы там тәфәррүаты илә көзүмүз гаршысында чанланыр.

Маһур (Мајә) шө'бәсинин үч мүхтәлиф вариантларда гаршылыгылы шәкилдә кәстәрилиб тәһлил едилмәси, муғам сәнәтинин оријинал, өзүнәмәхсус сәчијјәви чәһәтләринин үзә чыхарылмасына имкан верир. Б.Мәнсуровун биринчи вә икинчи рәдифләри, Г.Пиримовун ифасында мөвчуд олан Маһур-Һинди дәстжаһынын нот мисалларында мелодик бахымдан үч мүхтәлиф характерли, ритмик конструксијалы мелодија-мусиги фикри верилсә дә, онлары ваһид формада үмумиләшдирән Мајә шө'бәсинин интонасија васитәләридир. Јә'ни, бурада үч мүхтәлиф мусиги фикри сәсләнсә дә, интонасијаја кәрә динләјичи асанлыгла бунларын Маһур-Һинди дәстжаһынын Мајә шө'бәси олдуғуну мүјјәнләшдирә биләр. Белә сәчијјәви чәһәт, Муғам сәнәтинин оријинал, әвәзедилмәз сәнәт нүмунәси олмасыны сүбуг едир. Һәр үч Маһур шө'бәсиндә Мајәнин әсасы, бүнөврәси олан кичик октаванын "до" сәси мүхтәлиф вариантларда, үсулларла охунур. Маһур шө'бәсинин әсас структур гурулушуну (1 рә-

диф I вә II ханә, II рәдифдә XIV ханә, III рәдифдә I, II, III ханәләр) *Маһур (Мајә) шө'бәсинин лад әсасы*
мвөјјәнләшдирир (бах: нот нүмүнәси).

1. Маһур

Мисал 29

Мисал 29

Тәһлил едилән нот нүмунләриндә Б.Мәнсуровун ифасында олан I вә II рәдифләрдә Маһур (Мајә) шө'бәсинин лады кичик октаванын "сол" сәсиндән биринчи октаванын "фа" сәсинә гәдәр олан сәсләри әһатә едир, јә'ни Маһур-һинди дәсткаһынын ашағы ики тетрахордунун зәнчирвари бирләшмәсиндән ибарәтдир. Г.Пиримовун ифасында исә Маһур шө'бәсинин лад әһатәси "а" ишарәси илә кәстәрилиб (нот нүмүнәсиндә кичик октаванын "ми" сәси ишләдилсә дә функционал бахымдан бу сәс о гәдәр дә әһәмијјәт дашымыр).

Тәдгигатчыларын, алимләрин диггәтини ладла бағлы бир мүйүм чәһәт дә јөнәлтмәји лазым билирик. Бүтүн муғам дәсткаһларында шө'бә вә кушәләрин лад әсасыны (әлбәттә, бир сыра шө'бә вә кушәләри истисна етмәк шәрти илә) кварта, квинта, бә'зи һалларда секста, септима интервал әһатә даирәси тәшкил едир. Буну Маһур-һинди дәсткаһынын диқәр шө'бә вә кушәләринин лад гурулушунун тәһлилиндә ајдын шәкилдә көрмәк олар. Шө'бә вә кушәләрин лад әһатә даирәсинин кәстәрилән интерваллар һүдудунда олмасы онларын чох гәдим сәнәт нүмүәләри олмасына дәләләт едир. (Бах. Шумер, Манна, Мидија дөврүнүн мусиги тарихи). Бу бахымдан муғамларын, јә'ни муғам дәсткаһларынын шө'бә вә кушәләринин гәдим һавалар олмасы елми мұһакимәмиздә өзүнү доғрудуру.

Маһур шө'бәсинин һәр үч ифасында Мајәнин әсас мәғзи, үмуми контурлары дәгиг, лаконик тәрздә ифа едилир. Белә ифа үсулу гәдим ифачылыг ән'әнәси илә сых бағлыдыр. Б.Мәнсуровун ифасында кварта, терсија, секунда сәсләнмәләриндән (бах I рәдифә) кениш истифадә едилир. Һәр үч ифада мұхтәлиф үслублар, интерпретасијалар муғам сәнәтинин кениш имканларыны кәстәрмәклә јанашы, ифачынын да сәнәтинин јүксәк пешәкар сәвијјәдә олмасыны әкстидир. Биринчи рәдифдә тарзән Маһурда ики ән'әнәви ифа үсулундан (биринчи ашағыдан јухары (а), икинчи-јухарыдан ашағы (а,) истифадә едирсә, икинчи рәдифдә башга ритмик конфигурасија, метроритмик ифа тәрзиндән чыхыш едәрәк өз интерпретасијасыны

гурур. Г.Пиримов исә Маһур шө'бәсинин ифасында даһа лаконик ифа үслубуна мүрачһәт едир вә о "до" сәсинин охунмасында Б.Мәнсуровун истифадә етдији сәсләри бир јерә топлајараг до-сол-до сәсләрини "әлиф мизраб" шәклиндә ифа едир. Бурада мусиги фикри јә'ни әсас мелодик өзәк мүхтәлиф сәпкһиләрдә верилмишдир. Биринчи рәдифдә о, XIV ханәдән, икинчи рәдифдә VI ханәдән, үчүнчү рәдифдә исә III ханәдән ибарәтдир. Икинчи вә үчүнчү рәдифләрдә мусиги фикриндән сонра импровизә элементләри ишләдилирсә, биринчи рәдифдә Б.Мәнсуров онун јарадычылығы үчүн сәчијјәви ола әјагдан, каденсијадан истифадә едир. Бурада биринчи ики рәдиф тарзән ејни мелодик кедишдән дә бәһрәләнир вә ону өз ифасында дахил едир (I рәдифдә VIII, IX, X, XI ханәләр, II рәдифдә XXIII, XXIV, XXV ханәләр). Икинчи рәдифдә Б.Мәнсуровун әлиф мизраблардан истифадә етмәси тарда сәсләнмәнин чаларлығыны зәнкинләшдирдији кими, Маһур шө'бәсинин дә емоционал тә'сир күчүн арттырмыш олур. Бу һәм дә сонракы Сазкәри кушәсинин ифасы үчүн бир нөв һазырлыг хүсусијјәти дашыјыр.

Сазкәри кушәсинин ифасы (нот мисал № 30) мүасир тарзәнләрин ифасында (Б.Мәнсуров мәктәбинин давамчыларыны истисна етмәк шәртилә) јохдур. Бу да ирәлидә раст кәлинәчәк бир сыра шө'бә, кушәләр мәһз Мәнсуровлар нәслинин ән'әнәси илә бағлыдыр. Сазкәри кушәсинин тәһлилиндә бир нечә чәһәтә хүсуси дигтә јетирилмәлидир: а) Сазкәри кушәсинин сәс сырасы Маһур шө'бәси илә үст-үстә дүшүр; б) Сазкәри кушәсиндә һеч бир мусиги фикри јохдур. О, јалныз XXVII ханәнин секвенсија үсулу илә инкишад етдирилмәси принципнә әсасланыр. Бурада XXXI ханәдә баш бир импровизә элементини јенә дә секвенсија үсулу илә инкишад етдирилмәси көстәрилмишдир. Нәһәјәт, XXXIV ханәнин икинчи јарысы исә Маһур шө'бәсинин әјағынын тәкрарыдыр.

Сазкәри кушәсинин тәһлили көстәрир ки, бурада мүстәги мусиги фикри, образлы-мәзмун, өзүнәмәхсус лад гурулушлу биткин мусиги формасы олмадыгы үчүн бу һиссә мәһз кушә функцијасыны дашыјыр вә о, биләваситә Маһур шө'бәсинә табедир. Бу бахымдан муғам дәсткәһларында кушәләр мүстәгил шәкилдә ифа едилмир.

Ифачылыг нөгтеји-нәзәрдән Сазкәри кушәсиндә "әлиф" мизрабларын бу чүр комплекс шәкилдә истифадә едилмәси тар мусиги аләтиндә сон дәрәчә зәнкин эффект јарадыр ки, онун да емоционал тә'сир даирәси чох күчлү олур. Бурада бәстәкар Ф.Әмировун би

3. Сазкәри

Мисал 30

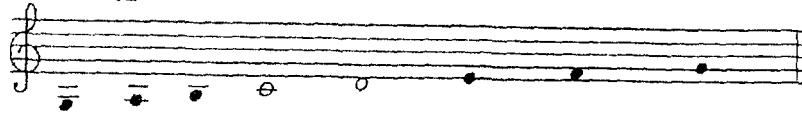
сөзүнү хатырламаг истәрдим - "Тар Б.Мәнсуровун әлиндә оркестр кими сәсләнир".

Маһур-Һинди дәсткәһынын I рәдифиндә тарзән "Гоша мизраб" вә "Чаһар мизраб" дејилән ифа үсулларындан (шәрти олага биз онлары ифа мә'зијјәтләри адландырырып) истифадә едир. "Гоша мизраб" вә "Чаһар мизраб"ын мусиги материалына дигтәт јетирсәк орада мусиги фикри, образлы мәзмун вә биткин мусиги формасынын олмасыны көрмәрик. Белә ифа үсуллары муғам ифачылыг сәнәтиндә мүхтәлиф уstad сәнәткарлар тәрәфиндән рәнкарәнк сәпкһиләрдә, чешидләрдә кениш истифадә едилир. Бу ән'әнә, Иран мусигисиндә даһа кениш тәрздә һәјата кечирилир. Мүхтәлиф ифа үсулларынын ифачылыг сәнәтиндә кениш тәтбиг олунмасы милли муғам ифачылыг ән'әнәси илә сых бағлыдыр. Она көрә дә бу кими ифа үслублары муғам дәсткәһларыны илк нөвбәдә милли орнамент, чаларлыг вә бәди мусиги образлары бахымындан зәнкинләшдирир вә дәсткәһларыш сәсләнмәсинә хүсуси тәрәвәт, рөвнәглик кәтирир.

"Чаһар мизрабын" нотлары мұхтәлиф комбинасијалар әсасында гурулур. Бу ифа үсулунун чохлу вариантлары мөвчуддур. Б.Мәнсуровун ифасында беш вариантда Чаһар мизраблар ишләдилдири. Тәһлил етдијимиз "Чаһар мизраб"да (I ханәдән XIII ханәјә гәдәр) микро мелодик конструсијаны алтылыг шәклиндә гурулмуш нотларынын биринчи вә дөрдүнчү сәсләри апарыр. Тарзән һәр ики ифе үслубуну (гошма вә чаһар мизраблар) ән'әнәви әјагла битирир.

Бүзүрк (Бозорок) кушәси ән гәдим муғамлардандыр. Вахты иле мүстәгил муғам дәсткаһы кими ифа едилән бу һиссә төкчә Б.Мәнсуров јарадычылығында кушә шәклиндә һифз олунуб сахланылмышдыр. Б.Мәнсуров Бүзүрк кушәсинин мелодик конструсија-

Мисал 32

б. Бүзүрк

Мисал 32а

сындан Сазкәри кушәсиндә дә истифадә етмишдир. (I рәдиф VII, VIII, IX, X ханәләр; II рәдифдә XXXI, XXXII, XXXIII ханәләр).

Бүзүрк кушәсинин лад әсасынын (нот мисал № 32) до мажор гаммасына ујгун кәлмәсини нәзәрә алараг, ону ре сәсиндән (јә'ни ре мажора ујгун) гурсаг, гәдим Бүзүрк (Бозорк) муғамынын лад әсасына охшар лад аларыг (бах: нот нүмунәси № 33).

1. Мүасир Бүзүрк кушәсинин лады

Мисал 33

2. Гәдим Бүзүрк муғамынын лады

Гәдим Бүзүрк муғамынын лад әсасында ми вә ја лја үчдә бир сәсләринин олмасы Азәрбајҗан мусигисиндә дә мөвчуд олмушдур. (Бу һагда бах: I һиссә, II фәслә).

Бүзүрк кушәсинин ифасында даима ишләдилән кичик октаванын "сол" сәсләрини Сазкәри кушәсиндә ишләдилән "әлиф" мизрабларла ("до" сәси) муғажисә етмәк олар. һәр ики һалда бир нөв орган пункту функцијасыны дашыјан бу сәсләр кушәнин еффектли, зәнкин чаларлыгла сәсләнмәсини тө'мин етмишдир.

Маһур-Һинди дәсткаһында Бүзүрк кушәсиндән сонра Б.Мәнсуров биринчи рәдифдә "Раст-Һинди", икинчи рәдифдә исә "Үшшаг-јери" шө'бәләрини ифа етдији һалда Г.Пиримов исә сырф ән'әнәви "Үшшаг" шө'бәсини өз ифасына дахил етмишдир. Заһирән мелодик планда бунлар бир-биринә охшајыр вә әксәр муғам ифачылары өз ифаларында муғам сәнәтинин инчә спесифик чәһәтләрини нәзәрә алмадан "Маһур-Һинди" дәсткаһында "Раст"ын "Үшшаг" шө'бәсини чалырлар. Әлбәттә, гејд едилән шө'бәләри вә ја башга шө'бә-кушәләри ифаја дахил едән ифачынын дүз вә ја сәһв олдугу һаггында һөкм вермәк дүзкүн дејил. Лакин, нәзәри, һәмчинин пешәкар сәнәт бахымындан гејд етдијимиз шө'бәләрин спесифик чәһәтләрини, лад-тонал интонасија хүсусијјәтләрини хүсуси нәзәрә алмаг лазымдыр. Әкс тәгдирдә муғам-дәсткаһларынын образлы-интонаси-

ја чешидләринин дүзкүн сәчијјәләндирилмәсиндә мүәјјән ујғунсуз-луғлара јол вермиш оларыг.

"Үшшаг" шө'бәсинин гәдим вә мүәсир лад әсасы, һәмчинин гәдим "Раст" ладынын мугајисәли тәһлилинә фикир верәк. (нот мисал № 34).

Мисал 34

Гәдим Растын лады

Гәдим Үшшагын лады

Мүәсир Үшшагын лады

Нот мисалындан көрүндүјү кими чох чүз'и фәрги нәзәрә алмасак демәк олар ки, бунларын һәр үчү дә ејни әсаса маликдир. Билдијимиз кими "Маһур-Ҳинди" дәсткаһынын лад әсасыны "Раст" муғам дәсткаһы тәшкил едир.

Муғамларда ладдан әлавә, мусиги фикриндән, онун мәнтиги инкишафындан, јө'ни образлы интонасијаларын ваһид сүжет әтрафында бирләшдирилмәсиндән чох шеј асылдыр. Мәһз бу компонентләр, һәмчинин вокал-инструментал дәсткаһларда гәзәлин муғамларын ифасында бу вә ја диқәр образын, интонасија чешидләринин бәргәрар олмасына бөјүк тә'сири вар. Бу бахымдан да "Маһур-Ҳинди" дәсткаһынын ифасында артыг ән'әнә кими гәбул олунмуш бир сыра снесифик хүсусијјәтләр, интонасија чешидләри, мусиги чүмлөләринин әјағлары мөвчуддур ки, устад сәнәткарлар, ифачылар бу чөһәтләри ифа заманы һөкмән нәзәрә алырлар. Гејд етдијимиз ифа компонентләри нөгтеји-нәзәриндән Б.Мәнсуровун рәдифләриндә һәм елми-нәзәри, һәм дә мәнтиги бахымдан там ујғунлуғ вар. "Раст-Ҳинди", (нот мисал № 38, 38а) Маһур-Ҳиндијә етимоложи чөһәтдән чох ујғундур. Диқәр тәрәфдән исә Б.Мәнсуровун маһур-Ҳинди дәсткаһынын ифасында "Үшшаг" јох, мәһз "Үшшаг-јери" адландырылмасы да тәсадүфү дејил (нот мисал № 36). Чүнки, тарзән "Раст"да ифа етдији "Үшшаг"ы Маһур-Ҳиндидә ифа етмир.

О, анчаг вә анчаг "Үшшаг"ын элементләриндән истифадә едәрәк "Маһур-Ҳинди"јә ујғун јени мусиги фикри ифа едир.

4. Үшшаг јери

Мисал 36

Үшшаг шө'бәсиндән бир парча

Мисал 35

Нот нүмунәсиндә (мисал олараг гыса шөкилдә) (Бах нот нүмунәси № 35) "Үшшаг" шө'бәсинин структуруну, өзәјини тәшкил едән

и́ки мусиги чүмлэ́си көстө́рилмишди́р. Эслиндэ́ үч мусиги чүмлэ́-синдэн ибарэ́т олан мусиги фикриндэн сонра "Үшшаг"ын э́сас структур өзэ́ји үзэ́риндэ́ импровизэ́ гурулу́р. Б.Мәнсу́ров вэ́ Г.Пиримов ифаларында "Үшшаг" шө'бэ́синин импровизэ́ элементиндэн мөһа́рәтлэ́ истифа́дэ́ еди́б (II рә́дифдэ́ I, II, III, IV ханә́ләр; III рә́дифдэ́ I, II, III, IV, V ханә́ләр) онун э́сасында "Маһур-Һинди" дэ́сткаһы үчүн (Б.Мәнсу́ров – Үшшаг-җери, Г.Пиримов – Үшшаг) же́ни бир мелоди́к фикрин конструпси́ясыны гурмалары́ жа́радычы сөнә́тка́рлыгы́н бө́йүк тэ́заһүрүдү́р. Факти́ки ола́раг "Раст" дэ́сткаһыны́н "Үшшаг" шө'бэ́синдэн фэ́ргли ола́раг (лакын, онун элементлэ́ри э́сасында) "Маһур-Һинди" дэ́сткаһы үчүн же́ни Үшшаг вэ́ ја́ Үшшаг-җери шө'бә́лэ́ри жа́радылмышды́р.

2. Үшшаг

Мисал 37

Көстө́рди́жимиз кими и́кинчи рә́дифдэ́ би́ринчи дө́рд ханә́, Г.Пиримовун и́фасында исә́ би́ринчи беш ханә́ же́ни шө'бэ́нин структур өзэ́јини тә́шкил еди́р. Галан ханә́ләр исә́ импровизэ́ элементлэ́ри э́сасында инкиша́ф етди́рили́р. И́кинчи рә́дифдэ́ (IX, X, XI, XII, XIII, XIV ханә́) Г.Пиримовун и́фасында исә́ (XXXXVI, XXXXVII, XXXXVIII, XXXXIX, XXXXX, XXXXXI ханә́ләр) е́јни элементләр олса да, и́фачылар фэ́рди и́фа үслу́бундан истифа́дэ́ едэ́рәк би́ри көк сими, ди́кә́ри исә́ зә́нк симлэ́ри өз и́фаларына дахи́л етмишлэ́р. Б.Мәнсу́ровун и́фасыны Г.Пиримовун и́фасында́н а́йыран э́сас чө́һөтлө́рдөн би́ри дө́ тарзэ́нин "Үшшаг-җери" шө'бэ́сини мөһз Маһур-Һиндинин образлы-интона́си́ја хү́суси́јәтлэ́ринө́ көрә́ гурмасыды́р. Б.Мәнсу́ров "Үшшаг-җери" шө'бэ́синдө́ (II ханә́, VI ханә́нин а́хыры, XVI ханә́) истина́д пә́рдэ́синин же́рини дө́јишө́рәк ону э́сас, то́никадан (ки́чик окта́ваны́н "до" сә́синдөн) би́р тон жү́хары "ре"

сәсинә кечирмәсидир. Тарзән адәтән мусиги фразларынын биринчи чүмләсини "ре" сәсиндә битирир вә сон фраза исә ән'әнәви хүсү сийјәтдә "до" да тамамланыр.

Мусиги фразаларынын биринчи чүмләләринин "ре" сәсинә истинад етмәси Раст-Һинди (1 рәдиф 1 ханә) шө'бәсиндә дә өзүнү көстә рир.

Үмумийјәтлә, әксәр муғам ифачылары Маһур-Һинди дәсткаһын да бу чүр спесифик чәһәтә әмәл едир. Муғам ифачылыг ән'әнәсини белә спесифик хүсүсийјәти ајры-ајры дәсткаһларда да мөвчуддур. Г.Пиримов исә өз ифачылыгында бу үсулдан истифадә етмир. О истинад пәрделәрини "Раст" да олдугу кими сахламышдыр. Бу тарзәнин фәрди интерпретасиясындан доғдугу үчүн онун ифачылыгы һүгути кими гијмәтләндирилмәлидир.

Икинчи рәдифдә Раст-Һинди шө'бәсинин мусиги фикрини Б.Мәнсуров башга сәпкидә гурур (нот мисалы № 38). О, биринчи рәдифдән (1 ханәнин әввәли) фәртли олараг (нот мисалы № 38а) икинчи рәдифдә (1 ханә) истинад пәрдәсини "ре" дән "до" ја кечирир вә буна көрә дә мусиги фразасынын биринчи чүмләси (II рәдиф 1 ханә), "до" сәсиндә тамамланыр. Бурада истинад пәрдәсини дәјиш мәклә мелодик конструксиянын нечә дәјишилмәси дә нәзәри ба хымдан чох мараглыдыр. Мәһз белә спесифик хүсүсийјәтләри инту итив олараг һисс етмәк сәнәткарлығын жүксәк формасынын тәзә һүрүдүр.

Раст-Һиндинин (II рәдиф) сонракы инкишаф мәрһәләсиндә Б.Мәнсуровун јарадычылығына хас әлиф мизраблардан, мелодик конструксиясыны мүхтәлиф ритмик-компонентләрлә, фигурасияларла зәнкинләшдирилмәси бу шө'бәнин мусигили образ аләмин даһа да рәнкарәнк едир.

Лухарыда тәһлил етдијимиз шө'бәләрдә әјаглар ән'әнәви үсул һәјага кечирилир вә бу биткин бир форманы тәчәссүм етдирди; үчүн гејд едилән шө'бәләр мүстәгил шәкилдә дә чальна биләр. Е фактын өзү дә арашдырдығымыз шө'бәләрин мүстәгил һавала олмасына дәләләт едир.

Мизраби – Күлриз вә Зәнкбари елә ифа үсулларыдыр ки, онла муғам дәсткаһларыны сәс чаларлығы, орнамент бахымындан даһа зәнкинләшдирир вә ифаја јени чизкиләр, тәрәвәт кәтирир (нот мисалы № 39, 40). Белә ифа үсуллары муғам дәсткаһларыны монотон, јекнәсәк интонасия әһатәсиндән чыхарыр вә бура

5. Раст Һинди

Мисал 38

7. Раст-Һинди

Мисал 38а

истифадә олунан мүхтәлиф ритмик конструксиялы ифа мәзијәтләри динләјичидә һиссләрин чанланмасына сәбәб олур. Мизра-

8. Мизраби-Күлриз

Мисал 39

Musical score for Example 39, 'Mizrab-Kulriz'. It consists of four staves of music. The first three staves are melodic lines, and the fourth is a bass line. The score includes various musical notations such as notes, rests, and dynamic markings like 'p' and 'f'. Measure numbers 1 through 8 are indicated.

9. Зәнкбәри

Мисал 40

Musical score for Example 40, 'Zankbari'. It consists of five staves of music. The first four staves are melodic lines, and the fifth is a bass line. The score includes various musical notations such as notes, rests, and dynamic markings like 'p' and 'f'. Measure numbers 1 through 6 are indicated.

би-Күлриз (I вә II рәдифләр) Зәнкбәри (I рәдиф) Б.Мәнсуров жаратычлыгында мөвчүд олмушдур. Инди дә онун мөктәбинин давамчылары бу көзәл ән'әнәни давам етдирирләр. Бу ифа үсуллары муғам дәсткаһларында заһири-еффтк жаратмағ үчүн истифадә едилдији үчүн онларын һеч бири аҗры-аҗрылығда мүстәгил формада ифа едилмир. "Зәнкбәри"зәнк сәсләрини имитасија етдији үчүн мүхтәлиф сәсләрин комбинасијаларыны хатырладыр. "Мизраби - Күлриз" вә "Зәнкбәри"нин әјағлары ән'әнәви шәкилдә, Б.Мәнсуров жаратычлыгына хас формада ифа едилир.

Рак-Һинди кушәсинин лад әсасы (нот мисал №41) әввәлқи шә'бәләрлә ејни олса да бурада истинад пәрдәләри мүхтәлифдир.

10. Рак-Һинди

Мисал 41

Musical score for Example 41, 'Rak-Hindi'. It consists of four staves of music. The first three staves are melodic lines, and the fourth is a bass line. The score includes various musical notations such as notes, rests, and dynamic markings like 'p' and 'f'. Measure numbers 1 through 13 are indicated.

Ифачы бурада микро-мелодик структурлардан истифадә едәрәк истинад пәрдәләринин јерини тез-тез дәјишир (I рәдиф бирдән он икинчи ханәјә гәдәр һәр ханәдә) вә бунула да лад-тонал контрасты јарадыр. Рак-Һинди кушәсиндә мүстәгил мусиги фикри образлы мөзмун јохдур. Бу кушә санки лад-тонал еффекти јаратмағ үчүн ифаја даһил едилмишдир. Бурада (I рәдиф I вә II ханәләр) Шикәстеји-фарс пәрдәси инамлы шәкилдә тәсдиг едилир, сонра исә (I рәдиф IV, VI, VII, IX, X, XI, XII ханәләр) мелодик конструкция модуліјасија элементинә хас әјағ васитәсилә тон-тон ашағы, әсас пәрдәјә "до" сәсинә енир. "Рак-Һинди" кушәсинин әјағы (XIII ханә) ән'әнәви үсулда, тарзән Б.Мәнсуровун дәсти-хәтти илә битир.

Һүснијјә шә'бәси (нот мисал № 42). Рагт муғамынын Һүсејни кушәсинин мусиги материалы әсасында гурулса да (I рәдиф I вә II

11. Һүснијјә

Мисал 42

Musical score for Example 42, 'Husniyya'. It consists of four staves of music. The first three staves are melodic lines, and the fourth is a bass line. The score includes various musical notations such as notes, rests, and dynamic markings like 'p' and 'f'. Measure numbers 1 through 16 are indicated.

ханәләр) о, Маһур-Һинди дәсткаһынын образлы-интонасија хүсусијәтләринә, спесифик чәһәтләринә ујгун ишләнмишдир. Бахма-
 јараг ки, Һүсејни дә, Һүснијјә дә ејни пәрдәјә (Мајәнин үст кварта-
 сына, јә'ни Т-нын S-пәрдәсинә) истинад едир, үчүнчү ханәдән баш-
 лајараг (III, IV, V, VI, IX, XIII ханәләр) "ми" вә "ре" (нот мисалында
 "а" илә ишарә едилиб) сәсләринә истинад едилмәси бу шө'бәнин
 сырф Маһур-Һинди дәсткаһынын интонасија чешидләри әсасында
 ишләнмәсини сүбүт едир. Һүснијјә шө'бәси Шикәстеји-фарс
 шө'бәсинә (Д-тоналлыгына) кечмәк үчүн бир нөв һазырлыг ролуну
 ојнајыр. Һүснијјәнин мелодијасында (I, II ханәләр) артыг S-пәрдәсә
 ("фа" сәси) функционал бахымдан тәсдигләнир. Авропа мусиги нә-
 зәријјәсиндә S функцијасындан сонра Д пәрдәсинин кәлмәси тәләф
 олундуғу кими бурада да Һүснијјәдән сонра Шикәстеји-фарс шө'бә-
 синин кәлмәси мүһүмдүр.

Һүснијјә шө'бәсинин мелодик өзәјини I, II ханәләр тәшкил едир.
 Бурада III, IV, V, VI, VII ханәләр Маһур-Һинди дәсткаһынын образ-
 лы-интонасија, лад-интонасија хүсусијјәтләрини, VIII, IX, X, XI ха-
 нәләр исә ән'әнәви кәзишмә үсүлуну кәстәрир. Һүснијјә шө'бәси-
 нин лад әсасыны Мајә шө'бәсинин лад әсасы тәшкил едир, XVI ханә
 исә онун әјаг һиссәсидир, јә'ни қадансыдыр.

Шикәстеји-фарс Маһур-Һинди дәсткаһынын мәркәзи шө'бәлә-
 риндән биридир. Мелодик конструксијанын микро силсиләләрин-
 дән истифадә етмәклә мүхтәлиф вариант вә вариасијаларда Шикәс-
 теји-фарсы кениш вә лаконик тәрздә ифа етмәк олар. Она көрә дә
 әксәр ифачы-сәнәткарлар бу шө'бәнин модал структуруну, јә'ни
 онун архитектуроник структур гурулушуну позмадан мүхтәлиф шәкил-
 дә гурдуғлары интерпретасијаларыны сәрбәст формада ифа едирләр
 (бах: нот нүмунәләри № 43, 44а, 44б).

12. Шикәстеји-Фарс

Мисал 44

7. Шикәстеји-Фарс Мисал 44а

3. Шикәстеји-Фарс

Мисал 44б

Шикәстеји-фарс шө'бәсинин лад гурулушу

Мисал 43

Шикәстеји-фарс шө'бәсиндә (нот мисалы №43) өсас истинад пәрделәри кичик октаванын "до", "ми", "фа", "сол" сәсләридир. Бу шө'бәнин характерик чәһәтләриндән бири дә одур ки, ифа заманы мелодик кедишин жүксәлән, јө'ни јухары һәрәкәтиндән "Маһур-һинди"нин лад гурулушу өзүнү һифз едир, ашағы һәрәкәтдә исә лад алтерасија ишарәләрини гәбул едәрәк "Сәкаһ" лад хусусијјәтләрини (ре дијез, си бемол) өзүндә чәмләшдирир.

Ифачылар адәтән Шикәстеји-фарсы чаларкән гејд етдијимиз истинад пәрделәрини, һәмчинин ән'әнәви фразалары (I рәдиф I, V, XI, XII, XVI, XVII ханәләр) габарыг шәкилдә кәстәрирләр. Мәһз бу элементләр Шикәстеји-фарсын конструктив бүнәврәсини тәшкил едир. Тәһлил олунан рәдифләрдә һәчмчә вә формача үч мүхтәлиф Шикәстеји-фарс верилмишдир. Һәр ики ифачы ајры-ајры муғам мәктәбләринә садиг галараг өз чалғыларында мүхтәлиф ифа үслубларындан, мәзијјәтләриндән (трел вә глиссандолардан) кениш истифадә едир вә бунунла да муғамларын ифасына өз јарадычы мүнәсибәтләрини әјани сурәтдә кәстәрмишләр. Б.Мәнсуров I рәдифдә

XVIII, XIX ханәләр, II рәдифдә XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI ханәләрдә чаһар мизраблардан истифадә едәрәк ритмик конструксиялы элементләри шө'бәнин ифасына дахил едир. Артыг гејд етдимиз кими белә ифа мәзијјәтләри, үсуллары муғамын сәсләнмәсини тәрәвәтли вә сон дәрәчә эффектли едир. Б.Мәнсуровун Шикәстеји-фарсыны дикәр чалғычыларын, ифачыларын ифа етдији аналогжи шө'бәдән фәргләнديرән чәһәтләрдән бири дә тарзәнин ашағы бәм рекистрдә бу шө'бәнин хүсусијјәтләрини көстөрмәсидир (I рәдифдә XXIX-XXXVII ханәләр, II рәдифдә IX-XI ханәләр). Бундан әлавә, тарзәнин (I рәдифдә XXXIX-XXXXII ханәләрдә) әлиф мизраблардан кениш истифадә етмәси тарын чанағында зәнжин сәс чаларлыгы јарадыр ки, бу да сон дәрәчә көзәл эффектли сәсләнир.

Әксәр ифачылар Мүбәрригә кушәсинин бир ән'әнә олараг Шикәстеји-фарс шө'бәсиндән сонра ифа етдикләри үчүн, халг ичиндә бу кушәјә Шикәстеји-фарсын үстү дә дејирләр. Мүбәрригә муғам дәсткаһлары ичәрисиндә јеканә кушәдир ки, лад-интонасија вә ифа имканларына көрә кениш әһатәли олдуғу үчүн ону даһа сәрбәст (кениш) вә лаконик чалмаг олар. Адәтән, Мүбәрригә кушәси ифачылар тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыландыгы үчүн о бир чох дәсткаһлар да дахил едилмишдир (нот мисал № 45).

13. Мүбәрригә

Мисал 45

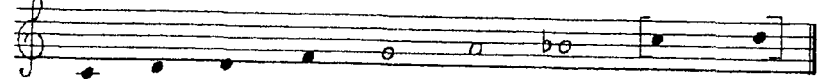

Мүбәрригә кушәсинин мелодик өзәјини (I рәдиф I, II, III, IV ханәләр) тәшкил едир. Бу гејд едилән дөрд ханә дә суал-чаваб шө'линдә гурулмуш ики мусиги фразасындан (I, II ханәләр-суал; III, IV ханәләр-чаваб) ибарәтдир. Бу кушәнин ифасында әсасән "сол" вә сибемол сәсләри охунур вә бүгүн композисија да мәнз бу амил гуллуғ едир. Мүбәрригә кушәсинин әјағы (X ханә) "сол" сәсин

јә'ни Шикәстеји-фарсын әсас пәрдәсинә истинад етдији үчүн лад-тонал вә лад-интонасија бахымындан бу шө'бәјә табе олуб, онун тәркиб һиссәсинә дахилдир. (Мүбәрригәнин лад гурулушуна бах нот мисалы № 45а)

Мүбәрригәнин лад гурулушу

Мисал 45а

Әширан кушәси муғам дәсткаһында әлагәләндиричи, бирләшдиричи функцијасы дашыјыр. Буну бир нөв авропа мусигисиндә мөвчуд олан "бағлајычы мөвзу" илә муғажисә етмәк олар. Бу кушә Орта-маһур, Шур дәсткаһларында да ишләдилир. Маһур-Һинди дәсткаһында бу кушә мүасир ифачылар тәрәфиндән демәк олар ки,

14. Әширан

Мисал 46а

8. Әширан

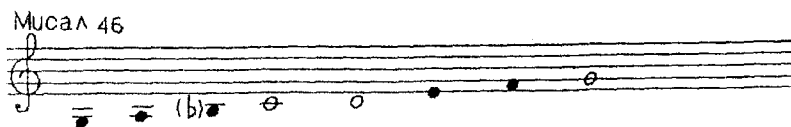
Мисал 46б

истифадә едилмир. Бу кушә Г.Пиримовун ифасында да јохдур. Көрүнүр бу һәр шејдән әввәл муғамларын тәдрис програмына дахил

олмамасы илэ багылдыр. Б.Мәнсуров исә һәр ики рәдифдә бу кушадән мұхтәлиф интерпретасияларда истифадә етмишдир. (Бах нот мисалы № 46а, 46б). Әширан кушәсиндә лад әсасышын ики мұһүм пәрдәси "сол (д)" вә "до" тоника илк ханәдән гаршылыгылы шәкилдә ишләдилмишдир (I рәдиф I ханә, II рәдиф I ханә). Мәһз белә интонасија әлагәси Д илә Т-а пәрдәләрини бир-биринә зәнчирвари бирләшдирир вә сонракы мелодик конструксиянын ашағы енмәси үчүн бир нөв көрпү ролуну ојнаыр. (Әширанын лад гурулушуна бах нот мисал № 46)

Әширан кушәсинин лад әсасы

Әширан кушәсинин структур гурулушуну, онун ифасы үчүн характерик олан вә ифачылыг сәнәтиндә ән'әнәви үслуб сајылан элементләри һәр ики рәдифдә I вә II ханәләр тәшкил едир. Биринчи рәдифдә V, VI, һәмчинин VIII, IX ханәләр әјаг функцијасы дашыјыр вә о, Әшираны Маһур-Һинди илә бирләшдирир.

Тарзән Әширандан Маһур-Һиндијә енәркән јенә дә Маһур-Һинди дәсткаһынын образлы-интонасија чешидләринә садиг галараг "ми", "ре" истинад пәрдәләри васитәсилә тәдричән әсас тоникаја - "до" сәсинә кечир. Б.Мәнсуровдан фәргли олараг Г.Пиримов Шикәстеји-фарс шә'бәсиндән сонра "Дилруба" һиссәсини (буну шәрти олараг кушә адландырырыг) ифа едир.

"Дилруба"нын мелодик структур гурулушу шифаһи ән'әнәви профессионал мусиги нүмунәләриндән фәрглидир. Шә'бә вә кушәләрдә гејд етдијимиз кими мелодик конструксиядан (өзәк – И.Р.) сонра импровизә элементләри кәлир, јә'ни мусиги фикри верилдикдән сонра, мелодија өзү инкишафыны мұхтәлиф формаларда тапыр вә нәтичәдә әјаг васитәсилә ифа едилән шә'бә вә ја кушә тамамланыр. Дилруба һиссәсиндә исә бу тәмиз башга сәпкидә гурулушдур. Дилрубанын нот мисалына дигтәт јетирсәк көрәрик ки, I ханәдән ахыра гәдәр бүтүн һиссә боју мелодик өзәк, импровизә элементләри вә әјаг һиссәси мөвчуд дејил. Әксинә, әввәлдән ахыра гәдәр мелодија сәсләнир вә о өзү дә тамамланыр, јә'ни "ми" истинад

4. Дилруба

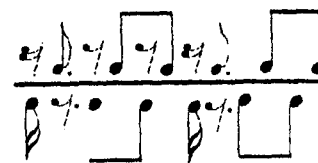

пәрдәсиндә асылы вәзијәтдә галыр. Дилруба һиссәсинин тәһлили кәстәрир ки, јахын кечмишдә бу кушә М.Фүзулинин "Мәни чандан усандырды, чәфадан јар усанмазмы" гәзәли әсасында охунан тәсниф имиш вә онун да метроритмик хүсусијјәти ашағыдакы шәкилдә бәрабәр ритмик вәзндә ифа едилирди (Нот нүмунәсинә бах 47).

Дилрубанын мелодик хүсусијјәти лад-интонасија бахымындан о гәдәр муғамлара јахындыр ки, мәһз бу чәһәт вә сөзсүз ки, Г.Пиримовун ифачылыг усталыгы бу мусиги нүмунәсинин муғамларда бир һиссә кими сәсләнмәсинә зәманәт вермишдир¹. Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, бу көзәл сәнәткарын јарадычылыгы сајәсиндә түгәкдә чалынан Чобан-Баягысы сонралар кичик һәчмли инструментал муғам чеврилмишдир. Бу фактлар сүбүт едир ки, муғамлар (муғам һавалары) бизим ерадан әввәл, сонра вә орта әсрләрдә јарадылдыгы кими мұасир муғам ифачылыг сәнәтиндә дә бу ән'әнә јашадытыр, јәни-јәни шә'бә вә кушәләр, һәтта инструментал вә вокал-инструментал муғам дәсткаһлары јарадылыр.

Һезарә-Әраг (Ираг) кушәси, Әраг шә'бәсинин лад-интонасија әһәтәсинә дахилдир. Онун мелодик структурунун өзәјини (I рәдиф) I ханә тәшкил едир. Бу кушә бир нөв әлагәләндиричи, бирләшдиричи функция дашыјыр. Мелодијанын илк нотларында "до" вә "сол" сәсләринин гаршылыгылы ишләдилмәси, истинад пәрдәләрин лад-интонасија хүсусијјәтләринин габарыг шәкилдә кәстәрилмәси,

Мисал 47

¹ Вокал-инструментал муғам дәсткаһларынын јарадылмасына бах XIX-XX әсрин муғам ифачылыг сәнәтинин инкишафы фәсли. (II чилд)

15. Бездарә-Әраг

үзвү сурәтдә ваһид лад-интонасија чәрчивәсиндә әләгәләндирил-мәси демәкдир. Ејни заманда, бу кушә Әраг шә'бәсинин ифасы үчүн һазырлыг еташы функцијасыны ојнајыр вә динләјичини габагчадан Әраг шә'бәсинин интонасија чешидләринә һазырлајыр. Бу кушәнин I ханәсинин сону "ми" истинад пәрдәсинә дајаныр. Икинчи ханәдә бу пәрдә бир даһа тәсдиг олунур вә үчүнчү ханәдә "ре" истинад пәрдәси верилир. Нәһајәт, дөрдүнчү ханәдә мајәнин әсас тону - "до" ноту ифа едилир. Б.Мәнсуров V ханәдә өз үсулуну нүмајиш етдирир. Сәсләнмәјә көрә бу эпизод чаларлығына, әмосионал тә'сиринә көрә сечилир. Тарзән VII ханәдә "ре" вә "до" истинад пәрдәләрини јенә јан-јана ишләдир вә VIII, IX ханәләрдә әјаг верәрәк кушәни тамамлајыр.

Әраг (Ираг) Маһур-Ғинди дәстқаһынын әсас шә'бәләриндән биридир. Бурада Мајәнин (тоника) октава јухарыда ишләдилмәси һәм функционал, һәм дә лад-интонасија әләгәләри бахымындан сон дәрәчә лазымлы вә әһәмијјәтлидир.

Муғам дәстқаһынын кулминасијасы сајылан Әраг шә'бәсиндә ваһид сүжет әтрафында бирләшән мусиги образларынын драматуржи дүјүнләри ачылдығы үчүн мелодик инкишаф даһа вүс'әтли, әмосионал тә'сир бағыштајыр. Бир чох ифачылар мәнз бу шә'бәни ифа едәркән ән чәтин техники пассажлары, мүрәккәб ифа мә'зијјәтләрини өз ифаларына дахил едир вә ону хүсуси усталыгла, мөһарәтлә чалырлар.

Тәһлил олунан үч Әраг шә'бәсиндә Г.Пиримов ән лаконик ифа үсулуна мүрачиәт етмишдир. О, Әрагын әсас тону олан "до" сәсини версә дә, онун динамик инкишафыны тә'мин етмир, әксинә III, VII, VIII ханәләрдә әјаг элементләриндән истифадә едәрәк тон-тон

16. Әраг (Ираг)

Мисал 48

ашағы снир, динамизми азалдыр вә Әраг шә'бәсини дә ән'әһәви услубда "до" сәсиндә јох, "ми" истинад пәрдәсиндә битирир. Белә ифаја надир һалларда раст кәлмәк олур.

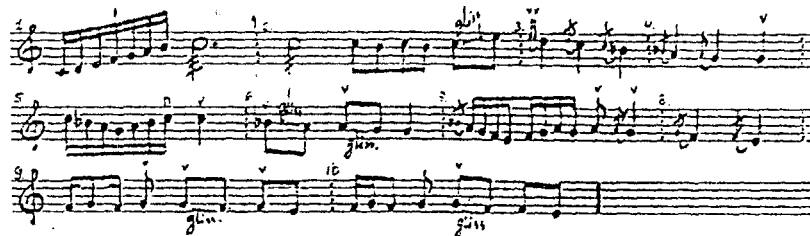
9. Әраг (Ираг)

Мисал 48

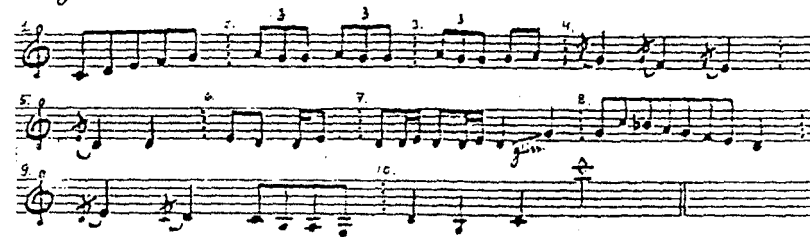

5. Ərag (Ираг)

Мисал 49

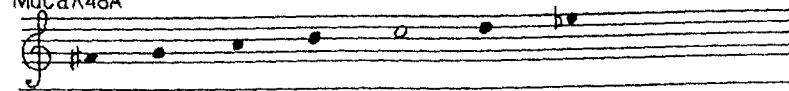

6. Əjağ

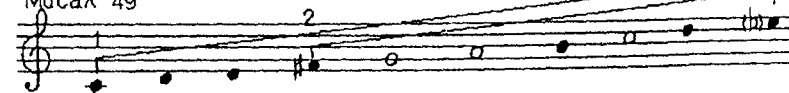
Ərag шө'бәсинин лад әсасы

Мисал 48А

1. Г.Пиримовун ифасында Ərag шө'бәсинин лад әсасы.

Мисал 49

2. Б.Мәнсуровун ифасында Ərag шө'бәсинин лад әсасы.

Б.Мәнсуров рәдифләриндә мұхтәлиф характерик ифа үсуллары дахил етмәклә өз ифасыны динамик инкишаф сәпкисиндә гурмушдур. Марағлы бурасыдыр ки, о, бу динамик сәс жүксәклијини ахыра гәдәр сахлајыр вә шө'бәјә верилән әјағларда "до" сәсини Мајәјә мұнасибәтдә октава јухарыда верир. Ərag шө'бәсинин башланғычы һәр ики рәдифдә ән'әнәви үсулда сәсләндирилир. Биринчи рәдифин I ханәси, һәмчинин II рәдифин I ханәси Ərag шө'бәсинин микро-мелодик структуруну тәшкил едир. Мусиги фикри исә I рәдифдә

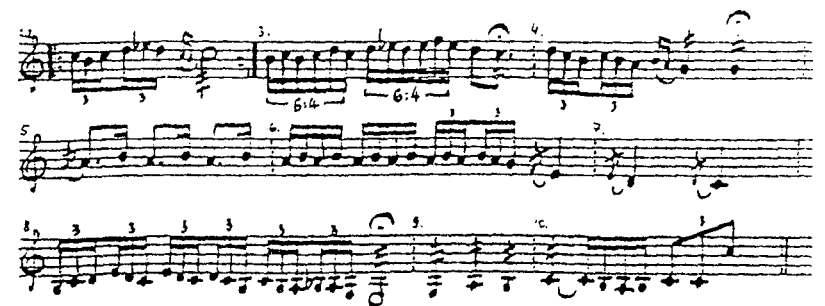
I, II, III, IV, V ханәләри, II рәдифдә I, II ханәләри өһатә едир. Тарзән I рәдифдә III ханәдә, IX, XIII, XIV, XIX, XX ханәләрдә "си", IV, X, XI ханәләрдә "лја" истинад пәрдәләрини кәстәрир. Б.Мәнсуров ифа мөзијәтләрини артырмағ үчүн I рәдифдә XVI, XVII ханәләр, II рәдифдә VII VIII ханәләрдә техники пассајлары мөһарәтлә сәсләндирир. Тарзәнин јарадычылығы үчүн характерик чөһәтләрдән бири дә Ərag шө'бәсиндә биринчи октаванын "ми" бемол сәсини, һәмчинин "си бемол" (I рәдиф XI, X ханәләр), сәсини хроматик шәкилдә вермәсидир. Ифачыларын әксәријјәти демәк олар ки, белә үсулдан истифадә етмирләр. Онлар ән'әнәви шәкилдә истифадә едилән үсуллара даһа чох үстүнлүк верирләр.

Б.Мәнсуровун Ərag шө'бәсиндә "ми бемол" сәсини ишләтмәси бир нөв динләјичини "Рак" вә ја "Рак Абдулла" кушәләринин сәсләнмәсинә һазырламағ демәкдир. Чүнки, Г.Пиримов "Ərag"дан сонра Маһур-һинди дәсткаһына әјағ верирсә, Б.Мәнсуров I рәдифдә "Ərag"дан сонра "Зәнки шүтүр", "Пәнчкәһ", "Мизраби чәнк", вә "Рак Абдулла" шө'бә вә кушәләрини, II рәдифдә исә "Рак" кушәсини ифа едир.

"Рак" кушәси (II рәдиф) муғам дәсткаһына јекун вурдугу үчүн әјағ функцијасыны дашыјыр. Она көрә дә Бәрдашт шө'бәсиндә ифа заманы тохунулан функционал әһәмијјәтә малик пәрдәләрә бурада да тохунулур. "Рак" кушәси драматик инкишафы, динамизмин жүксәк зирвәсиндә һөкм сүрән смосионал кәркишлји тәдричән ииллә-пииллә ашағы ендирир вә дәсткаһа кичик бир әјағла (кадәнсија) (X ханә) јекун вурур. (Бах нот нүмунәсинә)

10. Рак

Мисал 50

Рак кушәсинин лад әсасы

Мисал 50а

Нот мисалында Рак кушәсинин мелодик инкишафын сона жетмәсиндә һансы пәрделәрә истинад едәрәк Мајәдә тамамланмасы көстәрилмишдир.

Рак кушәсинин мелодик структур гурулушу I, II ханәләрдир. Бу кушәдә мелодик структур, өзәк инкишаф етдирилмир, әксинә IV ханәдән е'тибарән бүтүн дәсткаһа әјаг верилир.

Зәнки шүтүр¹ кушәси (I рәдиф) һәм ифачылыг, һәм дә функционал әһәмијјәт бахымындан мараг доғурур. Бу кушәдә I-XI ханәләрдә биринчи октаванын "до" сәсләринин алт (V) мизрабларла сәсләндирилмәси сөзүн һәгиги мә'насында дөвәнин һәрәкәти заманы бојундакы зәнк сәсләрини хатырладыр. Бу ифаја һәм хүсуси эффект кәтирир, һәм дә о, метроритмик конструксиясына көрә дигтәтлә динләнилир. Зәнки-шүтүр кушәсинин сонракы инкишаф хәтти секвенсия үсулу илә (VII, VIII, IX, X, XI, XII) һәјата кечирилир вә кулминасия ноту биринчи октаванын "ми" сәси, Пәнчкәһ шә'бә-

17. Зәнки-Шүтүр

1 Шүтүр (шотор) дөвә мә'насындадыр.

синин истинад пәрдәси олур. Нәһәјәт, XXI ханәдә чох лаконик тәрздә, үч до-сол-до нотларынын комбинасиясы шәклиндә кушәјә әјаг верилир.

Пәнчкәһ шә'бәсинин илк ханәләриндә тремола шәклиндә ифа едилән "ми" сәсләри чағырыш видалары алтында сәсләнир. Маһур-Һинди дәсткаһынын кулминасиясы, эмоционал кәржинлијин ән јүксәк зирвәси, биринчи октаванын "ми" сәсидир. Тарзән III ханәдә истинад пәрдәсини дәјишсә дә ("ре" сәси олур) кәржинлик, динамизм бир ан да олсун ашағы дүшмүр. (Бах нот нүмунәси 51) с.85.м.51.

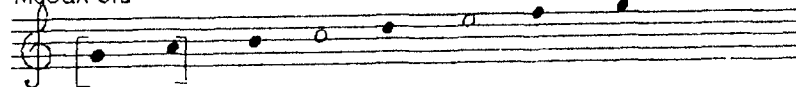
18. Пәнчкәһ

Мисал 51

Пәнчкәһ шә'бәсинин лад әсасы

Мисал 51а

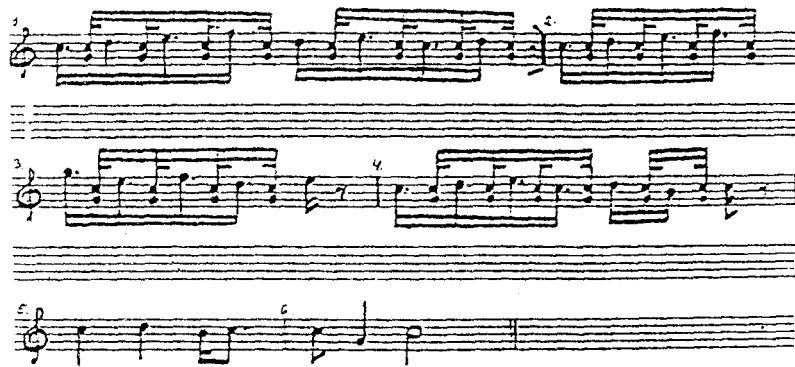

Пәнчкәһ шә'бәсинин микро-мелодик конструксиясыны I ханә тәшкил едир. Мусиги фикри илә I, II, III, V, VI, VII, VIII, IX ханәләрдә ифа едилмишдир. Бу шә'бәнин X, XI, XII ханәләри триоллар васитәсилә инкишаф етдирилир, јә'ни триолларын конструксиясы әсасында техники пассаж-кәзишмә ифа едилир. Шә'бәнин јекуну XIII, XIV ханәләрдә әјаг васитәсилә верилир.

Мизраби-Чәнк¹. Тарзәнин ифасында уғурлу тапынтылардан биридир. Бу ифа үсулундан тарзәнләр демәк олар ки, истифадә етмирләр. Мәһз Б.Мәнсуров кими әсл бөјүк сәнәткәрын гојуб кетдији бу

1 Чәнк -- мұһарибә демәкдир.

19. Мизраби-чәнк

чүр надир ифа үсулларыны, шө'бә вә кушәләри тәһлил етмәк имканы вар. Мизраби-чәнк ифа үсулу Әраг шө'бәсинин лад интонасијасы әсасында чалыныр. Мүрәккәб ифа үсулу олан бу ифа хүсусијјәти дәсткаһын емоционал тә'сир даирәсини, орада һөкм сүрән дахили динамизми бүтүн тәфәррүаты илә динләјичијә чатдырмагда мүһүм бир васитәдир.

Рак Абдулла "Рак" кушәси кими Маһир-Һинди дәсткаһына јекун вурдуғу үчүн Әјаг функцијасы дашыјыр. Һәр ики кушәнин башланғычыны ејни мелодик хәтт апарса да онларын сонракы инкишафы бир-бириндән фәриләнир. "Рак-Абдулла" кушәсинин мелодик структур өзәјини I, II ханәләр тәшкил едир. "Рак" кушәсиндә олдуғу кими бурада да тарзән муғам ифачылығ ән'әнәсинә садиг галараг јүксәк динамизми, емоционал кәркинлији тәдричән пиллә-пиллә ашағы ендирир. Сөзсүз ки, бурада да әввәлчә "сол" (IX ханә), сонра "ми" (VIII, X ханәләр), "ре" (IX ханә), вә кичик октаванын "до" пәрдәләри нөвбә илә охунур. Муғам дәсткаһына XIX ханәдә ән'әнәви үсулда, Б.Мәнсуровун ифасына хас формада әјаг верилир.

Үч мүхтәлиф рәдифләрдә гурулмуш Маһур-Һинди дәсткаһынын елми нәзәри тәһлили ашағыдакы нәтичәләрә кәтириб чыхарыр:

1. Муғам дәсткаһларында топланан шө'бә вә кушәләрин структур моделинин өјрәнилмәси кәстәрир ки, онлар гәдим дөврләрдән мүасир дөврүмүзә гәдәр кәлиб чыхмыш ајры-ајрылығда мусиги һаваларыдыр.

20. Рак-Абдулла

2. Муғам шө'бәләринин функционал вә модел гурулушунун, лад-тонал хүсусијјәтләринин тәһлили сүбут едир ки, онлар ајры-ајрылығда сәрбәст шәкилдә дә ифа едилә биләләр.

3. Кушәләрин функционал, лад-интонасија чешидләринин, гурулуш конструксијасынын тәһлили кәстәрди ки, онларда мусиги фикри, образлы мәзун вә мүстәгил лад бүнөврәси (шө'бәдән ајры) олмадығы үчүн, сәрбәст ифа едилә билмәзләр. (Әлбәттә, бә'зиләрини истисна етмәк шәртилә).

4. Кушәләр интонасија бахымындан шө'бәләрә табедир вә муғам дәсткаһы структур гурулушунда ваһид формада бирләшмишләр.

5. Муғам дәсткаһларында бүтүн шө'бә вә кушәләр Мајә шө'бәсинин ваһид лад-интонасија даирәсиндә бирләшмишләр.

6. Муғам дәсткаһларында Мајә пәрдәсинин функционал бахымдан ики јерә бөлүнәрәк тонал чәһәтчә октава јухарыда да сәсләнмәси муғам дәсткаһынын лад-тонал, лад-интонасија даирәсини, әһәтәсини даһа күчләндирир ки, бу да дәсткаһ конструксијасыны, моделини мөһкәм зәмин, бүнөврә әсасында бирләшдирир.

7. Муғам дәсткаһларынын шө'бә вә кушәләринин схематик гурулуш формасынын өјрәнилмәси кәстәрди ки, ифачы сәнәткар истәдији шәкилдә өз рәдифини, јә'ни шө'бә вә кушәләрин ардычыллығыны гура биләр. Бу сырф ифачынын сәләһијјәтинә дахилдир.

8. Шө'бә вә кушәләрдән бә'зиләринин лад әсасынын гәдим муғамларын лад гурулушу илә мүгајисәси сүбут едир ки, онлар тәкчә заһирән јох, (адына кәрә – И.Р.) бүнөврәчә дә бир-биринин ејнидир.

9. Дилруба вә Чобан Баяты һагтында нәзәри тәһлил дә кәстәрир ки, муғамлар мұһитдән вә орада инкишаф етмиш муғам сәнәтинин жүксәк сәвијјәсиндән асылы оларағ мұхтәлиф формаларда һәм јарана, һәм дә тәнәззүлә уғраја биләр.

10. Шә'бә вә кушәләрин нәзәри тәһлили сүбут едир ки, муғамлар башдан ајағ импровизә элементләриндән ибарәт дејил. Бурада конкрет мусиги фикри, мөвзу, мүәјјән ганунаујғунлуғ (канон), мусиги материалынын мелодик конструксиясы, өзәји вар. Бунун элементләри дә сонракы инкишаф мәрһәләсиндә мұхтәлиф ифа үсуллары васитәсилә импровизә олунур. Шә'бә вә кушәләрин тәфсириндә мұхтәлиф ифа үсуллары да мөвчуддур (Мәс, Чаһар мизраб, Күлриз-мизраб вә с.).

11. Үмумијјәтлә шә'бә вә кушәләрин лад гурулуш тәһлили кәстәрир ки, әксәр шә'бә вә кушәләрин лад бүнөврәсини кварта, квинта, секста интервал һүдуду тәшкил едир. Сәс сырасынын белә мөһдуд даирәдә олмасы факты бу шә'бә вә кушәләрин мусиги материалынын ән гәдим, јә'ни Шумер, Манна, Мидија дөврләринә тәсадүф етдијини кәстәрир.

IV ФӘСИП

**ЗӘРҒИ – МУҒАМЛАРЫН
ЈАРАНА ТАРИХИ ВӘ
ЕЛМИ – НӘЗӘРИ
ӘСАСЛАРЫ**

§ 1. АЗЭРБАЈЧАН ЗЭРБИ МУҒАМЛАРЫНЫН ТАРИХИ МЭНШƏЈИ

Азэрбајчанда шифаһи эн'әнəви профессионал мусигинин инкишаф етмиш голларындан бири дə зэрби муғамлардыр.¹ Зэрби-муғамлар садə вокал-инструментал муғам дəсткаһлары групуна дахил олан муғам дəсткаһларыдыр. М.С.Исмајылов "Азэрбајчан халг мусиги жанрлары" əсəриндə халг мусигисини вə шифаһи эн'әнəви мусигини нəзəri бахымдан тəһлил едэрək зэрби-муғамлары Азэрбајчан халг мусигиси жанрларынын үчүнчү групуна, јə'ни гарышыг бəһрли група аид етмишдир (2.37, с.97). Азэрбајчанда зэрби-муғамлары тəдгиг едэн вə бир сыра елми əсəрлəрин, монографијанын мүəллифи Р.Зəһрабов јазыр ки, зэрби-муғамлар бир һиссəли əсəрлəрдир ки, орада олан вокал вə инструментал партијалар (мөвзулар) бəрабэр һүгулудур (3.164, с.128).

Зэрби-муғамларда вокал вə инструментал партијаларын бəрабэр һүгуглу олмасы фикри писби мө'нада гəбул олунса да, онларын (зэрби-муғамларын) бир һиссəли əсəр олмасы нəзəri бахымдан өзүнү дөгрултмур. Чүнки, зэрби муғамлара дахил олан вокал вə инструментал партијалар ажры-ажрылында бир һиссəли əсəрлəрдир. Бу əсəрлəрин һэр бири мүстəгил шөкилдə вəһид структур форманын - садə вокал-инструментал муғам дəсткаһ формасыны јаратмышдыр. Дəсткаһ исə бир пещə мүстəгил һиссəнин вəһид сүжет, образлы-мəзмун вə лад-интонасија чөрчивөсиндə бирлəшмөси дөмөкдир.

Муғам сənəти бир чох Шəрг вə Орта Асија халглары арасында јайылмышдыса, зэрби-муғамлар өз мөншəјинə көрə сырф Азэрбајчан халгы илə бағлыдыр. Бу да һэр шөјдөн əввөл зэрби-муғамларын јаранма тарихинин јахын кечмишлə бағлы олуб, Шəрг халглары арасында аз бир дөвр əрзиндə јайыла билмәмөси илə əлагəдардыр. Шифаһи эн'әнəви мусиги нүмунələринин башга рекионларда кениш јайылмасы үчүн узун мүддətли бир дөвр лазымдыр (II чилдə бах).

Шифаһи эн'әнəви профессионал мусиги тарихинин өјрəнилмөси көстөрир ки, зэрби-муғамларын јаранмасы XIX əсрин ахыр-

1 Зəрб сөзүнүн бир мө'насы ритм олдуғу үчүн халг арасында чох вахт зəрб-муғамларына ритмик-муғам дəдєјилр.

лары XX эсрин эввэллэриндэ шөһөр мусиги һөјаты - сазэндәлик сәнәти илә бағлыдыр. Зәрби-муғамларын јаранмасы конкрет ифачылыг ән'әнәси илә дә әлагәдардыр.

Билдјимиз кими муғамларын дәсткаһ формасында ифасы гәдимдә сарајлар, бөјүк зијәфәт вә мусиги јығынчаглары, мәчлисләри илә бағлы олмушдур. XIX эсрин ахыры вә XX эсрин эввэллэриндә Азәрбајҗанда мусиги һөјатынын чанланмасы илә әлагәдар муғам ифачылыг сәнәти тәдричән "мусиги мәчлис"ләриндән концерт салонларына кечирилирди¹ (2.36, с.9-29). Муғам дәсткаһларынын мусиги мәчлисләриндә саатларла ифасы артыг концерт салонларында мүмкүн дејилди. Она көрә дә муғам дәсткаһлары һәмчә кичилир вә концерт ифасы формасына салынырды. Зәрби-муғамларын мејдана чыхмасы да мәһз дөврүн бу реал шөраити илә сых бағлы олмушдур. Эсрин эввэллэриндә, һәмчинин мүасир дөврүмүздә дә концерт салонларында охунан муғамлара дигтәт јетирсәк көрәрик ки, динләјичиләр, кениш аудиторија адәтән ән чох алгыш сәдаларыны о ханәндәјә бәхш едирләр ки, о муғамын зил пәрдәләриндә, јә'ни вокал-инструментал муғам дәсткаһынын јүксәк режистриндә техники чәһәтдән мүрәккәб боғазлар, зәнкуләләр ишләдир вә өз мөһарәти илә динләјичиләри овсунламыш олур. Муғамларын бу чүр эмоционал тә'сир күчүнү вә концерт салонларында бөјүк мүвәффәгјјәтини нәзәрә алан устад ифачы сәнәткарлар дәсткаһлары бүтөв ифасынданса, онларын јыгчам шәкилдә, јә'ни концертдә ифа едилә биләчәк формада ифасына үстүнлүк вермишләр. Бурада вокал-инструментал муғам дәсткаһларынын концерт салонларында ифасы инкар едилмир, әксинә ондан әләвә јени ифа формаларынын ахтарылыб үзә чыхарылмасы проблеми шөрһ едилир. Зәрби-муғамларын композисијасы һаггында јазан Р.Зөһрабов гејд едир ки, "Вокал партија композисијаја эввәлчә јүксәк режистрдә (октава ладында) кириш нидасы илә дахил олур... Бу заман ладын сабит пилләләри әтрафында кәзишмә баш верир. Адәтән бүтүн зәрби-муғамларда сабит сәс мәһз мајә пәрдәси, јә'ни муғамын истинад етдији ладын тоникасы олур."(с.4.) Эввәла ону гејд

1 Сазәндә-һөрфи мө'насы мусиги әләтиндә чалан, ифачы демәкдир. Сазәндә сәнәти шөһөр мусиги һөјаты илә - шифаһи ән'әнәви мусиги ифачылыгы илә бағлыдыр. Сазәндә ансамблы - үчлүјә (тар, каманча, дөф-ханәндә) дејилир.

едәк ки, әкәр профессор Р.Зөһрабов октава лады терминини ишләдирсә һеч олмаса һансы октава ладындан сөһбәт кетдијини јазмалы иди. Ону гәтијјәтлә демәк олар ки, устад ифачы сәнәткарлар зәрби-муғамларда вокал партијасыны, темасыны октава ладында јох, муғам дәсткаһларын јүксәк режистриндә мөвчуд олан Мајәнин октава мүнәсибәтиндә дуран шө'бәләр әсасында охујурлар. Дикәр тәрәфдән е'тираф етмәлијик ки, сәнәтшүнаслыг доктору Р.Зөһрабов чох бөјүк, сәһвә јол верәрәк јазыр ки, зәрби-муғамларда сабит сәс мәһз мајә пәрдәси, јә'ни муғамын истинад етдији ладын тоникасы олур.

Лухарыда гејд етдик ки, Зәрби-муғамларын вокал партијалары муғам дәсткаһларынын зил шө'бәләриндән әхз едилмишдир. Бәс инструментал партија һарадан көтүрүлүшдүр?

Зәрби-муғамларын инструментал партијаларынын өјрәнилмәси вә тәһлили көстәрир ки, һәлә кечән эсрин ахырларында бу инструментал мусиги нүмунәләри мүәјјән муғамларын мусиги материалы, лад-интонасија хүсусијјәтләри әсасында јарадылан рәнкләрдән ибарәт олмушдур. Ејни заманда Зәрби-муғамларын адлары муғам-дәсткаһларынын тәркибинә дахил олмуш ајры-ајры шө'бә вә кушәләрин адларындан әхз олунуб. "Сәмаји-Шәмс" - "Шур" дәсткаһынын, "Мәнсуријјә" - "Чаһаркаһ" вә с. Бу мә'нада Р.Зөһрабовун "Әкәр муғам дәсткаһлары өз адларыны бәстәләндији ладдан алырса, зәрби-муғамларын исә өз мүстәгил адлары вар." (с.5.) фикри өзүнү доғрултмур.

Зәрби-муғамларын јаранма амилләриндән данышаркән бир мүһүм чәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Зәрби-муғамларын ифа үслубу, хүсусән вокал партијасынын мүшәјәти вахты инструментал ифада ашағыдакы ритмләрдән кениш истифадә едилмәси, һәмчинин мелодијанын характерик хүсусијјәти онун ашыг мусигисиндән бәһрәләндијиндән хәбәр верир.

Гәдим ашыг һавалары ичәрисиндә "Овшары", "Һөјдәри", "Һераты", "Короғлу", "Османлы" (Мани) вә с. адлара раст кәлинмәси дә сүбут едир ки, ашыг мусиги һавалары илә Зәрби-муғамлар арасында сых бағлылыг вар. Бу проблем өз актуаллыгына көрә диссертабелли олдуғу үчүн онун хүсуси тәдгигат объектинә чеврилмәсинин мусигишүнаслыг елми үчүн мүһүм әһәмијјәти вар. Зәрби-муғамларын ахырында бир чох ханәндәләр "тәсниф"ләрә дә мүрачиәт едир. Вахты илә бөјүк сәнәткар ханәндә С.Шушин-

скинин мөһарәтли ифа үсулундан инди мүасир ханәндөләр кениш истифадә едирләр. Зәрби-муғамларда муғам-дәсткаһларынын тәркиб һиссәләриндән: 1) муғамларын вокал партијасындан; 2) инструментал мусиги нөмрәләри (рәнкләр)ндән; 3) тәснифләрдән истифадә едилмәси онларын (зәрби-муғам) садә вокал-инструментал муғам дәсткаһлары групуна дахил олмасыны сүбүт едир.

Зәрби муғамлар һәм сазәндә дәстәсинин, һәм дә халг-чалғы аләтләри оркестринин мүшајиәти илә чалыныб охунур. Зәрби-муғамларын мусиги материалындан Азәрбајчан бәстәкарлары өз симфоник, камера әсәрләриндә кениш истифадә етмишләр. Зәрби-муғамларын сазәндә дәстәсинин мүшајиәти илә сәсләнмәси өз орижиналлығына вә ифа үсулуна, мәзијјәтләринә көрә диқәс оркестрләрин мүшајиәтиндән фәрглидир. Үч ифачы арасында (сазәндә дәстәси) јаранмыш ансамбл, там һармоник ујгунлуг, һәмчинин мүшајиәт заманы инструментал ифада мүәјјән епизодик мусиги компонентләринин варлығы (бах: "Һераты"нын нәзәри тәһлили) ифаны колорит бахымындан зәнкинләшдирир, оңу даһа емосионал, чанлы вә чәзбедичи едир. Белә ифада һәм дә ифачыларын даһа сәрбәст ифасына, јә'ни бәдаһәтән ифаја артырылмыш бә'зи ифа мәзијјәтләринә кениш имкан верир. Бу да муғам ифачылыг ән'әнәсиндә мүһүм шөртләрдән биридир.

Шифаһи ән'әнәви профессионал мусигинин мүасир ифачылығында Зәрби-муғамлар групуна дахил олан бир иддә мусиги жанрлары вар ки, онлар да шикәстәләрдир.¹ Шикәстәләр XIX әсрин ахыры XX әсрин әввәлләриндә ајрыча груһ шәклиндә, жанр кими ифа едиләрди. Шикәстәләрин мусиги материалы әсасән "Секаһ" муғамынын лад-интонасија хүсусијјәтләри әсасында јарадылмышдыр. "Секаһ" муғамынын лирик-гәм, шикајәт мәзмунлу, инилтили интонасија чешидләри Шикәстәләрин әсас ләјтмотиви олмушдур. Образлы-интонасија хүсусијјәтләринә көрә Шикәстәләр лирик планда даһа тә'сирли емосијалар јаратмаг гүдрәтинә маликдир. Бу мә'нада бир һадисәнин сөјләјичиси кими Шикәстәләр, ашыг дастанларынын бә'зи кејфијјәтләрини, характерик чәһәтләрини өзүндә әкс етдирмишдир.

Шикәстәләрин ритмик хүсусијјәтләринә кәлдикдә исә гејд етмәлијик ки, мәрһум уstad Б.Мәнсуров мүәллифлә сәһбәтләриндә өз хатирәләрини сөјләјәркән демишдир ки, һәлә әсрин әввәлләриндә Шикәстәләр муғам ән'әнәсинә хас формада, јә'ни сәрбәст ритмик-өлчүдә ифа едиләрди. Сонралар ансамбл вә оркестрләрин мејдана кәлмәси илә әлағәдар онлар (шикәстәләр) мүәјјән ритмик тәһилләрә салынмыш вә Зәрби-муғамлар кими ифа едилмәјә башламышдыр. Елә о дөврдән шикәстәләр Зәрби-муғамлар силсиләсинә дахил олмушдур. Шикәстәләр ашағыдакылардан ибарәтдир: "Гарабағ шикәстәси", "Кәсмә-шикәстәси", "Ширван шикәстәси" (Сары торпаг шикәстәси дә дејирләр), "Короғлу", "Кешиш оғлу", "Һејдәри".

"Азәрбајчан" ифачылыг сәнәтиндә ритмик муғам (Зәрби-муғам-И.Р.) бөјүк рол ојнајыр. Халг мусигисинин өзәјиндән бәһрәләнән жөркәмли мүгәнни-ханәндәләримиз ритмик муғамлара бөјүк әһәмијјәт вермиш вә гәлбләрдә из бурахан мелодијалар јаратмышлар (3.250).

Зәрби-муғамларын ифасында јүксәк тесситуралы сәс һаким демәкдир. Онларын ифасы заманы ханәндәнин сәнәтиндән әсл профессионаллыг мөһарәт тәләб олундугу үчүн бу сәнәт нөвү кениш халг арасында бөјүк рәғбәтлә гаршыланыр. Зәрби-муғамларын илк уstad ифачылары тарихән киши ханәндәләр олса да, мүасир ифачылыг сәнәтиндә гадын ханәндәләр арасында да јүксәк профессионал ифачылар јетишмишдир.

Зәрби-муғамларда ханәндә һәм дә дәф ифачысы кими чыхыш етдијиндән бир шәхсин ифасында ики мүхтәлиф сәнәт нөвү синтез шәклиндә өзүнү көстәрир. Ханәндәнин ифасында бу ики сәнәт нөвүнүн заһирән ади көрсәнмәси әслиндә ифачыдан чоһ бөјүк мөһарәт, фитри исте'дад тәләб едир. Тәчрүбә көстәрир ки, ханәндәләрин чоһу дәф аләтинин маһир ифачылары дејил. Она көрә дә зәрби-муғамларда ханәндәнин бир тәрәфдән јүксәк тесситурлада сәрбәст ритмик өлчүдә олан муғам охумасы вә бу ифаны мүхтәлиф боғаз техникасы, милли нәфәслә, орнаментләрлә зәнкинләшдирмәси, диқәс тәрәфдән исә өз охумасыны дәфдә дәгиг ритмик ифа илә мүшајиәт етмәси ханәндәдән сон дәрәчә бөјүк исте'дад тәләб едир. Мөһз зәрби-муғамларын бу чүр спесифик чәһәтләрини дујан вә муғамларын инчәликләрини һисс

¹ Шикәстә - үрәји сынмыш, сөзүн әсл мә'насында шикәст демәкдир.

едөн динләјичиләр уstad ханәндәләрин ифасыны алгыш сәдалары илә мұкафатландырырлар.

§ 2. ҺЕРАТЫ ЗӘРБИ МУҒАМЫН ЕЛМИ-НӘЗӘРИ ТӘНЛИЛИ

Зәрби-муғамларын формасы, структур гурулушу, ритмик компонентләри арасында принципчә о гәдәр дә бөјүк фәрг олмадығы үчүн тәкчә "Һераты"нын елми-нәзәри тәһлили илә кифәјәт-ләнирик.

Ханәндәләрин вә кениш халг күтләсинин севдији вә һәмишә бөјүк рәғбәтлә гаршыладығы зәрби-муғамлардан бири "Һераты"-дыр.¹ Бу зәрби-муғамын јаранма тарихи XIX әсрин ахырларына тәсадүф етсә дә онун мусигили-поетик мәзмуну, јә'ни ханәндәләрин истифадә етдији гәзәлләр мұхтәлиф дөврләри әһәтә едә билир. Бизим тәһлил едәчәјимиз гәзәл исә XVI әср даһи Азәрбајчан шаири М.Фүзулинин јарадычылығы илә бағлыдыр. Азәрбајчанын көркәмли муғам ифачысы Б.Мәнсуровун атасы Мәшәди Сүләјман Мәнсуровун хатирәләринә көрә "Һераты" һәрби маршын мусигисидир ки, кечмиш заманларда Һератдан Кабилә јүрүшләрдә сәсләндириләрди (1.16). Бизим фикримизчә исә бу "Кешиш оғлу", "Овшары" вә с. кими ашыг дастанлары мусигиси илә бағлы олуб ики сәнәтин синтезиндән ашыг вә муғам сәнәтләри илә әлағәдар јаранмышдыр. "Һераты" зәрби муғамынын әски ады "Һерат-Кабилдир" ки, биринчи дејилмиш фикри тәсдиг едир. "Һераты" зәрби муғамын јаранмасы шифаһи ән'әнәви профессионал сәнәтлә сых бағлыдыр. XIX әср муғам ифачылығы сәнәтини әјани шәкилдә көстәрән муғам-дәсткаһлары чөдвәлләринә фикир версәк көрәрик ки, Кабили вә Һераты Маһур-Һинди дәсткаһынын ажры-ажры һиссәләридир (1.16; 1.17).

¹ Һерат индики-Әфғаныстанын ири мәдәни мәркәзләриндән биридир. Орта әсләрдә Ирана мөхсус (Сәфәви империясы) олан бу шәһәрдә Азәрбајчанын көркәмли шаир вә јазычылары, рәссам вә хәтәтатлары мусигичиләри јашајыб јаратмышлар (2.68). Бир чох мусигишүнаслар јазыда Һератыны Һәјраты кими гејд едирләр.

Маһур-Һинди инструментал дәсткаһы

1. Маһур	7. Хочәстә	13. Рак-Һинди
2. Рак	8. Новруз-сәба	14. Фә'ли
3. Мәсиһи	9. Кәрајили-Новруз	15. Әширан
4. Хавәр-Зәмиһә	10. Рәһавили	16. Базәм-Маһур (әјар)
5. Әмири	11. Кабили	
6. Үшһаг	12. Һераты	

XIX әсрин икинчи јарысында Кабили кениш јәјылмыш муғамлардан бири кими "Раст" вә "Шур" муғам дәсткаһларында да истифадә олунарды. Мәшәди Сүләјманын әл јазмасында "Раст" дәсткаһында "Кабилә", "Кәраји" вә "Рак" һиссәләриндән сонра, "Шур" дәсткаһында исә "Дәшти" вә "Киләки" һиссәләриндән сонра ифа едиләрди. Өзүнүн лад-интонасија хүсусијјәтләринә көрә "Кабилә", "Шур" дәсткаһындан чох "Раст" вә "Маһур-Һинди" дәсткаһларынын лад-интонасија хүсусијјәтләринә даһа чох үјгүндүр. Бу мә'нада "Кабилә"нин "Шур" дәсткаһында истифадә едилмәси лад-интонасија вә лад-тонал хүсусијјәтләри бахымындан өјрәнилмәси тәгдирә лајигдир.

"Кабилә" вә "Һераты" һиссәләринин "Маһур-Һинди" дәсткаһында диқәр шә'бә вә кушәләрлә ејни һүгүгдә чыхыш етмәси чөдвәлдән ајдын көрүнүр. Артыг XX әсрин әввәлләриндә мөвчуд олан муғам дәсткаһлары чөдвәлләриндә бу һиссәләрин һеч бир муғам дәсткаһында истифадә олунмадығынын шаһиди олурут. Бу өзү сүбуг едир ки, артыг XIX әсрин ахырларында бу ики һиссә "Һерат-Кабилә" ады илә формалашмыш вә зәрби-муғам жанры кими танынмаға башламышдыр. Мүасир муғам ифачылығы сәнәтиндә Кабили вә Һераты муғам дәсткаһларынын тәркиб һиссәси кими ажры-ажрылығында истифадә олунмур. "Һераты" зәрби-муғам кими кениш шәкилдә ифа едилир.¹

"Һераты" зәрби-муғамын мусигили-поетик мәзмуну, диқәр зәрби муғамларын поетик мәзмуну илә принципчә үјгүшлүг тәшкил едир. Арашдырылан "Һераты" зәрби-муғамын поетик мәзмунунун әсасыны гејд етдијимиз кими XVI әсрин көркәмли

¹ "Һераты" зәрби-муғамын нәзәри тәһлилини танынмыш ханәндә Алим Гасымовун ифасындан нота көчүрмүшүк. Нот јазыларыны ифадан сәтрин мүәллифи көчүрмүшдүр. Тарда-Б.Мәнсуров, каманчада Е.Бөдәлов чалмышдыр.

Азэрбајчан шаири М.Фүзулинин (1494-1556) "Көнлүм ачылыр зүлфү-пәришаныны көрчөк"¹ бейти илэ башлајан гезэли тәшкил едир.

Көнлүм ачылыр зүлфү-пәришаныны көрчөк,
Нитгим тугулур гөнчеји хәнданыны көрчөк.
Бахдыгча сәнә ган сачылыр дидәләримдән
Бағрым дәлинир навәки мүжканыны көрчөк.
Рә'налыг илэ гамәти шүмшады гылан јар
Олмазмы хәчил сәрви хурманыны көрчөк.

"Һераты" зәрби-муғамын лад-интонасија әсасыны Маһур-Һинди дәсткаһы тәшкил едир. (Бах нот нүмунәсинә 53)

Вокал партијасынын мусиги материалы Әраг шө'бәсинин лад-интонасија хүсусијјәтләри әсасында гурулдуғу үчүн гәдим вә гочаман муғам ифачылары "Һераты"нын вокал партијасыны "Әраг-Кабилли", инструментал мүшәјиәтдә сәсләнән партијаны исә "Һерат-Кабилли" адландырмышлар. "Һераты"нын мусигили-поетик мәзмунунун ачымы вә мелодик образларын инкишафы әсасән ладын јүксәк режистриндә сәсләндирилир. Фәгәт сон анда, јә'ни бүтүн зәрби-муғамә јекун вуруларкән мелодиянын динамик инкишафы Маһур-Һинди дәсткаһынын Мајә шө'бәсинә енир. Нәтичә е'тибары илэ ладын бир октава јарым һүдудунда сәс сырасы әһатә олунур. Мусигили-поетик мәзмуну битирән ханәндә "Әјаг" верәрәк ашағы енәркән "Маһур-Һинди" дәсткаһында олан кими "Шикәстеји-фарс" (V пиллә), Хүсејни (IV пиллә), Үш-шаг-јери (I пиллә) шө'бә вә кушәләрин истинад пәрдәләриндән истифадә едир.

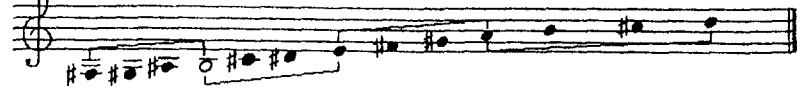
Һераты зәрби-муғамын инструментал вә вокал партијаларынын ифасында сәсләнән бүтүн нотлары бир сәс сырасында топласаг онда ашағыдакы сәс диапазоны алынар.

1. Инструментал мүшәјиәтин диапазону
2. Вокал партијанын диапазону

Гејд етдијимиз кими "Һераты" зәрби-муғамын вокал партијасы "Әраг" шө'бәсинин лад-интонасија хүсусијјәтләри әсасында ифа едилир. Вокал партијасынын биринчи вә икинчи епизодларында (бах: ахырда "Һераты"нын нот мисалына) Әраг шө'бәсинин истинад пәрдәси (тоникасы) олан "Си" сәси ашағыдан кичик терсија

1 Һераты"нын ифасында башга гезәлләрдән дә истифадә едилир.

Мисал 53

Мисал 54

вә кичик секунда, јухарыдан исә бөјүк секунда вә бөјүк терсија сәсләри васитәсилә охунур. "Һераты" зәрби-муғамын бүтүн вокал партијасынын мусигили-поетик характеристикасынын бүнәврәсини "Д" епизоду тәшкил едир. Мәһз бу епизод динамик кәркинлији габагчадан һазырлајыр, мүәјјән едир вә бүтүн силсиләнин мусиги әһвал-руһијјәсинә тонус, емоционал импулс верир.

"Маһур-Һинди" муғам дәсткаһында драматуржи дүјүнләр әксәр һалларда "Әраг" шө'бәсиндә ачылыр. Бу шө'бәнин "Мајә"нин октава мүнәсибәтиндә, јүксәк режистрдә сәсләнмәси һәм мусигили-драматик образларын, һәм поетик-мәзмунун ачылмасында, һәм дә ханәндәдән көзәл вокал имканлары, бөјүк усталыг, мәһарәтдән башга шифаһи профессионал ән'әнәви мусигинин ганунаујунлуғларыны дәриндән билмәји тәләб едир. Бу мә'нада әкәр ханәндә "Һераты" зәрби-муғамыны дүзкүн тәфсир едирсә вә өз импровизәсини, ифа мәһарәтини јүксәк сәвијјәдә гура билирсә, адәтән бүтүн динләјичиләр дәрдүнчү вокал епизодундан сонра (Р) ханәндәни алгыш сәдалары илэ гаршылајырлар. Бу хүсусда һ.Тума јазыр: "Шәрг динләјичиләри мусигичинин сәнәткарлығыны, зәнкин зөвгүнү онун мүвафиг сәсләнмәләри нечә контраст шәкилдә, һансы гаршылыгылы формада турмасындан, ачмасындан асылы олараг нөвбәти мелодик кедишдән сонра олан паузада еһтираслы алгышларла гаршыланмасы илэ мүәјјән едир" (3.328, с.420).

"Һераты", о чүмләдән бүтүн зәрби-муғамлар үчүн характерик олан ики чүр мелодик һәрәкәт мөвчуддур: 1) енән, 2) јүксәлән вә енән.¹ Вокал вә инструментал партијаларда һәр ики мелодик һәрәкәт нөвү гаршылыгылы-әләгәдә истифадә едилир ки, бу лад хүсусијјәтләринин габарыг тәрздә үзә чыхмасыны зәнкинләш-

1 Бу ики чүр мелодик һәрәкәт муғам сәнәтиндә дә мөвчуддур.

дирир, ејни заманда мелодијанын тәрәннүмүнә өзүнәмәхсус милли чаларлыгылар кәтирир (бах: Д епизодунун V-VIII вә XII-XIV ханәләрә). "Һераты"нын вокал партијаларынын биринчи ики (Д,Е) вә дөрдүнчү (Р) епизодлары үчүн жүксәлән вә енән мелодик һәрәкәт характерикдир. Бурада Әраг шә'бәсинин сәс сырасынын бәјүк секста интервалы (фа-дијез, ре-дијез) әһатә олунмушдур.

Үчүнчү (F) вә бешинчи (F₁) вокал епизодлары үчүн исә енән мелодик һәрәкәт типни ујгун кәлир. Чүнки, бурада мелодија Маһур-Һиндинин сәс сырасы илә тон-тон ашағы енәрәк "Мајә" шә'бәсиндә тамамланыр.

"Һераты" зәрби-муғамын инструментал партијасынын мелодик әсасыны жүксәлән вә енән мелодик һәрәкәт типни тәшкил едир. "Һераты"-нын бүтүн инструментал партијалары үчүн (бу хүсусијјәт һәм дә диқәр зәрби-муғамлара шамил едилә биләр) тәдричи динамик вүс'әт характерикдир. Мелодик инкишафын ениши дә әксәр һалларда тәдричи хүсусијјәт дашыјыр вә бу һалда секвенсиявари үсулдан кениш истифадә едилир (бах: В,С,М епизодларына).

Јүксәлән вә енән мелодик һәрәкәт исә нот нүмунәсинин нөвбәти ханәләриндә даһа ајдын сурәтдә көрүнүр (К,А епизодлары).

Инструментал партијаларда секвенсия үсулу илә инкишаф бүтүн зәрби-муғамлар үчүн характерикдир. Бу чүр секвенсияларын инкишафы әсасән сәс сырасынын пилләләри илә ашағыја доғру һәрәкәт едир ки, бу да ән'әнәви Азәрбајчан мусигисиндә лад-тонал, секвенсия характерик хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирир. Бу һалда Р.Зәһрабов јазыр: "Секвенсиянын белә ән'әнәви формасы сонракы дөврдә профессионал Азәрбајчан бәстәкарларынын јарадычылығына да тә'сирини кәстәрмишди" (3.164, с.137.).

"Һераты" зәрби-муғамын метроритмик гурулушу диқәр зәрби муғамларда олдуғу кими ики формада - инструментал вә вокал партијаларда өзүнү кәстәрир. Инструментал мусигинин ритмин тар, каманча, дәф вә ја ансамбл, оркестр мүәјјәнләшдирир. Әксәр һалларда ритмик конфигурасияны садә 2/4 ритмик өлчү тәшкил едир. (Бах: мисал № 55, 56)

Бә'зи һалларда исә мүхтәлиф епизодларда инструментал партијаларын ифасында садә 2/4 метроритмик өлчүнүн мүрәккәбләшдирилмиш ритмик шәкилләринә дә раст кәлмәк олур (бах: Мисал

Мисал 55

Мисал 56

56). Һәр ики мисалда кәстәрилән метроритмик компонентләр Азәрбајчан ашығ мусигисиндән әхз олунмуш вә бу хүсусијјәт дә мүшајиәтдә өзүнү кәстәрир.

Вокал-инструментал епизодларда ритмик өлчү өзүнү мүрәккәб, вә өзүнәмәхсус формада кәстәрир. Бурада вокал партијанын вә инструментал мүшајиәтин мүхтәлиф ритмик-өлчүләри бир-биринин үзәринә дүшүр, јә'ни, ејни заманда паралел шәкилдә бири сәрбәст вәзли (вокал партијасы), диқәри исә дәғиг ритмик (инструментал партија) мүшајәт едилир. Вокал партијанын ритмик әсасыны "Әруз" вәзни тәшкил едир (2.23; 3.43; 3.305). Азәрбајчан әрузунда 12 бәһр мөвчуддур: һәзәч, Рәмәл, Мүнсәриһ, Рәчәз, Мүзарә, Мүчтәс, Хәфиф, Мүтадарик, Мүтағариб, Камил, Сәри', Мүктәзәб. Әруз нәзәријјәсиндә чохла тә'филәләр вар ки, онларыш тәқрарындан вә бирләшмәсиндән гәлибләр јараныр вә бу гәлибләр дә гәзәлин бейтинин ритмик формулуну јарадыр. Мүхтәлиф тә'филәләрин бир нечә гәлибдә бирләшмәси гәзәлин бәһрини әмәлә кәтирир. Тәһлил етдијимиз гәзәлин әсасыны Әрәб-фарс әрузунда бу тә'филәләр: -һраб, -макфуф, -мағсур адланыр. Бу тә'филәләрин дөрд бирләшмәси Азәрбајчан әрузунда сәккизинчи нөв адланап һәзәч¹ бәһрини әмәлә кәтирир. Һәзәчин бу, јә'ни тәһлил етдијимиз нөвү Һәзәчи-мүсәммәни-әһраби-макфуфи-мағсур адланыр. Азәрбајчан әрузунда исә бу нөвә "дөрд бөлүмлү сынығ лјүмә Һәзәч" (2.23, с.210) дејилир. Һәзәчин сәккизинчи нөвүнү әмәлә кәтирән тә'филәләрин ајрылығда һәр биринин ритмик өлчүсү ашағыдакы узун, ғыса һечалары верир: — узун, U ғыса, ~ икигәт узун һечә; мәф'ули — — U, мәфА'Или U — — U, мәфА'Или U — — U мәфА'Ил U — ~ (бах чәдвәлә).

Гәзәлин бейти	Көн	лүм	а	чы	лыр	зүл	фу	пә	ри	ша	ны	ны	көр	чәк
Тә'филә	мәр	У	ли	мә	ФА'	и	ли	мә	ФА'	И	ли	мә	фа	Ил
Ритмик өлчү	-	-	U	U	-	-	U	U	-	-	U	U	-	~

¹ Азәрбајчан әрузунда Һәзәчин он беш нөвү вар.

Әкәр бу ритмик өлчүнү нотларла жазсаг онда ашағыдакы бейтин ритмик формулуну өлдө етмиш оларыг (бах: мисал 57).

Мисал 57

Билдijимиз кими зәрби-муғамларын, о чүмлөдөн "Һераты"нын вокал партијасынын ритми сәрбәст вәзли әсасда гурулмушдур. Вокал партијаларын гәзәл охунан эпизодларында мелодијанын ритми гәзәлин бәһринин вәзинә табедир. "Һераты" зәрби-муғам да бу јухарыдакы ритм әсасында ифа едилер.

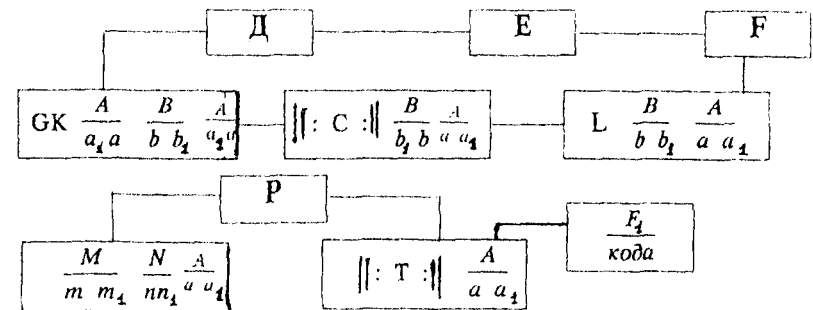
Муғам ифачылыг сәнәтиндә, о чүмлөдөн зәрби-муғамларын ифасында ханәндәләр тез-тез а-ман, а-ман јар, ah-јар, далај-далај вә с. сөзләрини чох ишләдир. Бундан башга онлар әлифбанын илк һәрфи олан "а" саид сәсини дә ишләдирләр. Јухарыда кәстәрилән сөзләр вә "а" саид сәси әксәр һалларда вокал партијанын башланғычында вә сонунда истифадә едилер (бах: вокал партијанын Д вә Г эпизодларына).

Бир сыра ханәндәләр чох вахт гәзәлин илк сөзүнү ајырыб онун саид сәсиндә өз импровизәләрини гурурлар (бах: вокал партијасынын Е эпизоду). Ханәндәләр муғам сәнәтиндә адәтән бу чүр үсуддан јүксәк рекистрдә өз вокал техникаларыны, ифачылыг мәнәртләрини кәстәрмәк үчүн истифадә едилрләр. Белә һалларда вокал партијанын ритмик өлчүсү сәрбәст вәзндә гурулур. Зәрби-муғамларда вокал партијада гәзәлин башланғычы адәтән инструментал мүшәјәтин башланғыч ханәсинин күчлү зәрбәси илә бир јерә дүшүр. Бурада әрузун ритмик вәзини мүшәјәт партијасынын ритми илә үст-үстә дүшдүјү үчүн далај-далај, ah-јар вә с. сөзләр ханә харичиндә ифа едилер.

"Һераты" зәрби-муғамынын мусиги формасыны мүәјјән мә'нада Авропа мусигисиндә жениш сурәтдә истифадә едилән "Рондо" формасы илә мугајисә етмәк олар. Лакин, онлары ајыран чәһәтләр дә вар. Бу хүсусда Р. Зәһрабовун шифаһи ән'әнәви мусигидә конкрет шәкилдә "Рондо" формасыны тәтбиг етмәси (3.164,

с.140) фикримизчә мәгсәдәүјүн дејил.¹ Зәрби-муғамларда рефрән-дөн "А" (инструментал мусигинин баш мөвзусу) башга әсас, баш мөвзу да мөвчуддур ки, бу да ханәндәнин ифа етдији вокал партијадыр. Гејд етдијимиз кими әсас апарычы ролу да зәрби-муғамларда мөһз бу, јә'ни вокал партијасы ојнајыр. Муғам дәсткаһларындан фәргли зәрби-муғамларда ики әсас мөвзу паралел сурәтдә инкишаф етдирилер. Биринчи - инструментал мүшәјәтин баш мөвзусу (А), икинчиси - ханәндәнин ифа етдији вокал партијадыр. Бурада инструментал мусиги партијасы зәрби-муғамын лад-тонал структуруну мүәјјәнләшдирерсә, вокал партијада исә мусигили-поетик мәзмун, ејни заманда бүтүн силсиләнин мусиги драматуркијасынын дүјүнлөри ачылыр. Мөһз бу ики мөвзу (вокал вә инструментал) зәрби-муғамларын үслубуну вә структур формасыны мүәјјәнләшдирер.

"Һераты" зәрби-муғамын структур формасы

"Һераты" зәрби-муғамында биринчи эпизод G кириш функцијасыны дашыјыр. Ону анчаг үмуми шланда, "Дәрамәд" вә "Бәрдашт" илә мугајисә етмәк олар. Јиришин әсас мөғзини (G) "гәһрәмәнлыг маршы" олан дөрд ханә тәшкил едир. Биринчи ханәнин (А) ритмик әсасыны дөрд сәккизлик потулун конфигура-сијасы тәшкил едир ки, о да үмуми силсиләнин микро-ритмик өзәјинин бүнөврәсидир. Мөһз бу ханә мөвзуја гәһрәмәнлыг импульсу верер. Јиришин бешинчи вә алтынчы ханәләринин әсасыны үчүнчү ханәнин мелодик өзәји тәшкил едир. Бурада

1 XIX әсрдә зәрби-муғамларын јарадычылары олан муғам ифачыларынын "Рондо" формасы һаггында сөзсүз ки, һеч бир мә'луматы олмамышдыр.

Азәрбајчан зәрб муғамы Нераты

Musical score for page 230, featuring 14 staves of notation. The score includes various annotations:

- Staff 3: A(a)
- Staff 5: (a)
- Staff 6: B(1)
- Staff 13: A(2,1)
- Staff 14: (a)

Musical score for page 231, featuring 14 staves of notation. The score includes various annotations:

- Staff 2: Canto D
- Staff 3: C
- Staff 7: A(a)
- Staff 10: E Canto
- Staff 11: 5, tr
- Staff 12: L, tr, L, tr, L, tr

әсасән тониканын "до" сәси охунур. Бешинчи вә алтынчы ханәләр кириши тамамлајан әјаг функцијасы дашыјыр. К эпизоду әсас мөвзу (А) илә кириш арасында бир нөв бағлајычы ролуну ојнајыр. Бу эпизодун мелодик структуруну дөрд ханә тәшкил едир. Икинчи мусиги чүмләсинин икинчи ханәси (12 ханә) сәккизинчи ханәнин дәјишилмиш вариантыдыр. Мелодијанын белә ифась нәинки силсилә үчүн, һәтта бүтүн зәрби-муғамлар үчүн характеркидир. Әсас мөвзу (А) характеринә көрә инандырычы, гәһрә манлыг интонасијалары илә зәнкин олан маршдыр. Бу мөвзу ејни заманда, Ү.Һачыбәјовун "Лејли вә Мәчнун" операсынын увертүрәсынын баш мөвзусудур. Ону да гејд едәк ки, "Һераты" зәрби-муға

мынын мелодијаларындан Ү.Һачыбәјовун көстәрилән операсында кениш истифадә едилир. Әсас мөвзунун үчүнчү ханәси (а₁), - үчүнчү ханәнин дәјишилмиш (а) вариантыдыр. Шифаһи ән'әнәви мусигидә онлар јерләри дәјишилмиш шәкилдә дә ифа олунар, јә'ни әввәл (а), сонра исә (а₁), чалыныр. Тәһлил едилән ифада бу Б.Мәнсуровун ифа дәст-хәттидир.

Бу эпизодун мелодик хәттинин әсасыны икинчи ханәнин (в) секвенсија үсулу тәшкил едир. Мелодијанын белә кедишаты өзүнү бир нөв ики формада көстәрир. Биринчи, секунда вә кичик секунда ашағы (ајрыча элемент В(в) эпизодунун икинчи ханәси), икинчи мелодик фраза исә (V-VIII вә IX-XII ханәләр), јә'ни В эпизодунун әсас мөвзусу секвенсија јолу илә өз инкишафыны тапыр, "В" (в₁) эпизодунун икинчи чүмләси икисәсли шәкилдә ифа едилир.

Гејд етдијимиз кими, муғамлар, ејни заманда зәрби муғамлар, бир характерик хүсусијәтә мәликдир. Бу да мусиги фразаларынын тәкрары вахты репризада онларын дәјишилмиш вариантынын ифа олунамасыдыр. Ифачылыг сәнәтиндә (в₁) эпизодунун икинчи чүмләсинин әвәзинә мизраблы аләтләрин стаккатоу ифасы да истифадә едилир. В эпизодундан сонра әсас мөвзу (А), а вә а₁>, вариантылары илә чалыныр.

"Әраг-Кабил"нин Д вокал-инструментал һиссәсинин биринчи эпизодунда ханәндә "а" сәси илә јүксәк тесситурада санки поетик мәзмунун драматуржи дүјүнләринин ачылачағы һагда динләјичини габагчадан хәбәрдар едир. Адәтән бүтүн ханәндәләр вокал-инструментал һиссәнин биринчи эпизодунун ифасында сөздән истифадә етмирләр. Белә ифа үслубуну да мөјјән мә'нада муғам-дәсткаһларынын ифасында Бәрдашт вә ја Дәрәмәдлә муғажисә етмәк олар. Д эпизоду вокал-инструментал силсиләнин кириш һиссәсидир. Ханәндәнин партијасында әсасән "Әраг" шә'бәсинин тоникасы, биринчи октаванын "си" сәси охунур. Бурада вокал партијасында халг арасында "боғазлар" адланан мұхтәлиф вокал техникасы, фиоритуралар едилир ки, бу да ифаны колорит бахымындан зәнкинләшдирир. Зәрби муғамлары ифа едән ханәндәләр өз јарадычылыгларында глиссандовари охума үсулларындан, трелләрдән, зәнкуләләрдән дә кениш истифадә едирләр. Ханәндәнин ифасыны адәтән оркестр вә ја ансамбл остинатлы тәрздә мұшајиәт едир. Сазәндә дәстәсинин, јә'ни тарын, каманчанын, дәфин мұшајиәтиндә исә ифа даһа рөвнәгли, сәрбәст характер алыр ки,

Мисал 58

canto

tar

Kemaça

бурада сазәндөләрин ифаја җарадычы мүнәсибәт бәсләјәрәк ону мұхтәлиф ифа мәзијјәтләри илә зәнкинләшдирмәк имканы кенишләнир. Дәпизодунда тарзән Б.Мәнсуров (бах: нот мисал 58) өзүнәмәхсус ифа мәзијјәтләриндән истифадә едәрәк ханәндәни мұшаијәт едир. Нот мисалындан көрүндүјү кими, каманча чалан ханәндәни чидди остинатолу тәрздә мұшаијәт едир. Тарзән исә бу

үсула фразанын ахырына јахын мұрачиәт едир. Б.Мәнсуровун мұшаијәтиндә ханәндә (бирипчи беш ханәдә) "си" сәсини узадаркән тарзәнин өз фәрди җарадычылығына хас бу бошлуғу долдурмасы вә соло охума заманы исә әксинә, садә ифа мәзијјәтләринә мұрачиәт етмәси мұшаијәт сәнәтинин спесифик, сәчијјәви чәһәтләриндән биридир. Әфсуслар олсун ки, чох ифачылар бу хүсусијјәтләрә адәтән әмәл етмирләр.

Инструментал партијанын "С" эпизодунун мелодик дили јалныз маршлар үчүн характерикдир. Мұшаијәт едән аләтләрин ифасында мөвчуд олан суал-чаваблар вә ритмик компонент бу эпизода һәрби маршларә мәхсус сәчијјәви чәһәтләр кәтирир.

Мелодијанын суал-чаваб шәклиндә гурулмасы принципи сонрақы дөврләрдә Азәрбајҗан бәстәкарлары тәрәфицән җарадычылығыларында истифадәсинә зәмин җаратды. Мәсәлән, М.Магомајевин "Радио маршы"ны вә б. кәстәрә биләрик. "Һераты" зәрби-муғамын "С" эпизодунда мелодија секвенсия јолу илә инкишаф етдирилир. (Бах: IX-XII, XIII-XVI ханәләр). Репризадан сонра В вә А эпизодлары вариантларла ифа едилир.

"Е" вокал партијасынын икинчи эпизодунда да әсасән "Әраг" шә'бәсинин тоникасы олан "Си" сәси охунур вә мусиги фикри дә мәһз бу сәсдә тамамланыр. Динамик сәс јүксәклији вокал партијанын һәр ики эпизодунда ејнидир. Вокал-инструментал һиссәдә L эпизоду ифа едилир ки, онун мелодик бүнөврәси дөрд ханәдән ибарәтдир. Бурада мелодик инкишаф секвенсия үсулу илә тә'мин едилир. Мелодијанын сонрақы (В) эпизоду илә интонасия чәһәтдән багламағ үчүн он ики вә он үчүнчү ханәләрдә (В) эпизодунун бешинчи вә алтынчы ханәләриндән истифадә олунмушдур. Шифаһи ән'әнәви мусиги практикасында "Һераты" зәрби-муғамында истифадә едилән диҗәр инструментал мусиги эпизодлары да вар. Мәсәлән, L эпизодунун јеринә чох вахт рәгс характериндә олан башга бир мусиги парчасы да чалыныр. (Бах: нот мисалына 59). Нот нүмунәсиндә кәстәрилән бу мусиги эпизоду өз характеринә көрә вокал-инструментал муғам дәстҗаһында истифадә едилән "рәнк"ин ејнидир. Башга бир мусиги парчасы да А эпизодундан габағ мусиги ифачылары тәрәфиндән тез-тез ифаја дахил едилир. (Бах: мисал 60). Бу мусиги парчасы өз характерик хүсусијјәтләринә көрә "Һераты"нын башга инструментал эпизодларына охшајыр (мәс: С эпизоду илә).

Мисал 59

Мисал 60

А эпизоду илѐ интонасија ѓлагѓси жаратмаг үчүн бу мусиги парчасында N эпизодунун икинчи вариантыдан (п.) истифадѐ едилер. Үчүнчү вокал партијанын F эпизоду ѓз структур гурулушуна кѐрѐ ѓввѐлчилѐрдѐн фѐртлидир. Бурада динамик сѐс жүксѐклији инкишафын сонракы мѐрхѐлѓсиндѐ ладын пѐрдѐлѐри илѐ тон-тон ашагы дүшүр вѐ муғамын бүтүн истинад пѐрдѐлѐринѐ

тохунур. Мелодијанын гурулушу енѐн истигамѐтдѐ олуб "ѐраг"дан "Мажѐ"жѐ догру хѐрѐкѐт едир.

F₁ эпизодунда мелодијанын гурулуш структурѐ ејни илѐ тѐкрап олур вѐ мелодија Мажѐ шѐ'бѓсини "Си" тоника сѓсиндѐ тамамланыр. М инструментал эпизоду да секвенсија јолу илѐ инкишаф едилер. Репризада тарзѐн режистри, акцентлѐри дѐјишир вѐ ифаја бир сыра аккордлу сѐслѐнмѐлѐри дахил едир. N вѐ A эпизодларындан сонра дѐрдүнчү вокал-инструментал эпизод Р₁ ифа едилер. Бу эпизод сѓс тесситурасына, вокал техникасынын ишлѐдилмѓсинѐ кѐрѐ зѐрби-муғамда чѐтин эпизодлардан биридир. Бурада ѓввѐлкидѐн фѐртли олараг артыг "Си" сѓси јох, икинчи октаванын "до" сѓси охунур вѐ мелодијанын кѐдишатында икинчи октаванын "ре", "ми" сѐслѐри дѐ ѓбатѐ олунур. Фѐгѐг ахыра јахын ханѐндѐ "ѐраг" шѐ'бѓсини тоникасы олан биринчи октаванын "си" сѓсинѐ гајыдыр. Ону да гејд едѐк ки, кѐстѐрилѐн сѓс диапазону киши ханѐндѐлѐри үчүн зил олса да, Азѐрбајчанда чох сѐнѐткарлар вар ки, бу сѓс тесситурасында мѐхарѐтлѐ охујурлар.

Т инструментал партија характеринѐ вѐ динамиклијинѐ кѐрѐ ханѐндѐнин партијасынын бир нѐв бајрам сајагы дамамы - тѐнтѐнѐсидир. Бурада мелодијанын жүксѐлѐн истигамѐтдѐ бајрамсајагы сѓтирасда гурулмасы санки, ханѐндѐнин сѐнѐткарлыгына, устад ифасына верилмиш жүксѐк гијмѐтин рѐмзидир. Јѐ'ни ханѐндѐнин ифачылыг мѐхарѐтинѐ дѐжилмиш алгыш мусиги нүмүпѓсидир.

А эпизодунун јенидѐн ифасы F₁ (кода) вокал-инструментал эпизодуну ваһид интонасија ѓлагѓси илѐ үмуми силсилѐјѐ бајлајыр.

Белѐликлѐ, "Һераты" зѐрби-муғам наггында верилмиш тарихи мѐ'лумат вѐ онун лад-интонасија хусусијјѐтлѐрини тѐблили кѐстѐрер ки, бу Азѐрбајчанын мѐрѐккѐб вѐ ифасы чѐтин олан зѐрби-муғамларындан биридир вѐ о, гѐрхѐманлыг сѓтирасларынын ѓзүндѐ чѐмлѐшдирѐн марш характерли садѐ вокал-инструментал муғам дѐсткаһыдыр.¹ Мусиги материалынын мелодик-интонасија хусусијјѐтлѐриндѐн Ү.Ғачыбѐјовун "Лејли вѐ Мѐчнун" онсрасында мѐхтѐлиф тѐзадды сѐһнѐлѐрдѐ кениш истифадѐ стмѓси дѐ

¹ Дикѐр зѐрби-муғамлар ("Мѐнсуријѐ"дѐн башга) лирик ѓввал руһијјѐлидир. "Мѐнсуријѐ" зѐрби-муғам наггында бах: мѐбаризѐ гѐрхѐманлыг дастаны Чаһаркаһ бѐһсинѐ.

көстәрир ки, бу мусигинин гәһрәманлыг, һәрби жүрүш мусигиси илә семантик әлагәси вардыр. Ханәндәләрин зәрби-муғамларын ифасында о чүмләдән "Һераты"да истифаде етдикләри гәзәлләрин поетик мәзмунларынын тәһлили көстәрир ки, онларын һамысы лирик мөвзудадыр. Ханәндәләр өз ифалары үчүн гәзәл сечәндә әфсуслар олсун ки, јалһыз гәзәлин бәһринә, јә'ни мусиги илә гәзәлин вәзнинин ујғун кәлмәсинә даһа чоһ дигтәт јетирирләр вә мусигинин психоложи емоционал тә'сири илә гәзәлин мәзмуну арасында үзвү әлагәнин олмасына фикир вермирләр. Әлбәттә, көстәрдјимиз бу амил ханәндәләр тәрәфиндән нәзәрә алынса, ифа едилән зәрби-муғамлар, һәмчинин диқәр мусиги нүмунәләри өз психоложи емоционал тә'сир күчүнә кәрә даһа тә'сирли олар, "Һераты" зәрби-муғамын тәһлили көстәрир ки, үмумијјәтлә бүтүн зәрби-муғамларын шифаһи ән'әнәви профессионал мусиги жанры нүмунәләри арасында вә инкишафында, хүсусән ханәндәлик мәктәбинин јүксәлишиндә бөјүк әһәмијјәти вар. Бу мусиги жанры кениш динләјичи күтләсинин, һәмчинин халгын мусиги дүнјакөрүшүнүн формалашмасына вә онун классик мусиги ән'әнәләримиз үзәриндә көкләнмәсинә бөјүк тә'сир едир.

НӘТИЧӘ

Шәргин, о чүмләдән Азәрбајчанын ән гәдим вә мөһтәшәм сәнәт абидәләриндән олан муғам жанры узун әсрләрдир ки, дүнјанын мүх-тәлиф алимләри тәрәфиндән арашдырылмышдыр. Бу тәдгигатлар дөврүмүздә дә давам етдирилмиш вә чоһ мөшһур алимләр бу сәһәдә санбаллы әсәрләр јазмышдыр. Муғам жанрынын тәдгигаты илә бағлы һәр бир әсәр бу сәнәтин сирләринин өјрәнилмәси сәһәсиндә атылан мүһүм аддымлардыр. Бу бахымдан бизим тәгдим етдјимиз әсәр дә муғам жанрынын нәзәри, сосоиоложи аспектләринин өјрәнилмәсиндә хүсуси рол ојнајачағына әминик. Авропа вә Шәрг алимләринин әсәрләри вә сајсыз елми мәғаләләри муғамларын нәзәри әсасларынын, гисмән дә орта әсрләр дөврүнүн өјрәнилмәсинә һәср олунмушдур. Орта әсрләрдә елми, әдәби дил әрәб-фарс дилләриндә олдуғу үчүн дүнјанын әксәр алимләри муғамы – макам кими арашдырмышлар. Мусиги рисаләләринин әксәријјәтинин әрәб-фарс дилләриндә олмасы факты бир чоһ алимләрин муғам жанрыны сәһвән мөһз бу халқларын мәншәјинә шамил етмәләринә сәбәб олмушдур. Бу мә'нада һ.Фармер, Р.Д'ерланже, Ј.Елснер, А.Иделсон, В.Виора, К.Закс, Е.Зонис, Р.Лаһман, А.Бернер, В.Нетл, И.Ронет о чүмләдән әрәб вә иран алимләри өз тәдгигатларыны әса-сән әрәб макаmlарына вә Иран дәсткаһларына һәср етмишләр. Һәт-та јухарыда адлары чөкилән алимләр С.Урмәвинин әсәрләринин әрәб макаmlары, Ә.Марагинин әсәрләринин исә Иран дәсткаһла-рына аид олдуғуну гејд етмишләр. Азәрбајчан муғам жанрынын тари-хинин, нәзәри, сосоиоложи тәһлилләринин нәтичәси кими дејә билә-рик ки, муғамларын кениш тәдгигат объектинә чеврилмәси бир сыра мүһүм мәсәләләрин, о чүмләдән муғамларын тарихинин, мәншә-јинин, елми-нәзәри проблемләринин бә'зи хүсусијјәтләринин үзә чыхарылмасына зөмин јаратды.

– Муғам, макам вә ја мөғам һаггында елми-нәзәри консепсијасы тарихи, нәзәри аспектдән арашдырылараг бөјүк әксәријјәтин јаз-дығы кими муғамын макамдан јох, әксинә макамын муғамдан төрән-дији үзә чыхарылмышдыр. Ејни заманда Азәрбајчан мусигишүнәс-лығында илк дөфә олараг гејд едилир ки, муғам, макам, лады јох, бир һиссәли формаја әсасланан мусиги һаваларыны тәчәссүм етдирир.

– Муғам жанрынын мәншәјинин вә мәнсубијәтинин арашдырылмасы көстәрди ки, муғам гәдим муған һаваларыдыр ки, дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр. Муған һаваларынын мәншәһур ифачыларынын Зәрдүшт кәһинләри муғлар, олдугу илк дәфә олараг елми, популјар шәкилдә кениш охучу күгләсинә чатдырылыр. Бу јени елми консепсијанын, фикрин әсасында Азәрбајчан муғамларынын тарихинин Шумер, Мидија дөвләринә тәсадүф етдији фактлар дили илә сүбуга јетирилмишди. Мәһз бу елми јенилик муғамларын бәшәрин ән гәдим пешәкар ән’әнәви мусиги һавалары олдугуну үзә чыхартды.

– Муғам жанрынын глобал, ајры-ајры рекионлар чәрчивәсиндә әјрәниб онларын гаршылығы нәзәри тәһлилләринин верилмәси муғам, макам, маком, мукам, жанрларынын ејни көкә әсасланмасыны үзә чыхартды ки, бу да чохлу дискуссияларә, мүбаһисәләрә сәбәб олан мәсәләләрин принцииал һәллини тә’мин етди. Мәсәләп:

А) Ираг вә Әрәб макамларынын типаложи форма, лад, үслуб тәрзинин тәһлили, һәмчинин онларын азәрбајчан, Иран муғамлары илә гаршылығы муғажисәси сүбуг етди ки, әрәб өлкәләриндә мөвчуд олан макамлар етимоложи, форма, лад вә бә’зи үслуб тәрзинә көрә Азәрбајчан, Иран ән’әнәләринә хас ифа формаларыны өзүндә сахламышдыр. Бу да әрәб макамларынын тарихән, даһа гәдим олан Азәрбајчан, Иран ифачылыг ән’әнәләри зәмининдә инкишаф етирилмәсини үзә чыхартды.

Б) Орта Асија халгларынын; Өзбәк, Тачик, Газах, Ујгур, Түркмән шифаһи ән’әнәви профессионал мусиги нүмунәләринин Азәрбајчан муғам формалары, ифа үслублары илә муғажисәси сүбуг етди ки, бу халгларын мусиги нәзәријәсиндә дәсткаһ формасындан данышылмаса да онларын мәишәтиндә кениш истифадә едилән маком вә мукамларын ифа формасы дәсткаһ формасындадыр. Ејни заманда макам вә мукамларын адларынын етималокијасынын, бир чох мусиги ибарәләринин Азәрбајчан, Иран ифачылыг ән’әнәләри илә үст-үстә дүшмәси көстәрди ки, бу жанрлар ејни көкә маликдириләр.

– Түрк макамларынын елми нәзәри тәһлили көстәрди ки, Түркијәдәки макамлар адынын етималокијасына, бә’зи ифа үслубларына, формасына (Соман, Тагсим вә с.) көрә әрәб ифа ән’әнәләри илә јахынлыг тәшкил етсә дә, онларын тарихи аспектдән, һәмчинин милли интонасија чешидләринин, инструментал ифа үслубларынын

Азәрбајчан ән’әнәси илә муғажисәси сүбуг етди ки, Түрк-Азәрбајчан етносларынын тарихән бир көкдән олмасы онларын мусиги сәнәтләриндә дә өзүнү һифз етмишди. Тарихи аспектдән тәһлил едилән муғам, макам жанрларынын Мидија, Македонијалы Искәндәрин шәргә һүчуму, сасаһиләр дөвләриндә (бах муғам тарихи II чилд) Азәрбајчан-Иран әразиләриндән Түркијә орадан да Әрәб өлкәләринә јайылдыгы ортаја чыхарылмышдыр. Бу ону көстәрир ки, түрк макамлары да көкүнү мәһз даһа гәдим олан Азәрбајчан мусиги ән’әнәләриндән көтүрүр.

– Иран дәсткаһларынын тарихи вә елми-нәзәри тәһлили көстәрди ки, гәдим дөвләрдән Азәрбајчан-фарс халглары тарихән бир әразидә Иран мөканында јашадылары үчүн онларын адәт ән’әнәси дә бир-биринә чох јахындыр. Иран дәсткаһларынын мелодик гурулушу (хүсусән инструментал мусигидә) инкишаф формасына, интонасија чешидләринә көрә Азәрбајчан муғам ән’әнәләри илә үст-үстә дүшүр. Онларын муғажисәли тәһлили дә сүбуг едир ки, даһа гәдим олан Азәрбајчан мусиги ән’әнәләри ифа хүсусијәтләри фарс мусигисиндә үстүнлүк тәшкил едир. Бу да ону сүбуг едир ки, һәр ики ән’әнәдә базис ролуну Азәрбајчан муғам сәнәти ојнајыр.

– Муғам жаңрынын сәс системинин, лад гурулушунун вә милли хүсусијәтләрин нәзәри тәһлили сүбуг етди ки, Шәргдә мөвчуд олан сәс системләринин әсасыны орта әсрләрдә Азәрбајчан алыми С.Урмәвинин (XIII әср) 17 пилләли гејри бәрәбәр сәс системи тәшкил етмишди. Бу фактлары Әрәб, Түрк, Фарс, Авропа алимләри өз әсәрләриндә тәкзиб етмишләр. Бизим јени елми мүддәаларымыз ријази јол илә компүтердә апарылмыш һесабламалар С.Урмәвинин 17 пилләли сәс системинин Азәрбајчан тарынын нәрдә гурулушу илә үст-үстә дүшмәсини, ејни заманда орта әсрләрдә мәһз Азәрбајчан (17 пилләли) сәс системиндән кениш истифадә олунмасыны үзә чыхармышдыр. Бу фактын өзү нәзәри-практики чәһәтдән сүбуг едир ки, 17 пилләли сәс системиндә әрәбләрин дә, түркләрин дә, Фарсларын да чалдылары макам, дәсткаһ милли аһәнкинә көрә 17 пилләли сәс системинин интонасија чешидләринә табә олмушдур.

– Нәзәрә алсаг ки, јухарыда адлары чәкилән халгларын макам жанрлары көк е’тибары илә Азәрбајчан муғамлары илә ејни зәминә әсасланыр, онда мәнтиги бахымдан дејә биләрик ки, орта әсрләрдә сәсләнән бүтүн макамларын сәсләнмәси дә, интонасија чешидләри дә гәдим вә бу күнкү Азәрбајчан сәс системи әсасында олмушдур.

– Азәрбајҹан муғамларынын емосионал тө'сир даирәсинин өјрәнилмәси кәстәрди ки, муғамларын күчлү психо-емосионал тө'сири ашағыдакы шәртләрдән ибарәтдир.

1. Вокал-инструментал дәстҹаһларда сечилмиш гәзәлин поетик мөзмунундан, метроритмик вәзиндән.

2. Ифачынын гурдуғу рәдифдән.

3. Ифачынын өз психо-емосионал вәзијјәтиндән, тәбиәтиндән.

– Муғамларын вә муғам дәстҹаһларынын структур моделинин арашдырылмасы нәтичәсиндә дәстҹаһларын, шө'бә вә кушәнин, авазын рәдифин илк дөфә оларағ елми тө'јини верилмишдир. Муғамларын тамамилә јени елми консепсијаја сөјкәнән тәснифаты верилмишдир. Муғамларын формасынын, лад гурулушунун өјрәнилмәси нәтичәсиндә онларын ајры-ајры мүстәгил һавалардан, ејни заманда әксәр шө'бәләрин лад бүнөврәләринин халис кварта, халис квинта бә'зи һалларда исә секста интервалы чөрчивәсиндә олмасы үзә чыхарылды. Бу да муғамларын гәдим һавалар олмасыны кәстәрди. Гәдим Азәрбајҹан ладлары, пентатоникаја әсасланан муғамларын олмасы мусигишүнаслыгда илк дөфә оларағ шөрһ едилмишдир.

– Зәрби-муғамларын тарихи мәншәјинин вә елми-нәзәри әсасларынын өјрәнилмәси нәтичәсиндә елмдә илк дөфә оларағ Зәрби-муғамларын јаранма тарихи, шәраити кәстәрилмишдир. Онларын нәзәри тәһлили вериләркән бир сыра јени елми мүддәалар ирәли сүрүлмүшдүр.

Азәрбајҹан муғамларынын нәзәри, сосоиологи тәдгигаты, муғам – макам жанрынын бу вахта гәдәр кәлкәдә гәимыш вә елмдә һәлһини тапмамыш бир сыра проблемләринин ачылмасы саһәсиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Кәләчәк тәдгигатларымызда муғамларын тарихи, елми-нәзәри әсаслары вә диҹәр саһәләри арашдырылаҹағ.

АННОТАЦИЯ

Книга "История мугама" (I том) посвящена изучению истоков и теоретических проблем одного из крупнейших жанров профессиональной музыки устной традиции Востока-Азербайджанских мугамов (макам). Для выявления истоков, научно-теоретических критериев мугама-дастгяха проведены ряд интереснейших опытов, научных обобщений, где исследованы следующие проблемы.

- Раскрытие научно-теоретической концепции мугам, макам и магам (лад – И.Р.);

- Истоки и принадлежность мугамного жанра к какому-либо этносу;

- Углубленное, глобальное изучение мугама и ее сравнительный анализ с другими видами этого жанра, бытующих в странах Востока и Средней Азии.

При изучении древних пластов Азербайджанского, Иранского, Арабского, Средне-Азиатского, Турецкого музыкального искусства были определены пути развития, распространения мугамного жанра.

1. Иракские и другие Арабские макамы и их сравнительный анализ с Азербайджанским и Иранским мугамами.

2. Сравнительный анализ профессиональной музыки устной традиции Среднеазиатских республик и бытующей в Армении.

3. Турецкие макамы и Азербайджанский мугам.

4. Иранский дастгях и Азербайджанский мугам.

Научно-теоретические обобщения доказали, что в Азербайджане с древних времен существовали терцовые, кварто-квинтовые и пентатонические ладовые построения:

А) Изучение звуковой системы, ладовой структуры и национальных особенностей мугамного жанра;

Б) Изучение эмоционального воздействия Азербайджанского мугама;

В) Исследование структурных моделей мугама и дастгяха;

Г) Выявление исторических корней и научно-теоретических основ зәрби-мугама. Гераты (Эйраты).

В книге исследованы также средневековые ладовые построения, национально-характерные черты, структурная форма мугамов и дастгяха. Объектом специального исследования были также разработка и исследование истории мугама в нижеследующих направлениях:

А) Определение истоков и пути развития Азербайджанского мугама.

Б) Определение типологии и классификации мугамного жанра;

В) Определение научного критерия формы дастгях, шобе, гюше, аваз, редиф и т.д.

Г) Условия и пути распространения Азербайджанского мугама в другие регионы.

Результаты исследования и их научная новизна даны в нижеследующих тезисах:

Большинство исследователей этимологию мугама, макама, мукама связывали с макамом. И считали, что макама, как первоисточник возник в научном обиходе с XIV века н.э. Мои исследования доказали обратное, в основу слова макама легло более древнее слово "мугам"- "муган". "Муган" – это одночастное песнопение магов-жрецов зораистра, история которого идет в глубь VII-IX веков до н.э. Изучая истоки было выявлено, что песнопение "муган" бытовало на территории южного Азербайджана вблизи озера Урмия.

Сравнительный анализ структурных форм, ладов, мелодико-ритмических особенностей Иракского, Уйгурского, Арабского, Узбекского, Таджикского, Туркменского, Турецкого, Иранского и мугамного жанра, бытующего в Армении с Азербайджанскими мугамами доказали, что их исторические, и интонационно-тематические корни идентичны и он берет свое начало с Азербайджанского мугама, традиции культуры которого идет Шумерской цивилизации.

Вопреки многим высказываниям, что на Кавказе бытующий мугамный жанр Иранского (персидского) происхождения доказано обратное. В основе мугама на Кавказе лежит более древний Азербайджанский мугам.

Исследования звукоряда и ладовой структуры мугама проведена на основе современных методологических принципов музыковедения и в результате доказано нижеследующее:

А) Показаны микро-ладовые структуры одночастной формы мугамного и апыгского жанра и выявлены малоинтервальные лады

М3, Б3, ч4, ч5 и секстовые. Сделан сравнительный анализ Азербайджанских ладов с древне Китайским, древне Греческими ладами и доказано, что до древне греческих ладов в Азербайджане существовали лады;

Б) Исследования доказали, что в древних ладах и средневековых мугамах, в частности "Майе" (по источникам С.Урмави и А.Мараги) существовала пентатоника.

Впервые доказано какие характерные черты, музыкальные компоненты определяют национальные особенности мугамного жанра, а также:

- изучены характерные особенности эмоционального воздействия мугама, в частности "Чаргях" на примере сравнительного анализа с Иранским "Чахаргяхом".

- дана принципиальная оценка и показаны научно-теоретические закономерности, критерии структурной модели мугама, шобе, гюше, аваз, редиф и интонационная связь, структура формы дастгях.

- определена классификация мугамного жанра.

- дана история возникновения зерби-мугама Гераты (Эйраты).

Книга, предлагаемая большому кругу читателей и специалистов, двадцатилетний труд автора. "История мугама" предполагает найти свое отражение в нескольких томах и все остальные теоретические и исторические проблемы будут освещены в последующих изданиях.

ANNOTATION

Book "History of Mugam" (I volume) is dedicated to the study of sources and theoretical problems of one of the biggest genre of professional music of folk-lore traditions of Easter-Azerbaijani mugsams. For exposing the sources and scientific-theoretical limits of mugam-dastgah, series of interesting experiments, scientific general conclusions have been made, and the following problems have been studied.

- Revealing scientific-theoretical conceptions of mugam, makam and mogam genre to any ethos;
- Sources and belonging of mugam genre to any ethos;
- Deep and thorough study of mugam and its comparative analysis with the other types of this genre, existing in the Eastern countries and middle Asia.

While studying the ancient beds of Azerbaijani, Iranian, Arabic, Middle-Asiatic, Turkish music art, the ways of progress and spreading of mugam genre have been determined.

1. Irak and other Arabic makams and their comparative analysis with the Azerbaijani and Iranian mugsams.
2. Comparative analysis of professional music of countries and those existing in Armenia.
3. Turkish makams and Azerbaijani mugsams.
4. Iranian dastgah and Azerbaijani mugam.

Scientific-theoretical conclusions proved that in ancient times there existed tizetto, quarto-quinteto and pentatonic tune constructions in Azerbaijani:

- A) the study of sound system, the tune structure and national features of mugam genre;
- B) the study of emotional influence of Azerbaijani mugam;
- C) the investigation of structural model of mugam and dastgah;
- D) the reveal of historical root and scientific-theoretical bases of zerb-mugsams Heyrati.

Mid-century tune constructions, national peculiarities, structural forms of mugsams and dastgah also are investigated in this book.

The object of special investigations were also working out and the investigation of the history of mugam in the following directions:

- A) the determination of sources and development ways of Azerbaijani mugam;

- B) the determination of the typology and the classification of the mugam genre;

- C) the determination of the scientific criterion of the forms of dastgah, shobe, gushe, avaz, radif and so on.

- D) Terms and ways of spreading Azerbaijani mugam in the other regions.

The results of the investigation and their scientific novelty are reflected in the following theses:

The majority of the investigation of the etymology of mugam, makam connected mugam with makamam. And they considered that makam as primary appeared in the scientific practice since XIV century A.D.

My investigations proved opposite meaning the origin of the word makam lay more ancient word "mugam"- "mugan". "Mugan" – means single sung songs of Magians, whose history goes to the depth of VII-IX centuries B.C.

Studying sources it was revealed that the singing " mugan" existed on the territory of the Southern Azerbaijan near Urmiya Jake.

Comparative analysis of structural forms of the tune, melodic-rythmic peculiarities of Irak, Uykur, Arabic, Uzbek, Tadjic, Turkmen, Turkish, Iranian mugam genre existing in Armenia with Azerbaijani mugsams proved that their historic, into national-tematical roots are identical and it lates its origin from Azerbaijani mugsams of which the tradition of culture reaches Shummer civilization.

Despite of many opinions that in the Caucasus existing mugam genre is Iranian (Persian) origin is proved in the opposite direction. The origin of mugam in the Caucasus lies on the more ancient Azerbaijani mugam.

The investigation of sound and tune structure of mugam has been held on the basis of modern methodological principles of musicology, and as a result the following were proved:

- A) micro-tuned structures were shown as a part of mugam and ashig genre and little interval tune M3, B3, 44,45 and textual were revealed.

Comparative analysis have been carried out among the Azerbaijani tunes and ancient Chinese and ancient Greek tunes, and it was proved that till the ancient Greek tunes there existed tunes in Azerbaijan.

B) the investigations proved that in the ancient tunes and in the mid-century mugams, namely, in "May" (according to the source of S.Urmavi and A.Maragi) pentatonic existed.

For the first time it was proved what kind of characteristic features of the musical components determine national peculiarities of the mugam genre, and as well:

- The study of characteristic peculiarities of the emotional influence of mugam, namely, "Chargyakh" as an example of comparative analysis with Iranian, "Chakhargyak".

Principle appreciation was given and scientific-theoretical regularity the criterion of the structural models of mugam, shobe, gushe, avaz, redif and intonation set, structure form of dastgah were demonstrated.

- The Classification of mugam genre was determined.

- History of beginning of zerb- mugam Heyrati is explained.

The book offered to the larger group of people and specialists is the 20 years labour of the author.

"History of Mugam" supposes to find out its reflection in several volumes. The rest of theoretical and historical problems will be lighted in the forthcoming issues.

ИСТИФАДЭ ОЛУНАН ЭДЭБИЈАТ

- 1.01. Мәркәзи Дөвләт Әдәбијат вә Инчәсәнәт Архиви. (МДӘИА) Ф. 291, сиж.1сах.вах.7.
- 1.02. МДӘИФ ф.291.сиј.2.сах.вах. №11
- 1.03. МДӘИФ ф.43.сиј.2.сах.вах. №167
- 1.04. Мәркәзи Дөвләт Сәсјазма Архиви (МДСА) Архив №5395.
- 1.05. МДСА.Архив №3035.
- 1.06. МДСА.Архив №3854.
- 1.07. МДСА.Архив №4570.
- 1.08. МДСА.Архив №4566.
- 1.09. Азәрбајҗан республикасы Е.А.-нын Архитектура вә Инчәсәнәт Институтунун Архиви инв №80.
- 1.10. Азәрбајҗан республикасы Е.А.-нын Архитектура вә Инчәсәнәт Институтунун Архиви инв №75.
- 1.11. Азәрбајҗан республикасы Е.А.-нын Архитектура вә Инчәсәнәт Институтунун Архиви инв №149.
- 1.12. Азәрбајҗан республикасы Әлјазмалар Институтунун фонду. Инв №Б-5007/25967.
- 1.13. Азәрбајҗан республикасы Е.А.китаханасы.А-3897 IV чилд.Рисаләји мусиги "Ихванүс Сәфа".
- 1.14. Азәрбајҗан республикасы Әлјазмалар Институтунун фонду. инв ФС-222.
- 1.15. Азәрбајҗан республикасы Әлјазмалар Институтунун фонду. Инв. Б-5235/26479III.
- 1.16. Б.Мәнсуровун шәхси архиви.
- 1.17. Р.Имранинин шәхси архиви.

2. АЗӘРБАЈҖАН ДИЛИНДӘ ОЛАН ӘДӘБИЈАТ

- 2.01. Аббасов И. Азәрбајҗан фолклору XIX әср Ермәни мәнбәләриндә. Бақы: Елм,1977 154 с.
- 2.02. Абдуллајева С.А. Азәрбајҗан халг мусиги аләтләри. Бақы Аз.Дөв.Нәш. 1972, 36 с.
- 2.03. Аллаһвердијев М. Азәрбајҗан халг театры тарихи. Бақы: Маариф 1978-234 с.
- 2.04. Азәрбајҗан тарихи. I ч. Бақы: Аз.ССР.Е.А.-нын нәшријјаты 1961.-448 с.
- 2.05. Антоңјан Г. Ермәни вә Азәрбајҗан халгларынын әдәби әлагәси. Бақы: Азәрнәшр. 1955-162.
- 2.06. Араслы һ. XVII-XVIII әср Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи. Б:1956.
- 2.07. Бабајев Е. Халг мусигиси вә ритм. Елм вә һәјат.журн.Бақы.1976 №11 с.12-13.
- 2.08. Бабајев Е. Ритмик муғамлар. Елм вә һәјат.журн.Бақы.1977 №9 с.24-25.
- 2.09. Бәдәлбәјли Ә. Тар үзәриндә мәнһәмә мүнәсибәтилә. Коммунист гәзети. 1929 II јанвар.
- 2.10. Бәдәлбәјли Ә. Гурбан Пиримов Б., 1955-50 с.
- 2.11. Бәдәлбәјли Ә. Мусиги лүғәти. Б., 1969-245 с.
- 2.12. Бәстәкарын хатирәси (тәртиб едән -Ә.Исазадә) Б., 1976-153 с.

- 2.13. Бегдили Г. Шәрг әдәбијатында "Хосров вә Ширин" мөвзусу. Б., Елм, 1970-371 с.
- 2.14. Ваһабзадә Б. Ачыг сөвһбәт. Б., Кәнчлик, 1977-174 с.
- 2.15. Ваһабзадә Б. Сечилмиш өсәрләри II чилд. Бакы. 1975.
- 2.16. Габуснамә.Б., Азәрнәшр 1989-237 с.
- 2.17. Гасымов Г. Орта әсрләрдә азәрбајчан муғаматы. Елм вә һөјат журн. Бакы, 1974 № 11 с.26-27.
- 2.18. Гасымов Г. Физули вә Азәрбајчан мусигиси. Инчәсәнәт топлусу. Бакы: Азәрнәшр. 1959.с.21-25.
- 2.19. Гафар Кәндли. а) Зәрдүшт "Авеста" вә Азәрбајчан. (Зәрдүшти мәнбәләри әсасында) Аз.ССР.Е.А.-нын хәбәрләри әдәб.дил вә инчәс. 1979 №1. С.37-48., б) Зәрдүшт "Авеста" вә Азәрбајчан (Зәрдүшти мәнбәләрә әсасән) Аз.ССР.Е.А.-нын хәбәрләри. Әдәб.дил вә инчәс. 1979 №3 с.11-17.
- 2.20. Гулијев О. Азәрбајчан халг чалгы алетләри оркестри. Б: Ишыг 1980-83 с.
- 2.21. Әбдүлгасымов В. Азәрбајчан тары. Бакы: Ишыг.1989. 101 с.
- 2.22. Әлибәјзадә Е. Авестанын мәнәви дүнјасы. Зәрдүшт сөзүнүн гүдрәти. "Мәдәнијәт" гәзети Б. 1991.23 август.
- 2.23. Әкрәм Чәфәр. Әрузун нәзәри әсаслары вә Азәрбајчан әрузу. Б:1977.
- 2.24. Әмиров Ф. Мусиги дүшүнчәләри.Б: Азәрб.Дөв.Нәшр.1971-141 с.
- 2.25. Әмиров Ф. Мусиги әләминдә.Б: Кәнчлик. 1983-258 с.
- 2.26. Әфәндијев А. Мүдриклик сәләһијјәти. Б: Кәнчлик, 1976-191 с.
- 2.27. Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти. (Азәрбајчан классик әдәбијатыны охумаг үчүн). Б: Јазычы. 1985-1036 с.
- 2.28. Әждәр Фәрзәли. Дәдә Горгуд јурду. Б: Аз.Дөв.Нәшријјаты 1989-128 с.
- 2.29. Әли Тудә. Өз көзләримлә. Б: Аз.Дөв.Нәшријјаты 1986-162 с.
- 2.30. Зәһрабов Р. Муғам.Бакы: Азәрнәшр, 1991-218 с.
- 2.31. Зәһрабов Р. Азәрбајчан зәрби-муғамлар.Б:
- 2.32. Зәһрабов Р. Чаһаркаһ муғамы. "Әдәбијат вә инчәсәнәт" гәзети. Бакы 1971 21 август.
- 2.33. Имрани Р. Бакы мусиги мәчлисләри. Б: Гобустан.1984,№2 с.13-16.
- 2.34. Имрани Р. Низами Кәнчәвинин әдәби гәһрәманлары тарихи реаллыгдырмы? Низаминин поетик, фәлсәфи вә мусиги дүнјасы. (үмүреспублика әлми-прагтик конфрансынын материаллары. Бакы: Елм 1991, с.5-11).
- 2.35. Исәзәдә Ә., Гулијев Х.Бәһрам Мәнсуrow. Б: Ишыг 1982-47 с.
- 2.36. Исәзәдә Ә. Совет Азәрбајчаны бәстәкарларынын инструментал јарадычылығы. Б: Аз. ССР.Е.А.-ы 1961-144 с.
- 2.37. Исмајылов М.С. Азәрбајчан халг мусигисинин жанрлары. Б: Ишыг, 1984-100 с.
- 2.38. Исмајылов М.С. Азәрбајчан халг мусигисинин мәгам вә муғам нәзәријјәсинә даир әлми методик очеркләр. Б: Елм. 1991-117 с.
- 2.39. Массе А. Ислам.Бакы.1964.
- 2.40. Мәммәдов М.Инчәсәнәт вә дин. Бакы, 1972.
- 2.41. Мәммәдов А.С. Орта әср мусиги нәзәријјәчиләринин бә'зи рисәләләри. Азәрб. Дөв. Консерваторијјасы. Елми әсәрләр серија XIII № 1 Б: 1973 с.19-33.
- 2.42. Мәммәдов З. Орта әср Азәрбајчан философлары вә мүтәфәккирләри. Б:Азәрнәшр. 1986-64 с.
- 2.43. Мәммәдов В. Муғам, сөз, ифачы, Б: Ишыг.1981-143 с.

- 2.44. Мәммәдов Н. Азәрбајчан муғамлары. Азәрбајчан халг мусигиси (очеркләр). Б.Елм.1981 с.86-119.
- 2.45. Мәммәдов Т. Гобустан гајалары. Әдәбијат вә инчәсәнәт гәзети. Бакы.1989. 7 апрел.
- 2.46. Мәммәдов Р. Муғам-соната говшағы. Б: Ишыг.1989-128 с.
- 2.47. Мәммәдли Јенкичәли. Сәфиәддин Урмәви һагында билдикләримиз. Бакы: Гобустан 1971 №3 с.31-32.
- 2.48. Мәммәдәли Јенкичәли. Нәсимми вә мусиги. Бакы:Гобустан 1974 №4 с.53-54.
- 2.49. Мәммәдәли Јенкичәли. Әрдәбил аридәләри. Бакы:Гобустан 1974 №1 с.20-24.
- 2.50. Мәммәдәли Јенкичәли. Маһир хәтгәт. Бакы:Гобустан 1976 №1 с.57-58.
- 2.51. Мәммәдова Ә. Бүл-бүл.Б:Азәрнәшр. 1964. – 122 с.
- 2.52. Мүсәддиг М. Бәһчәтүлрүһ вә онун мүәллифи. Бакы: Гобустан.1981. №1 с.260-63.
- 2.53. Мүсәддиг М. Гәдим Азәрбајчан пајтахты Тәхти-Сүләјман. Бакы: Гобустан 1978 №1 с.26-29.
- 2.54. Мүсәддиг М. Мир Мәһсүн Нәваб Гарабағы. "Вүзул үл әрғам". Бакы: Гобустан 1976 №3 с.48-52.
- 2.55. Мүсәддиг М. Надир инчи. Бакы:Гобустан 1975 №2 с.17-18.
- 2.56. Мүсәддиг М. Классик мусигимизин күнәши. Бакы: Гобустан 1977 №1 с.72-74.
- 2.57. Мүсәддиг М. Сүвәрүл кәвакиб. Бакы: Гобустан 1979 №1 с.14-16.
- 2.58. Нәфиси С. Азәрбајчан гәһрәманы Бабәк Хүррәддин. – Бакы: Елм. 1990-128 с.
- 2.59. Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә. Бакы. Елм., 1983-650 с.
- 2.60. Низами Кәнчәви. Хосров вә Ширин. II нәшр. Бакы:Елм. 1962-338 с.
- 2.61. Онуллаһи С. XVII әсрдә "Шәргин операсы" Гобустан № 53 Б.1976.
- 2.62. Онуллаһи С.М. XIII-XVII әсрләрдә Тәбриз шәһәринин тарихи. (сосиал-игтисад тарих) Бакы:Елм. 1982-280 с.
- 2.63. Сејидов М. Азәрбајчан халгынын сој көкүнү дүшүнәркән. Б: Јазычы. 1989 -496с.
- 2.64. Сејидов М. Гызыл дөјүшчүнүн тәлеји. Б: Кәнчлик. 1984-108 с.
- 2.65. Сәфәрли Ә., Јусифов Х. Гәдим вә орта әсрләр Азәрбајчан әдәбијаты. Б: Маариф. 1982-386 с.
- 2.66. Сәфәрлов Ј. Гәдим Азәрбајчан: нә билирик.Б:Азәрнәшр.1989-157 с.
- 2.67. Тарывердијева К. Азәрбајчан мәдәнијјәти ермәни дөврү мәтбуатында. (1850-1920). Б: Јазычы.1985-223 с.
- 2.68. Тәрбијәт Мәммәдәли.Данишмәндане Азәрбајчан.Б: 1987-434 с.
- 2.69. Фәзили А. Азәрбајчанын гәдим вә орта әсрләр тарихи Иран тарихшүнаслыгында. (III-VII әсрләр) Б:Елм, 1984-191 с.
- 2.70. һачыбәјов Y. Әсрләри II чилд.Б.Елм. 1965-412 с.
- 2.71. һачыбәјов Y. Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары.Б: Јазычы.1985-151 с.
- 2.72. һәсәнов К. Гәдим Азәрбајчан халг рәгсләри. Б: Ишыг. 1983-60 с.
- 2.73. Шәрифли М. X-IX әсрин икинчи јарысы-XI әсрләрдә Азәрбајчан феодал дөвләтләри.Б:Елм 1978-343 с.
- 2.74. Шушински Ф. Азәрбајчан халг мусигичиләри.Б:Азәрнәшр. 1970-363 с.
- 2.75. Шушински Ф. Чаббар Гарјағды оғлу. Б: Азәрнәшр 1964-100 с.
- 2.76. Шушински Ф. Азәрбајчан мусиги мәчлисләри. Б: Азәрбајчан журн. 1979 №7 с.148-156.

- 2.77. Шүкүров А. Маглар кимдир? Гәдим дөвр вә орта өсрлөрдә Азәрбајчанын бәдии мөдәнијјәтинин јаранмасы вә инкишафынын социал аспекти. Азәрб. респуб. халг төһсил назирлији. Бақы. 1990 с.5-10.
- 2.78. Шүкүров А.М., Абдуллазаде К.А. Зөрдүшт һаральдыр? Гәдим дөвр вә орта өсрлөрдә Азәрбајчанын бәдии мөдәнијјәтинин јаранмасы вә инкишафынын социал аспекти. Азәрб. респуб. төһсил назирлији. Бақы. 1990 с. 21-33.
- 2.79. Шәһријар М.Һ. Әсәрләри (Азәрб. дилиндә әски әлифба) Тәбриз 1360 с.69.
- 2.80. Шәрифзаде Б. "Авеста"дан Гәбәләјә гәдәр. Гобустан. №2. Б.1991.
- 2.81. Шәрифзаде Б. Аллаһын јүз бир ады, јахуд "Авеста" һансы дилдә јазыл-мышдыр? Зәка. №2. Б.1992.

3. РУС ДИЛИНДӘ ОЛАН ӘДӘБИЈАТ

- 3.01. Абасова Э.Г., Касимов К. Очерки о музыкальном искусстве. Советского Азербайджана. Б., 1970-175 с.
- 3.02. Абасова Э.Г., Узеир Гаджибеков. Б., 1975-141 с.
- 3.03. Абасова Э.Г. Опера "Лейли и Меджнун" Узеира Гаджибекова. Б., 1960-65 с.
- 3.04. Абасова Э., Мамедов Н. Художественная и социально-историческая функция азербайджанского мугама и сохранение его традиции. -В кн: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. -Ташкент.ГИЛИ им.Г.Гуляма. 1981, с.24-29.
- 3.05. Абасова Э.Курбан Примов.М., 1963-30 с.
- 3.06. Абасова Э., Тарист Бахрам Мансуров.М., 1977-48 с.
- 3.07. Абасов Дж. Мугам. -В кн: Музыкальная энциклопедия, т.3.М., 1976-717-720 с.
- 3.08. Абасова Э., Мамедов Н. Мугам и азербайджанский симфонизм. - В кн: Макомы, мугамы и современное композиторское творчество, Межреспубликанская научно-теоретическая конференция. Ташкент 10-14 июля 1975. Издательство Гафура Гуляма. 1978-260 с.
- 3.09. Абу-ль-Фарадж аль Исфгани. Книга песен. (Пер.с арабского А.Халидова, Б.Шидфар) - М., Наука, 1980-671 с.
- 3.10. Абдуллаев Р. Макомы и катта ашула. -В кн: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. -Ташкент: Гили им.Г.Гуляма 1981 с.233-235.
- 3.11. Абдуллаев Р. О некоторых особенностях мелодики катта ашула. -В сб: Проблемы музыкальной науки Узбекистана. -Ташкент:Фан., 1973, с.68-73.
- 3.12. Абдуллаев К. Музыкальная культура Бактрии-Тохаристана в памятниках искусства (античность и раннее средневековье). В сб: Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии: история и современность Душанбе: Дониш. Ё1990 с.219-221.
- 3.13. Абдуллаева С.А. Современные азербайджанские народные музыкальные инструменты.Б., 1984-75 с.
- 3.14. Абдуллаева С.А. Историография Азербайджанских народных музыкальных инструментов. Б., 1991-130 с.
- 3.15. Абдуллазаде Г. Философская сущность музыкального искусства. Б., Ишп. 1985-284 с.
- 3.16. Абдуллазаде Г. Мугам. Б., Язычы.1983-39 с.

- 3.17. Абдуллазаде Г. Музыка, человек, общество (В древней и средневековой культуре Востока и Запада). - Б., Язычы, 1991-244 с.
- 3.18. Абезгауз И.В. Об одной закономерности азербайджанской музыки (референтность). В сб.: Ученые записки АГК им.У.Гаджибекова, серия 13, История и теория музыки, 1973, вып.1, с.3-18.
- 3.19. Агаева С. Термин "мугам" в трактатах Абдулгалира Мараги (XIV-XV вв.) - В кн. Макомы, мугамы и современное композиторское творчество. Межреспубликанская научно-теоретическая конференция. Ташкент, изд.Г.Гуляма, 1975-260 с.
- 3.20. Агаева С. Из истории музыкальной культуры Азербайджана (Абдулгалира Мараги). - В кн.: Музыка народов Азии и Африки. Вып.3.М., Сов.ком., 1980.421 с.
- 3.21. Агаева С. О музыкальных жанрах средневекового Азербайджана. Материалы научной конференции аспирантов АН АзССР.Б,1976,С.325-331.
- 3.22. Агаева С. Роль Абдулгалира Мараги в развитии музыкальной науки средневекового Востока. - В сб.: Актуальные проблемы изучения музыкальных культур стран Азии и Африки. - Ташкент.Фан., 1983, с.63-64.
- 3.23. Агаева С. Теория мугама в трудах азербайджанских ученых-музыкантов XIII-XIV веков. -В кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего и Среднего Востока и современность. -Ташкент, ГИЛИ им Г.Гуляма, 1981, с.204-208.
- 3.24. Алибакиева Т. Уйгурский мукам как музыкально-исторический феномен. -В сб.: Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. -Душанбе: Дониш, 1990, с.239-241.
- 3.25. Алиева А.Г. К вопросу изучения азербайджанских мугамов. -В кн.: Макомы, мугамы и современное композиторское творчество. Ташкент, ГИЛИ им Г.Гуляма, 1978, с.33-40.
- 3.26. Алиев А.Г. О терминологии в мугамных композициях - дастгах (на примере варианта дастгах) - В сб.: Проблемы развития архитектуры и искусства в советском Азербайджане. Баку, Наука. 1981, с.93-101.
- 3.27. Алиев И. О мидийском обществе. - В.сб.: Известия АН АзССР.Б., 1948, №10.
- 3.28. Алиев И. О некоторых вопросах древнейшей истории мидийских племен. -В сб.: Труды Института истории и философии Аз.ССР.Б., 1954, т.5.
- 3.29. Алиев И. Очерк истории Атропатены. Б.Азернешр, 1989.-160с.
- 3.30. Алиев И. История Мидии. Б., 1960.
- 3.31. Алиев Ф.М. Азербайджан в XVIIIв. - в Сб.: Историческая география Азербайджана. Баку, Элм, 1987, с.129-139.
- 3.32. Алексеев Э. О двух томах "Туркменской музыки" и ее авторах. -В журнале "Советская музыка" 1973, №10 с.29-37.
- 3.33. Ахмедова М. Музыкальное искусство туркменского народа. - В журн.Памятники Туркменистана, 1973, №2.с.13-15.
- 3.34. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов. Б., 1983.
- 3.35. Азизова Ф. О взаимосвязи гаджикских и индийских музыкальных традиции (на примере макама и раги). - В кн: Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. М., Сов.комп.1987 С.219-221.

- 3.36. Азизова Ф.А. К вопросу об исторической взаимосвязи музыкальных традиции Индии и Таджикистана в древности.-В сб: Борбад, эпоха и традиции культуры. Душанбе: Дониш 1989 с.153-157.
- 3.37. Азизов И. К истокам музыкально-инструментальной вехи Борбада. В сб: Борбад, эпоха и традиции культуры. Душанбе: Дониш 1989 с.125-138.
- 3.38. Азимова А.Н. Вопросы синтаксиса Восточной монодии.-Ташкент: Фан., 1989 89с.
- 3.39. Алиева Н. К вопросу полифонического многоголосия в азербайджанском мугаме.-В сб: Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии: История и современность. Душанбе: Дониш 1990 с.347-349.
- 3.40. Алиева Н. Музыкальная орнаментика в становлении мугамного тематизма.-В кн: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – Ташкент ГИЛИ им.Г.Гуляма 1981 с.111-113.
- 3.41. Алиева Н. К вопросу об элементах многоголосия в азербайджанской народной музыке.-В кн: Искусство Азербайджана.-АН.Аз.ССР.Б.,1968, вып. 13 с. 54-66
- 3.42. Алиев Ф.М. Азербайджан в XVIIв.-В кн:Историческая география Азербайджана. Баку: Наука,1987-129-139 с.
- 3.43. Акрем Джафар. Особенности азербайджанской поэтической лирики аруза (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР) М., НВЛ 1960.
- 3.44. Айни Л. Базмы во времена Хосрова Ануширвана по данным "Шахнаме"-В сб: Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии история и современность. Душанбе: Дониш 1990 с.120-121.
- 3.45. Аль-Газали А.Х.Воскрешение наук о вере (Пер. с арабского иссл. И коммент. В.В.Наумкина), - М.,Наука, ГРВЛ 1980-376 с.
- 3.46. Аль-Харири Абу Мухаммед аль Касым. Макомы. Арабские средневековые плутовские новеллы.-М., Наука, ГРВЛ 1978-220 с.
- 3.47. Аммар Ф. Арабский лад Раст и вопрос его развития.-В сб: Ученые записки АГК им.Уз.Гаджибекова, Серия 13, история и теория музыки. 1975, №1 с.37-64.
- 3.48. Аммар Ф. Ладовые принципы Арабской народной музыки.-М., Сов.композитор, 1984-181с.
- 3.49. Асафьев Б.Музыкальная форма как процесс. Книга 2-ая. Интонация.-М.: Музгиз, 1947-164 с.
- 3.50. Аристотель. Философское наследие в 4-х т.т.2 (под редакцией Микеладзе З.М.) – М., Мысль, 1978-688 с.
- 3.51. Арабско-русский словарь. (составил проф.Баранов Х.К.) 2-ое издание.- М., ГИС, 1958-1186 с.
- 3.52. Аравин П. Звуковая система домбрового строя (к проблеме изучения) В сб: Искусство и иностранные языки. (Мин.высш. и средн.спец.образования Каз.ССР,-Алма-Ата, 1964, с.30-35.
- 3.53. Аравин П. Казахские КЮИ в записи А.В.Затаевича: Воспоминания: письма и документы.-Алма-Ата, Казгослитиздат, 1958, с.134-159.
- 3.54. Аравин П. Жанры казахской инструментальной музыки.-Алма-Ата., Жазуши, 1970,-72с.

- 3.55. Аравин П. Великий кюиши Даулеткер: жинзь и творчество.-Алма-Ата Казгосиздат, 1964.-79с.
- 3.56. Аш-Ширази. Жемчужина короны.-В кн.: Музыкальная эстетика стран Востока. М., 1967.
- 3.57. Актуальные проблемы изучения музыкальных культур стран Азии и Африки.-Ташкент: Фан, 1988-155 с.
- 3.58. Атаян Р. Об изучении мугамага в Армении.-В кн.: Макомы, мугамы и современное композиторское творчество.-Ташкент: ГИЛИ им Г.Гуляма, 1978, с.20-32.
- 3.59. Артманов М.Н. История хазар, Л., 1962.
- 3.60. Бабаев Э. Музыкальные и поэтические бахры в творчество азербайджанских ханендэ. – В сб.: Тезисы IV Республиканской научной конференции аспирантов вузов Азербайджана. – Баку, 1981, с.327.
- 3.61. Бабаев Э. Основы метроритмики азербайджанского зерби-мугама.-В сб.: Известия АН Азерб.ССР.Б., 1983, №2, с. 94-101.
- 3.62. Бабаев Э. Особенности ритмики в иракском макоме.-В сб.: Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.358-360.
- 3.63. Багирова С. Проблемы мугамного формообразования: Автореферат дисс. На соиск.учен.степ.канд.искусствоведения.-Ташкент 1984.20 с.
- 3.64. Багирова С. Некоторые вопросы современной мугамной культуры. В сб.: Известия АН Аз.ССР серия лит., языка и искусства 1983 №1 с.104-109.
- 3.65. Багирова С. Некоторые особенности процесса формообразования в мугаме.-В сб.: Известия АН Аз.ССР серия лит., языка и искусства 1979 №4 с.113-119.
- 3.66. Багирова С. О драматургии мугама.-В. кн: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. -Ташкент.ГИЛИ им. Г.Гуляма 1981 с.104-110.
- 3.67. Багирова С. О художественном концепции мугама: к постановке вопроса.-В сб.: Проблемы развития архитектуры и искусства в советском Азербайджане.-Б.,Наука 1981 с. 123-130.
- 3.68. Бадеула Дабери Наджол. Борбад и традиционная иранская музыка эпохи сасанидов.-В сб: Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии, история и современность. Душанбе: Дониш 1990. С.55-56.
- 3.69. Бартольд В.В. Сочинения (В 9-ти Томах.Ред.колл., Б.Г.Гафуров и др.) т.2 1ч. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы.-М.:Изд.вост.литер.1963-1020с.
- 3.70. Бартольд В.В. Сочинения т.6 История ислама и арабского халифата.-М.: Изд.вост.литер.1963-1020с.
- 3.71. Баимухамедова Н. Алишер Навои о музыке.-В кн: История и современность: Проблемы музыкальной культуры народов Узбекистана, Туркменистана и Таджикистана.-М.: Музыка, 1972 с.376-386.
- 3.72. Беляев В. Очерки по истории музыки народов СССР: в 2-х вып.-М.:Музгиз.Вып.1:1962-330с. Вып.2:1963-340с.
- 3.73. Беляев В. Азербайджан и его музыкальные связи.-Рукопись ГЦММК им.Глинки, 1938-4л.

- 3.74. Беляев В. Джамии и вопросы таджикского музыковедения.-В кн: Абдурахман Джамии.-Душанбе: Ирфон 1965 с.145-146.
- 3.75. Беляев В. Азербайджанские мугаматы и звукояд тара.-Рук., ГЦММК им.Глинки.-М.:1935-25с.
- 3.76. Беляев В. Арабское завоевание Средней Азии (651-874гг.) №31л. Арабская культура и музыка и их связи с узбекской музыкой.Рук., ГЦММК им.Глинки, б.м.б.д.-122л.
- 3.77. Беляев В. Восток и Испания.Рук.,ГЦММК им.Глинки,М.:1927-5л.
- 3.78. Беляев В. К вопросу о происхождении восточных ладов. Рук.,ГЦММК им.Глинки. б.м.,1930-21с.
- 3.79. Беляев В. О музыкальном фольклоре и древней письменности.-М., Сов композитор, 1971-234с.
- 3.80. Беляев В. Персидские тэснифы. Вступительная статья к сб.: М., Сов. Комп., 1964, с.3-20.
- 3.81. Беляев В. Руководство для обмера народных музыкальных инструментов.-М., Огиз, 1931.-63с.
- 3.82. Беляев В. Шашмаком. Предисловие к нотному сборнику,т1.-М., Сов.комп., 1950, с.23-26.
- 3.83. Беляев В. Музыкальная культура Азербайджана.-М., 1955-55с.
- 3.84. Беляев В. Успенский В. Туркменская музыка.-М., Муз.:сектор, 1928.-377с.
- 3.85. Берзин И. Путешествия в северную Персию.Казань, 1852,Пг.
- 3.86. Бертельс Е.Э. Избранные труды: история персидско-таджикской литературы. М., 1960.
- 3.87. Бертельс Е. Великий азербайджанский поэт Низами.-Б., Азфан., 1940-146с.
- 3.88. Бойс Мэри.Зороастрийцы.Верования и обряды.М.,1987.
- 3.89. Борбад,эпоха и традиции культуры.-Душанбе:Дониш,1989.-326с.
- 3.90. Бирюков С.Н. Импровизационность в музыке и ее стилевые тенденции.Автореферат дисс.канд.искусств.М.,1981-24с.
- 3.91. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.т.1,л.-М.,1950.т.Ш.л.,М.,1953.
- 3.92. Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии (Пер. с английского и прим.П.А.Грязневича).-М.,Наука,1971-324с.
- 3.93. Брагинский Н.С. Проблемы востоковедения. Актуальные вопросы восточного литературоведения.-М.,Наука,1974-494с.
- 3.94. Брутян М. О бытовании мугамата в Армении.-В кн.: Макомы, мугамы и современное композиторское творчество.-Ташкент.ГИЛИ им.Г.Гуляма, 1978 с.139-149.
- 3.95. Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре. Переднего Востока.-М.,Наука,1968-558с.
- 3.96. Брентес Б. Бактрийская бронза как раннее индо-иранское искусство. В сб. Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе:Дониш, 1990,с.129-130.
- 3.97. Буниятов З.М.Азербайджан в VII-IX вв.-Баку,1965.
- 3.98. Буниятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана (1136-1225). Баку, Наука. 1978. – 270с.

- 3.99. Буниятов З.М. Этнополитические рубежи Азербайджана в период правления Илденизидов.-В кн: Историческая география Азербайджана.-Баку,Наука,1987 с.93-97.
- 3.100. Велиханова Н.М. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания.-В кн. Историческая география Азербайджана.-Баку,Наука, 1987.с.46-87.
- 3.101. Веимарн Б.В. Искусство арабских стран и Ирана XV-XVII вв.-М., Искусство, 1974-188с.
- 3.102. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы.-Баку, Наука, 1990-224 с.
- 3.103. Векслер С. Музыкально-историческое наследие узбекского народа: Макомы.-В кн: Очерки истории музыкальной культуры Узбекистана.-Ташкент: Укитувчи,1968 вып.1с.5-23,с.46-53.
- 3.104. Вернер Бахман. Происхождение, древняя история и миграция лютни.-В кн: Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность.-Ташкент.ГИЛИ им.Г.Гуляма,1981 с.222-225.
- 3.105. Виноградов В.С. Классические традиции иранской музыки.-М.: Сов. Комп., 1982-183 с.
- 3.106. Виноградов В.С. Вопросы развития музыкальной культуры СССР.-М.: Сов.комп., 1961-302с.
- 3.107. Виноградов В.С. Узеир Гаджибеков и азербайджанская музыка.-М.: Музгиз., 1938-78 с.
- 3.108. Вызго Т.С. Музыкальные инструменты Средней Азии. Исторические очерки.-М.: Музгиз,1980-190с.
- 3.109. Вызго Т.С. Инструментальный состав Шашмакома и традиции ансамблевого исполнительства на Среднем Востоке.-В кн: Макомы, мугамы и совр. Композиторское творчество.-Ташкент:ГИЛИ им.Г.Гуляма, 1978с.60-70.
- 3.110. Вызго Т. Об одном эстетическом принципе средневекового Востока.-в кн: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность.-Ташкент.ГИЛИ им.Г.Гуляма, 1978 с.195-198.
- 3.111. Вызго Т. Рашидова Д. О музыкально-теоретическом наследии народов Средней Азии, - В сб: Общественные науки в Узбекистане. 1962 №3 с.58-63.
- 3.112. Вызго Т.,Рашидова Д. Музыкально-теоретическое наследие великих средне-азиатских мыслителей.-В кн: Вопросы музыкальной культуры Узбекистана.-Ташкент.ГИЛИ им.Г.Гуляма, 1969.вып2.с.162-163.
- 3.113. Вызго Т. Миграция музыкальных инструментов средневосточного региона на запад в эпоху раннего средневековья.-В кн.: Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность.-М., Сов.комп., 1987,с.59-67.
- 3.114. Вопросы музыкально-исполнительского искусства.Вып.2.М.: Госмузиздат., 1958, -527с.
- 3.115. Галицкая С. К проблеме анализа восточной монодии.-В сб.: Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии: история и современность.Душанбе:Дониш,1990,с.364-367.

- 3.116. Галицкая С. О теории монодии.-В кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность Ташкент, ГИЛИ им.Г.Гуляма, 1981,с.132-134.
- 3.117. Гафуров Б.Г.Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., Наука, 1972. – 664с.
- 3.118. Гафуров Б.Г. К 2500-летию Иранского государства.-В кн.: История Иранского государства и культуры.-М., 1971, с.5.
- 3.119. Гафурбеков Т. Творцы монодийных произведений в Средней Азии.-В кн.: Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность.-М., Сов.комп.1987,с.102-106.
- 3.120. Гоибов Г. Музыка и танцы народов Средней Азии до и после арабского завоевания.-В сб.: Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии: История и современность.Душанбе:Дониш, с.131-132.
- 3.121. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии.-М., 1970.
- 3.122. Грантовский Э.А. Дьяконов М. История Мидии. – "Советское востоковедение" М., 1958, №3.
- 3.123. Грубер Р. Арабская музыка.-В кн.: Всеобщая история музыки.-ч.1.-3-е изд.-М.,Музыка, 1965,с.19-33.
- 3.124. Грубер Р. История музыкальной культуры т.1 С древнейших времен до конца XVI века.ч.1.М.-Л.Госмузиздат., 1941.-595с.
- 3.125. Грюнебаум Г.Э. Основные черты арабо-мусульманской культуры.-В сб.: статьи разных лет.-М.,Наука,1981-226с.
- 3.126. Геродот. История в девяти томах. Наука.Л., 1972,с.556.
- 3.127. Гуллиев Ш. К вопросу о локальных особенностях в искусстве бахши.-В сб.: Тезисы докладов научной конференции молодых ученых. Ашгабад, 1978, с.20-21.
- 3.128. Гуллиев Ш. Махтумкули и искусство туркменских бахши.-В сб.:Махтумкули и туркменское искусство.-Ашгабад:Илим, с.35-38.
- 3.129. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия.-Б.,Азернешр., 1990-312с.
- 3.130. Гумилев Л.Н. Древние тюрки.-М.,Наука,1967-504с.
- 3.131. Гумилев Л.Н. Открытие Хазарии.М.,1966.
- 3.132. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры.-М., Искусство,1972-318с.
- 3.133. Гусейнли Б. Формы и жанры вокальной и инструментальной музыки. В сб.: Музыка и жизнь. Баку, 1961 с.12-19.
- 3.134. Гусейнова Н. Тоника в азербайджанской народной мелодии.-В сб.: О музыке: статьи молодых музыковедов.-М.,Сов.комп., 1980 с.221-247.
- 3.135. Гияси Дж.,Байрамов Р. Домусульманские сооружения в г.Шиз и средневековая архитектура Азербайджана (вопросы традиции и преемственности). – В сб.: Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии: история и современность.Душанбе:Дониш 1990 с.255-256.
- 3.136. Дадабаев Р.М. Архитектура и искусство эпохи Борбада.-В сб.: Борбад, эпоха и культурные традиции.Душанбе:Дониш, 1989 с.232-250.
- 3.137. Дандамаев М.А. Иран при первых Ахеменидах. М., 1963.

- 3.138. Дандамаев С. Начальные этапы иранской культуры.-В сб.: Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии история и современность. Душанбе: Дониш 1990. С.139-140.
- 3.139. Джалилов А. Этническая и научная среда Борбада.-В сб.: Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш 1990. С.61-62.
- 3.140. Джами А. Трактат по музыке (Ред.и комм. В.М.Беляева). – Т.: Изд.Ан. Уз.ССР. 1960. –113с.
- 3.141. Джанизаде Т.М. Проблемы мугамной импровизации.-В кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность.-Ташкент. ГИЛИ им.Г.Гуляма, 1981 с.184-194.
- 3.142. Джанизаде Т.М. Проблема канона в мугамной импровизации. – В кн. Макомы, мугамы и современное композиторское творчество. – Ташкент. ГИЛИ им. Г.Гуляма, 1978 с.87-93.
- 3.143. Джанизаде Т.М. Мугам-импровизация на лад.-В кн.: Современные методы исследования в музыковедении. Труды ГМПИ им.Гнесиных.Вып.XXXI-М.: 1977с.56-77.
- 3.144. Джанизаде Т.М. Теоретические и эстетические проблемы в зарубежной литературе по арабской и персидской классической музыке (макам и дастгах).-В кн.: Музыкальные культуры стран Азии и Африки. Музыка. Научно-реферативный сборник. Информцентр по проблемам культуры и искусства. Вып.1-М., 1979, с6-12.
- 3.145. Джанизаде Т. Многоуровневая реализация художественного канона в исполнительской практике азербайджанских мугамов.-В кн.: Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность.-М., Сов.комп., 1987,с.106-112.
- 3.146. Джумаев А. Музыкально-эстетические взгляды Абу Али ибн Сины. – В кн.: Музыка народов Азии и Африки.-М., Сов.комп., 1984, Вып.4,с.161-178.
- 3.147. Джумаев А. Некоторые черты музыкально-эстетичного отражения макомов в средневековье.-В кн.: Профессиональная музыка устной традиции Ближнего, Среднего Востока и современность.-Ташкент, ГИЛИ им.Г.Гуляма, 1981, с.199-203.
- 3.148. Джумаев А.Б. Художественные традиции Борбада в средневековом музыкальном искусстве Мавераннахра и Хорасана.-В сб.: Борбад, эпоха и традиции культуры. Душанбе: Дониш, 1989, с.139-152.
- 3.149. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране.М., 1982.
- 3.150. Додхудосва Л. Образ Борбада в миниатюрной живописи Ближнего и Среднего Востока.-В кн.: Борбад, эпоха и традиции.Душанбе: Дониш, 1989, с.106-124.
- 3.151. Додхудосва Л. Борбад и изобразительная традиция средневековья (по материалам рукописных книг XIV-XVIII вв.) – В сб.: Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.63-64.
- 3.152. Дьяконов М.М. Очерк истории древнего Ирана. М., 1961.
- 3.153. Дьяконов И.М. История Мидии.М.-Л., 1956.

- 3.154. Дьяконов И.М. История Мидии от древних времен до конца IV в. до н.э. М.-Л., 1956.
- 3.155. Еолян И.Р. Очерки арабской музыки. М., Музыка, 1977-190с.
- 3.156. Ерджакян Л. Вклад армянских музыкантов в развитие музыкальной культуры Среднего Востока. -В сб.: Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии: история и современность Душанбе: Дониш, 1990, с.67-70.
- 3.157. Ерджакян Л. Искусство мугамата в аспекте армяно-иранских музыкальных связей: Автореферат дисс. на соиск. учен. степ. канд. искусствоведения. -Ташкент, 1982,- 20с.
- 3.158. Ерджакян Л. Традиционные жанры монодии в аспекте армяно-иранских музыкальных связей. -В кн.: Традиции музыкальных культур Ближнего, Среднего Востока и современность. М., Сов. комп., 1987, с.128-132.
- 3.159. Жузбасов К. Процесс формирования лада в казахской мелодике. -В сб.: Известия АН Каз.ССР, серия филологическая.-Алма-Ата, 1978, №2, с.26-36.
- 3.160. Зарухова С. Некоторые ладоинтонационные особенности туркменских кюев в сборнике А.Затаевича "500 казахских песен и кюев" (по материалам исследования). - В сб.: Искусство и иностранные языки. Мин.вышш.и сред.спец. образования Каз.ССР.-Алма-Ата, 1966, с.45-52.
- 3.161. Зарухова С. Форма и лад в казахской домбровой музыке (по материалам исследования) - В сб.: Музыкознание. Каз. Гос. университет им. Кирова -Алма-Ата, 1967, Вып.3, с.27-33.
- 3.162. Зохидов Н. Борбад и другие герои иранского домусульманского эпического пантеона в арабоязычной поэзии VIII-IX вв. -В сб.: Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии: история и современность Душанбе, Дониш, 1990, с.70-71.
- 3.163. Зохрабов Р. Азербайджанские теснифы. М., Сов. комп. 1983.-325с.
- 3.164. Зохрабов Р. Музыкально-поэтическое содержание зерби-мугама "Мансурия". -В сб.: Известия АН Аз.ССР, 1979, №1, с.128-142.
- 3.165. Зохрабов Р. Арузные метры в азербайджанских теснифах. -В кн.: Проблемы музыкальной науки. -М., Сов. комп. 1975. вып.3, с.455-466.
- 3.166. Зохрабов Р. Композиционно-статистические особенности зерби-мугамов. -В кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. -Ташкент, ГИЛИ им. Г.Гуляма, 1981, с.94-103.
- 3.167. Земцовский И.И. Представление о целостности фольклорного жанра как объект реконструкции и как метод. - В сб.: Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. (сборник научных трудов) Ленинград.-Наука, 1990. С.206-207.
- 3.168. Земцовский И.И. Проблема многоголосия в теории монодии. В сб.: Борбад: художественные традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.391-195.
- 3.169. Исасаде А. Летопись музыкальной жизни Советского Азербайджана. 1920-1925 гг. Баку, Наука, 1965, 200с.
- 3.170. Исасаде А. Летопись музыкальной жизни Советского Азербайджана. 1926-1932гг. -Баку, Элим, 1982.-235с.
- 3.171. Ибн-Хаукаль. Книга путей и царства. Армения, Арран и Азербайджана. (перевод А.Н.Караулова) СМОМПК, вып. XXXVIII. Тифлис, 1908.
- 3.172. Искусство Азербайджана (под ред.-М.А.Усейнова) т. VI. Баку, АН Аз.ССР, 1959-321с.
- 3.173. История иранского государства и культуры. -М., 1971.
- 3.174. История таджикского народа т. I с древнейших времен до V в. н.э. Под редак. Б.Г.Гафурова и Б.А.Литвинского. М., 1963.
- 3.175. Искусство Древнего Востока. М., 1968.
- 3.176. История Узбекской ССР. т. I С древнейших времен до сер. XIX в. Ташкент, Фан., 1967-772с.
- 3.177. История стран зарубежной Азии и в средние века. -М., 1970.
- 3.178. Ислам в истории народов Востока. -В сб. статей. -М., Наука, ГРВЛ., 1981-195 С.
- 3.179. История узбекской музыки. Учебное пособие. -(сост. И ред.-Т.Е.Соломонова). -М.Музыка, 1979-200с.
- 3.180. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. М., Госиздат. Политическая литература. 1952. -467с.
- 3.181. История Мидии. М., 1956.
- 3.182. История древнего Мира., 1936, 1т.
- 3.183. Имрани Р.Г. Значение творчество Низами Гянджеви в изучении музыкальной культуры в эпоху средневекового Востока. -В сб.: Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии: История и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.271-272.
- 3.184. Имрани Р.Г. Исторические корни азербайджанских мугамов. -В сб.: Социальные аспекты формирования и развития древней и средневековой художественной культуры Азербайджана. Материалы респ. науч. Конференции. Баку, 1990, с.71-75.
- 3.185. Имрани Р.Г. Методические рекомендации к изучению азербайджанского зерби-мугама Ойраты. Баку, 1987-24с.
- 3.186. Кароматов Ф.М. Макамат в условиях современности. -В кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. -Ташкент, ГИЛИ им. Г.Гуляма, 1981, с.8-15.
- 3.187. Кароматов Ф.М. Основные задачи изучения макамов и мугамов в республиках Советского Востока. -В кн.: Макамы, мугамы и современное композиторское творчество. -Ташкент, ГИЛИ им. Г.Гуляма, 1978, с.8-19.
- 3.188. Кароматов Ф.М. Элснер Ю. Макам и маком. -В кн.: Музыка народов Азии и Африки. -М., Сов. комп., 1984. Вып. 4, с.88-135.
- 3.189. Кароматов Ф.М. Узбекская инструментальная музыка (наследие). -Ташкент. Изд-во лит. и искусства. 1972-360с.
- 3.190. Касимов К. Очерки из истории музыкальной культуры Азербайджана XII в. -В кн.: Искусство Азербайджана под ред. У.Гаджибекова т.2, АН Аз.ССР, 1949 с.5-63.
- 3.191. Касимов К. Музыкальная культура Азербайджана XVI-XVII вв. В кн.: Искусство Азербайджана т.8, 1962. АН Аз.ССР, с.5-28.
- 3.192. Касимов К. Мараги. -В кн.: Музыкальная энциклопедия. -М., Сов. энциклопедия, 1976, т.3, с.437.

- 3.193. Касимов К. О ранних нотных записях народных песен.-В сб.: Доклады АН Аз.ССР-Баку, АН Аз.ССР,1959,т.XV №10.с.983-985.
- 3.194. Касимов К. Об одном музыкальном трактате средневековья.-В сб.: Доклады АН Аз.ССР.-Баку,1957,т.XIII №1.с.97-101.
- 3.195. Касумова С.Ю. Южный Азербайджан в III-VII вв. Баку: ЭЛМ,1983,с.165.
- 3.196. Канадпев И.К. Очерки закавказской жизни. Отдельные главы.Баку,Глав. редакция АСХ,1990,-122с.
- 3.197. Кавказский вестник.Жур.1900,№10.
- 3.198. Кафарова З. Мугам в операх У.Гаджибекова.-В кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность.-Ташкент.ГИЛИ им.Г.Гуляма,1981,с.271-273.
- 3.199. Керимова Т. Опыт исследования древнейших пластов азербайджанского фольклора.-В сб.: Ученые записки АГК им. У.Гаджибекова.Б., 1977.№1,с.3-15.
- 3.200. Кумико Кондо. Исследование образа Борбада (по мотивам "Шахнаме"). В сб.: Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с. 72.
- 3.201. Курт Закс. Музыкальная культура Вавилона и Ассирии.-В кн.: Музыкальная культура древнего мира.-Л., Музгиз,1938-103с.
- 3.202. Курбанмамедов А. Эстетические представления древнеиранских народов в Авесте.-В сб.: Борбад, эпоха и традиции культуры. Душанбе: Дониш, 1990, с. 251-261.
- 3.203. Какульянская Н. Ладинтонационный процесс в вокальных частях Шашмакома. В сб.: Проблемы теоретического музыкознания в Узбекистане. -Ташкент.ГИЛИ им.Г.Гуляма,1976,с.15-30.
- 3.204. Какульянская Н. О модуляции в узбекской профессиональной музыке устной традиции.-В сб.: Теоретические проблемы узбекской музыки. Ташкент: Таш.ГУ им.В.И.Ленина, 1976,с.10-12.
- 3.205. Какульянская Н. К вопросу об интонационных связях в вокальной части макома "Наво".-В кн.: Проблемы музыкальной науки Узбекистана. Ташкент. Фан, 1973, с.36-43..
- 3.206. Какульянская Н.П. Об особенностях мелодики, лада и формы в Шашмакоме Автореф. дисс. канд. искусствovedения. М., 1969-26с.
- 3.207. Какульянская Н.К вопросу о соотношении поэтического и музыкального текста в вокальных разделах Шашмакова.-В кн.: Вопросы истории и теории узбекской музыки.-Ташкент: Фан,1976,с.212-221.
- 3.208. Коваль Л. Об интонировании ступени лада в узбекской инструментальной музыке.-В сб.: Теоретические проблемы узбекской музыки.-Ташкент: Таш.ГУ им. В.И.Ленина, 1976, с.58-62.
- 3.209. Коваль Л. Интонирование узбекской традиционной инструментальной музыки: Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. искусствovedения.- Ташкент. 1983.-20с.
- 3.210. Клычева Н., Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с. 221-224.
- 3.211. Конрад Н.И. Запад и Восток. Статьи. М., Наука, ГРВЛ, 1966,-518с.
- 3.212. Колесников А.И. Завоевание Ирана арабами. М., 1982.

- 3.213. Крымский А.Е. История арабов и арабской литературы советской и духовной. Вып. XV ч.1-3 (Труды по востоковедению изд. Лазаревским институтом восточных языков, вып.15). М., 1911,-1913.
- 3.214. Крымский А.Е. История Персии, ее литературы и дервишской теософии. Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков. Т.3, Вып. XVI №1. Типография Ниренберга. М., 1915, 288с.
- 3.215. Кушнарв Х. К вопросу о закавказских мугамах.-В кн.: Х.Кушнарв. Статьи, воспоминания, материалы.-М.-Л.: Музыка, 1967, с.125-129.
- 3.216. Кушнарв Х. Вопросы истории и теории армянской монодической музыки.-Л, Госмузиздат, 1958,-626с.
- 3.217. Литература азербайджанских театров. – Тифлис, 1903.
- 3.218. Луконин В.Г. Культура сасанидского Ирана. М., 1969.
- 3.219. Луконин В.Г. Искусство Древнего Ирана. М. Искусство, 1977-232.
- 3.220. Луконин В.Г. Сокровища искусства Древнего Ирана, Кавказа, Средней Азии. Л., 1971.
- 3.221. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. М.-Л., 1952.
- 3.222. Малькеева А. О музыкальных связях народов Средней Азии с зарубежными странами Востока.-В кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. Ташкент, ГИЛИ им. Г.Гуляма, 1981, с.217-229.
- 3.223. Мамедов А. Некоторые трактаты средневековых музыкантов-теоретиков.-В сб.: Ученые записки Азгосконсерватория им. У.Гаджибекова, серия 13. – Баку, 1973 №1, с.19-33.
- 3.224. Мальцев Ю.С. Материалы к истории сасанидского Ирана периода правления Хосрова II Парвиза (590-628 гг.) – В сб.: Борбад, эпоха и традиции культуры Душанбе: Дониш, 1989, с.207-217.
- 3.225. Мамедназаров М. Происхождение и развитие некоторых архитектурных форм в раннесредневековом зодчестве Ирана и Средней Азии. В кн.: Борбад, эпоха и традиции культуры. Душанбе: Дониш, 1989, с.309-322.
- 3.226. Мамедов П. Жанровые особенности азербайджанского мугама. –В сб.: Материалы научной конференции Института архитектуры и искусства АН Аз.ССР (Музыкальная культура Азербайджана в прошлом). – Баку, ЭЛМ, 1974. с.20-25.
- 3.227. Мамедов Н. Особенности мугама как жанра. – В кн.: Макомы, мугамы и современное композиторское творчество. – Ташкент. ГИЛИ им. Г.Гуляма, 1978, с.121-127.
- 3.228. Мамедова Р. Мугам. – Колейдоскоп. – Баку: Гянджлик, 1980, с.6-15.
- 3.229. Мамедова Р. Некоторые соображения о художественных принципах мугама.- В сб.: Известия АН Аз.ССР, серия лит., языка и искусства Баку, 1982, №1, с.77-81.
- 3.330. Мамедова Р. Об одной проблеме мугамного принципа мышления. – В сб.: Доклады АН Аз.ССР.-Баку, ЭЛМ, 1977, №10, с.60-63.
- 3.231. Мамедова Р. Музыкально-эстетические особенности азербайджанских мугамов. Баку, Знание, 1987-51с.
- 3.232. Мамедов А. Проблемы взаимосвязи азербайджанской поэзии с музыкой. –Автореф. дисс. докт. филологических наук.-Баку, 1972, - 73с.

- 3.233. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, 1986.
- 3.234. Мамедова А. Бюль-Бюль. Баку, Азернешр, 1964, -121с.
- 3.235. Матякубов О. Ладовая основа и цикличность макамов.-В кн.: Вопросы истории и теории узбекской советской музыки.-Ташкент:Фан, 1976, с.193-202.
- 3.236. Матякубов О. Локальные особенности хорезмских макамов.-В кн.: Макомы, мугамы и современное композиторское искусство.-Ташкент.ГИЛИ им Г.Гуляма, 1978, -с.110-120.
- 3.237. Матякубов О. Хорезмские макомы.-в кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – Ташкент. ГИЛИ им.Г.Гуляма, 1981, с.68-72.
- 3.238. Матякубов О. Хорезмские макомы.-В кн: Проблемы музыкальной науки Узбекистана.-Ташкент:Фан, 1973,с.56-67.
- 3.239. Матякубов О. Ритмические и ладовые особенности хорезмских макамов.-В кн.: Музыка народов Азии и Африки.-М., Сов.компол., 1984, Вып.4, с.136-148.
- 3.240. Матякубов О. Некоторые особенности строения инструментального раздела хорезмских макамов.-В кн.: Музыкальное искусство.-Ташкент.ГИЛИ им.Г.Гуляма, 1978, с.110-120.
- 3.241. Матякубов О. Вопросы ладовой основы макамов в средневековой теории музыки.-в кн.:Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность.-М., Сов.комполитор, 1987, с.132-135.
- 3.242. Мазель Л.А. О мелодии.-М., Музгиз, 1952, -300с.
- 3.243. Массе А. Ислам, Б., 1964.
- 3.244. Мец А. Мусулманский ренессанс.-М., Наука, 1966,-457с.
- 3.245. Мешкерис В. Географические факторы в истории древней среднеазиатской музыкальной культуры, получившей расцвет в эпоху Борбада (середина I тысячелетия до н.э. – VIII в.н.э.) – В сб.: Борбад и худ.традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990,с.75-78.
- 3.246. Музыкальная культура древнего мира (под редакцией и с вступит.статьей Г.Грубера.-Л., Музгиз, 1938-258с.
- 3.247. Музыкальная эстетика стран Востока (общ.ред. и вступ.статья В.П.Шестакова). – М.,Музыка, 1967, -414с.
- 3.248. Музыкальная культура народов. Традиции и современность. – М., Сов.компл., 1973, -374с.
- 3.249. Музыкально-театральный современник. Жур., 1901, №38.
- 3.250. Мустафаев Р. Комментарии по книге А.Бакиханова "Азербайджанские ритмические мугамы". Б., 1968.
- 3.251. Мухаммадиев Ш. "Ма'асир –и Рахими" как источник по музыкальной культуре XVI-XVII вв. – В сб.: Борбад и худ.традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.167.
- 3.252. Муллокандов Д. О некоторых особенностях и видах узбекского национального пения.-В кн.: Народные музыканты Узбекистана.-Ташкент.ГИХЛ, 1959, кн.1,с.19-23.

- 3.253. Муеульманкулов Р. Образ Борбада в таджико-персидской классической эпической поэзии.-В сб.: Борбад, эпоха и традиции культуры. Душанбе: Дониш, 1989, с.85-98.
- 3.254. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI вв. М., 1963.
- 3.255. Михаелидес Н. Музыкальная культура Ближнего Среднего Востока как носитель одного из важнейших элементов, формирующих мелодию классической европейской музыки.-В кн.: Традиции музыкальных культур народов Ближнего Среднего Востока и современность. М., Сов.комп., 1987, с.145-160.
- 3.256. Михайлов Дж. О некоторых тенденциях в традиционном музыкальном искусстве стран Ближнего. Среднего Востока и Южной Азии. – В кн.: Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность.-М., Сов.компл., 1987, с.91-96.
- 3.257. Назаров А. Борбад и древнеарабское музыкально-поэтическое искусство.-В сб.: Борбад и худ.традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.81-85.
- 3.258. Назаров А. Некоторые аспекты музыкальной практики эпохи Ибн Сины и "Книге песен" Абдул-Фарадж аль-Исфагани. В сб.: Общественные науки в Узбекистане. 1980, № 8-9, с.36-43.
- 3.259. Негматов Н. К истории музыкального искусства таджиков в IX-X вв. – В сб.: Сообщения Государственного объединенного республиканского музея. – Душанбе, 1966, Вып 4,с.141-149.
- 3.260. Негматов Н.Н., Мальев Ю.С. Борбад-основоположник персидско-таджикской классической музыкальной культуры.-В сб.: Борбад, эпоха и традиции культуры. Душанбе, Дониш, 1989, с.9-25.
- 3.261. Негматов Н. Эпоха Борбада. – В сб.: Борбад и худ.традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.85-87.
- 3.262. Негмати. Праздник Новруз в эпоху Борбада. – В сб.: Борбад, эпоха и традиции культуры. Душанбе: Дониш, 1989, с.296-302.
- 3.263. Низами А. Наследие Борбада и Таджикская классическая музыка. В сб.: Борбад и худ. Традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с87-89.
- 3.264. Низами Гянджеви. Хосров и Ширин. Баку, Элм, 1985. –440с.
- 3.265. Низами. Сборник статей. Второй сборник. Баку: Азернешр: с.203.
- 3.266. Пириев В.З. Об исторической географии Азербайджана XIII-начала XV вв. в сб. Историческая география Азербайджана.-Баку, Элм, 1987, с.98-109.
- 3.267. Петрушевский И.П. Государство Азербайджана в XV в ССИА. Баку, 1949.
- 3.268. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений Азербайджана и Армении в XVI – начало XIX вв. – Л., 1949.
- 3.269. Персидско-русский словарь. М., Русский язык, 1983,-1 т., 800с. II т., 864с.
- 3.270. Плахов Ю.Н. К вопросу об изучении макамов.-В кн.: Теоретические проблемы узбекской музыки. – Ташкент. ТашГУ им. В.И.Ленина, 1976, с.3-9.
- 3.271. Плахов Ю.Н. О рациональном в восточной профессиональной монодии устной традиции.-В кн.: Макомы, мугамы и современное композиторское творчество. Ташкент, ГИЛИ им Г.Гуляма, 1978, с.94-109.

- 3.272. Плахов Ю.Н. О двух принципах формообразования в инструментальных частях Шашмакома.-В кн.: Проблемы музыкальной науки Узбекистана.-Ташкент: Фан., 1973, с.44-45.
- 3.273. Плахов Ю.Н. Художественный канон и его преломление в узбекской профессиональной монодии.-В кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – Ташкент: ГИЛИ им. Г.Гуляма, 1981, с.175-183.
- 3.274. Плахов Ю.Об отношении канона и импровизации в восточной профессиональной монодии.-В сб.: Борбад и худ.традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.432.
- 3.275. Пьянков И. Античные известия о музыке и танцах бактрийцев. – В сб.: Борбад и худ. Традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.176-178.
- 3.276. Проблемы музыкального фольклора народов СССР.М., Музыка, 1973-394с.
- 3.277. Раджабов А. К истокам профессиональной музыкальной жизни народов Среднего Востока (на основании сведений из источников IV-VI вв): В кн.:Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего востока и современность.-М., Сов.комп., 1987, с.236-240.
- 3.278. Раджабов А. Ибн Зеили и таджикская музыкальная мысль X-XI вв. В сб.: Материалы республиканской конференции, посвященной 6-летию образования Таджикской ССР.-Душанбе:Дониш, 1976,с.33-35.
- 3.279. Раджабов А. Музыкальное искусство в эпоху Сасанидов (IV-VII вв.) В кн.:Искусство Таджикского народа.-Душанбе: Дониш, 1979, Вып.4, с.188-208.
- 3.280. Раджабов А. Об истоках и развитии музыкальной мысли иранских народов эпохи Борбада – В сб.: Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии: история и современность.-Душанбе: Дониш, 1990, с.94-96.
- 3.281. Раджабов А. Борбад и его вклад в таджикско-персидского музыкальную культуру.-В сб.: Борбад, эпоха и традиции культуры. Душанбе: Дониш, 1989, с.41-76.
- 3.282. Раджабов А. Из истории развития таджикской музыкальной культуры V-VII вв. автореферат дисс. На соиск.ученой степени канд. Историч. Наук. Душанбе, 1982, -23 с.
- 3.283. Раджабов А. Ранние сведения о циклических музыкальных произведениях в таджикских источниках.-в кн.: Макомы, мугамы и современное композиторское творчество.-Ташкент, ГИЛИ им. Г.Гуляма, 1978, с.41-46.
- 3.284. Раджабов А. Некоторые сведения о персидско-таджикском музыкальном искусстве эпохи арабского халифата.- В сб.: Известия АН Тадж.ССР, отделение общественных наук, 1975, №2(80), с.29-34.
- 3.285. Раджабов А. Ибн Сина и развитие музыкально-теоретической мысли в X-XI вв.-В сб.: Материалы республиканской конференции молодых ученых.-Душанбе: Дониш, 1977, с.37-38.
- 3.286. Раджабов А. Уникальный источник музыкальной культуры народов Востока.-В кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность.-Ташкент,ГИЛИ им. Гуляма, 1981, с.213-216.

- 3.287. Раджабов А. К истории таджикской музыкальной культуры в IX-X вв. – В сб.: Абу Али Ибн Сина и его эпоха. – Душанбе: Дониш, 1980, с.127-136.
- 3.288. Раджабов А. К вопросу о нотной письменности на Востоке. – Общественные науки в Узбекистане, 1962, №10, с.32-58.
- 3.289. Раджабов И. О музыке Самарканда. – В кн.: Из истории искусства великого города. – Ташкент: ГИЛИ им. Г.Гуляма, 1972, с.298-316.
- 3.290. Рашидова Д. Наджмиддин Кавкаби Бухори. – В кн.: История и современность. Проблемы музыкальной культуры народов Узбекистана, Туркмения и Таджикистана. – М., Музыка, 1972, с.365-375.
- 3.291. Рашидова Д. Сведения о макомах и музыкальной жизни в трактатах Дарвиша Али Чанги. – В кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – Ташкент: ГИЛИ им. Г.Гуляма, 1981, с.209-212.
- 3.292. Рашидова Д. Трактовка термина "маком" в музыкально-теоретических трудах среднеазиатских ученых.-В кн.: Макомы, мугамы и современное композиторское творчество. – Ташкент: ГИЛИ им.Г.Гуляма, 1978, с.47-58.
- 3.293. Рахмани А.А. Азербайджан границы и административное деление в конце XVI-XVII вв. – В сб.: Историческая география Азербайджана. Баку, Элм, 1987, с.120-128.
- 3.294. Робинсон Б. Музыка при Сефевидском дворе, "Шахнаме" шаха Тахмаспах.-В сб.: Борбад и худ. Традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.179-182.
- 3.295. Русская музыкальная литература. Л., 1972, II т.
- 3.296. Сагадеев А.В. Из истории эстетической мысли народов Ближнего и Среднего Востока. – Автореф.дисс.канд.философ.наук. М., 1964, с.16.
- 3.297. Садыкова В.П. Проблемы формообразования в азербайджанских инструментальных мугамных импровизациях. – Автореф.дисс.канд. искусствоведа. Л., 1981, -24с.
- 3.298. Садоков Р. Музыкальная культура древнего Хорезма. – М., Наука, 1970,-138с.
- 3.299. Сасан Синапта. Эпоха Борбада, его произведения и особенности музыки.-В сб.: Борбад и худ. Традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.65-67.
- 3.300. Саркоров И. Образ в "Шахнаме" Абулькосима Фирдоуси. – В сб.: Борбад и худ.традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.98-101.
- 3.301. Сохаб Салим Мусса. Музыкальное искусство Ливана. – В кн.: Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – М., Сов. Комп.1987, с.202-207.
- 3.302. Способин И.В. Музыкальная форма. М., Музыка, 1972 – 400с.
- 3.303. Сафарова З. Трактат Мир Мохсуна Навваба "Визухиль-аргам" – В кн.: Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – М., Сов.комп., 1987, с.124-128.
- 3.304. Соколов С.Н. Авестийский язык.М., 1961.
- 3.305. Семенов А.А. К истории узбекской классической музыки.-в кн.: Литература и искусство Узбекистана. В кн.3, 1938, с.120-129.

- 3.306. Семенов А.А. Среднеазиатский трактат по музыке Дервиша Али (XVIIв.) – Ташкент: Типография №1, 1946, - 87с.
- 3.307. Сеидова С. Музыка в древних обрядах Азербайджана (на материале траурных песнопений). Аврореферат дисс. На соиск. Учен. Степ. Канд. Искусствоведения. Тбилиси, 1981,-20с.
- 3.308. Соловьев В.С. К вопросу о культурных связях Средней Азии и Ирана в раннем средневековье.-В сб.: Борбад, эпоха и традиции культуры. Душанбе, Дониш, -с.303-308.
- 3.309. Субаналиев С. Об одной параллели, наблюдаемой в киргизском кюи и в инструментальных разделах макомов (мугамов, мукамов). – В кн.: Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – М., Сов.комп., 1987, с.192-196.
- 3.310. Суфиев Ш. К вопросу об истоках жанра сакинаме в персоязычной литературе.- В сб.: Борбад и худ. Традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш: 1990, с.192-195.
- 3.311. Струве. Родина Зороастризма. Советское Востоковедение. Из-до АН СССР, -Л., 1948, с.5-34.
- 3.312. Струве В.В. История древнего Востока. М., 1934.
- 3.313. Тагмизян Н. Вопросы истории и теории музыки устной традиции Востока и современной музыкальной науке.-В кн.: Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. М., Сов.комп., 1987, с.17-26.
- 3.314. Тагмизян Н. Музыкальная культура Армении и ее связи с Востоком.-В кн.: Музыка народов Азии и Африки. М., Сов.комп., вып.5, с.53-100.
- 3.315. Тагмизян Н. Об армяно-персидско-таджикских музыкальных взаимосвязях в древности. – В сб.: Борбад, эпоха и культурные традиции. Душанбе: Дониш, 1989, с.158-165.
- 3.316. Тагмизян Н. Система типовых попевок в музыке Ближнего Востока (первая половина XVIII в.) – В кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – Ташкент. ГИЛИ им.Г.Гуляма, 1981, с.164-174.
- 3.317. Тагмизян Н. Об этом изучении методов импровизации в профессиональном музыкальном искусстве устной традиции Востока. – В кн.: Макомы, мугамы и современное композиторское творчество. – Ташкент. ГИЛИ им. Г.Гуляма, 1978, с.71-86.
- 3.318. Тамбурист Арутин. Руководство по восточной музыке. (Пер. с турецкого и комм. Н.К.Тагмизяна). – Ереван: АН Арм.ССР, 1968-169с.
- 3.319. Талжигова З. Изучение и сохранение традиционной таджикской музыки. – В кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – Ташкент: ГИЛИ им Г.Гуляма, 1981, с.65-67.
- 3.320. Тахалов С. Запись орнаментики узбекской монодии. – В кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего и Среднего Востока и современность. – Ташкент: ГИЛИ им. Г.Гуляма, 1981, с.236-240.
- 3.321. Тлеубасва А. Соотношение ритмики поэтического текста с мелодией. – В сб.: Искусство и иностранные языки. Мин.высш. и сред. Спец.образования Каз.ССР. – Алма-Ата, 1966. Вып.2, с.84-90.

- 3.322. Тифтикиди Н. Особенности ритмической организации в музыке казахских кюев. – В сб.: Музыкаведение. Каз.Гос.университет им.Кирова, Алма-Ата, 1967,Вып.3, с.37-45.
- 3.323. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М., 1948.
- 3.324. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М., -Л., 1959.
- 3.325. Тураев С.А. История Древнего Востока. II Л., 1935.
- 3.326. Тума Х.Х. Макам-импровизационная форма.-В кн.: Музыка Азии и Африки. Вып.3. М., Сов.комп.,1980, с.415-421.
- 3.327. Тума Х.Х. Об арабской музыке. – В кн.: Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – М., Сов.композитор, 1987, с.141-146.
- 3.328. Тума Х.Х. Введение в арабскую музыку.-в кн.: Музыка народов Азии и Африки.-М., Сов.комп., вып.4, с.284-301.
- 3.329. Успенский В.А. Классическая музыка узбеков. (к материалам по исследованию классических музыкальных поэм-макомов) Рук. ГЦММК им.Глинки.Ташкент,1927,314с.
- 3.330. Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Ашхабад. Второе издание. Туркменистан, 1972-468с.
- 3.331. Ульмасов Ф.А. О некоторых современных аспектах теории таджикской традиционной музыки. В сб.: Борбад, эпоха и традиции культуры Душанбе: Дониш, 1989, с.177-206.
- 3.332. Фрай Р. Наследие Ирана (серия культура народов Востока). – М., Наука, ГРВЛ, 1972-468с.
- 3.333. Фельдман В. оттоманско-турецкие источники иранской музыки XVI-XVII вв. – В сб.: Борбад и худ. Традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.306-308.
- 3.334. Хадизале Ф. Глава о музыке "Мафотих-ул-улум" Ибн Юсуфа Хоразми как источник изучения музыкальной теории и практики раннего средневековья. – В сб.: Борбад и худ. Традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.197-199.
- 3.335. Хадизале Ф. Суфийское толкование музыки в макомах Хамиддина Балхи. – В сб.: Борбад и худ. Традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.199-200.
- 3.336. Хакимов Н. Вклад иранских народов в развитие мировой цивилизации. – В сб.: Борбад и худ. Традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.200-204.
- 3.337. Хазраткулов М. Интеллектуальные традиции эпохи Борбада.-В сб.: Борбад, эпоха и культурные традиции. Душанбе: Дониш, 1989, с.262-274.
- 3.338. Ханыков Н. Записи по этнографии Персии. – М., Наука, 1977 – 150с.
- 3.339. Хасанова З. Абулкасим Фирдоуси о Борбаде. – Борбад, эпоха и культурные традиции. Душанбе: Дониш, 1989, с.99-105.
- 3.340. Хасанова З. Образ Борбада в поэмах "Шахнаме" Фирдоуси и "Хосров и Ширин" Низами. – В сб.: Борбад и худ.традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.104-106.

- 3.341. Хашимов А. Двенадцать уйгурских мукамов. – В кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – Ташкент: ГИЛИ им.Г.Гуляма, 1981, с.75-78.
- 3.342. Хашимов А. Локальные разновидности двенадцати уйгурских мукамов. – В кн.: Музыка народов Азии и Африки. – М., Сов.комп., 1984, Вып.4.с.149-160.
- 3.343. Хашимов А. О структуре уйгурских мукамов и условиях их бытования. В кн.: Макомы, мугамы и современное композиторское творчество. – Ташкент: ГИЛИ им. Г.Гуляма, 1978, с.130-138.
- 3.344. Хидоятлов И. Некоторые особенности музыкальной культуры эпохи Борбада в поэмах "Вис и Рамин" Фахраддина Гургани и "Хосров и Ширин" Низами Гянджеви.-В сб.: Борбад и худ.традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе:Дониш, 1990, с.106-107."
- 3.345. Хисамова С. Ладовые системы в каракалпакской монодии.- В сб.: Вопросы современного музыковедения.-Ташкент: ТашГУ им. В.И.Ленина, 1979, с.88-102.
- 3.346. Хисамова С. О ладовом строе каракалпакской монодии. – В кн.: Проблемы теоретического музыкознания в Узбекистане. - Ташкент:ГИЛИ им.Г.Гуляма, 1976, с.44-56.
- 3.347. Хисамова С. Об эволюции ладов каракалпакской монодии. – В кн.: Теоретические проблемы узбекской музыки. – Ташкент: ТашГУ им.В.И.Ленина, 1976, с.40-51.
- 3.348. Холопов Ю.Н. Лад. – В кн.: Музыкальная энциклопедия. Т-3-М., Сов.комп. энциклопедия, 1965, с.511-528.
- 3.349. Холопов Ю.Н. Мелодия. – В кн.: Музыкальная энциклопедия. т 3-М., Сов. энциклопедия, 1965, с.511-528.
- 3.350. Худайназаров Б. Туркменские мукамы. – В кн.: Макомы, мугамы и современное композиторское творчество. – Ташкент: ГИЛИ им.Г.Гуляма, 1978, с.127-129.
- 3.351. Худайназаров Б. Туркменские мукамы. – В кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – Ташкент. ГИЛИ им Г.Гуляма, 1981, с.73-74.
- 3.352. Художественный язык Средневековья. – В сб.: статьи (отв.ред. В.А.Карпушин) – М., Наука, 1982, с.271.
- 3.353. Хромов А. Артур Кристенсен о музыкальной культуре иранских народов. - В сб.: Борбад и худ. традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.204-205.
- 3.354. Цицикян. Преемственность традиции инструментальной культуры Армении. – В кн.: Традиции Музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – М., Сов.комп., 1987, с.187-191.
- 3.355. Цзо Чженьчуан. Музыка Центральной Азии в китайских источниках. – В сб.: Борбад и худ. традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.316-318.
- 3.356. Чекановская А. Традиции музыкальной культуры Среднего и Ближнего Востока в исследованиях сюитного цикла. – В кн.: Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – М., Сов.комп., 1987, с.87-90.

- 3.357. Чекановская А. Музыкальная этнография, методология и методика. – М., Сов.комп., 1983-1990.
- 3.358. Чулаки М. Инструменты симфонического оркестра. – М., Музыка, 1972 -175с.
- 3.359. Шабрие Жан-Клод. Звукоряд уда в аспекте арабо-ирано-турецких связей. – В кн.: Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – М., Сов.комп., 1987, с.117-123.
- 3.360. Шарифли Т.М. Феодалные государства Азербайджана IX-XII вв. в работах М.Х.Шарифли. – В сб.: Историческая география Азербайджана. Баку, Элм, 1987, с.88-92.
- 3.361. Шахназарова Н.Г. Музыкальный профессионализм в контексте культуры. – Сов. Музыка. – М., 1981, №7, с.7-17.
- 3.362. Шахназарова Н.Г. Об аспекте взаимодействия двух типов профессиональных традиций. – В кн.: Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – М., Сов.комп., 1987, с.34-37.
- 3.363. Шарипов А. Идеиная борьба эпохи Борбада. – В сб.: Борбад, эпоха и традиции культуры. Душанбе: Дониш, 1989, с.275-287.
- 3.364. Шкода В. Музыка в религии Согда. – В сб.: Борбад и худ. традиции народов центральной и передней Азии: история и современность. Душанбе: Дониш, 1990, с.213-215.
- 3.365. Эльдарова Э. Искусство ашугов Азербайджана. – В кн.: Азербайджанская народная музыка. Баку: Элм, 1981, с.30-51.
- 3.366. Эльдарова Э. Некоторые вопросы музыкального творчества ашугов. – В кн.: Азербайджанская музыка. М., Музыка, 1961, с.64-85.
- 3.367. Эльдарова Э. Исторический очерк об искусстве ашугов. – В кн.: Искусство Азербайджана. Баку: АН Азерб.ССР, 1962, с.20-28.
- 3.368. Эльдарова Э. Искусство ашугов Азербайджана. – Баку: Ишыг, 1984, 120с.
- 3.369. Эфендиев О.А. Территория и границы Азербайджанских государств в XV-XVII вв. – в сб.: Историческая география Азербайджана. Баку, Элм, 1987, с.110-128.
- 3.370. Эфендиева О.А. Из истории записей и публикации азербайджанских мугамов.-В кн.: Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – М., Сов.комп., 1987, с.207-210.
- 3.371. Юнг А. Источники инструментальных частей шашмакома (о развитии пещера в Мавераннахре). – В кн.: Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – М., Сов.комп., 1987, с.175-182.
- 3.372. Юнусов Р. Структурные особенности макамов и мугамов. – В кн.: Вопросы музыки и эстетики. – Ташкент: ТашГУ им.В.И.Ленина, 1980, с.125-131.
- 3.373. Юнусов Р. О параллелях в макamate и мугamate. – В сб.: Вопросы музыки и музыковедения Узбекистана – Ташкент: ТашГУ им. В.И.Ленина, 1982, с.12-20.
- 3.374. Юнусов Р. О сравнительном изучении макамов и мугамов. – В кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – Ташкент: ГИЛИ им Г.Гуляма, с.228-232.

4. ТҮРК ДИЛИНДЭ ОЛАН ЭДЭБИЈАТ

- 4.01. Ahmed Adnan. Türk Halk Musikisinde pentatonizm. Istanbul. Nümunc Matbaası, 1936-16 s.
- 4.02. Mahmut Kadir. Sarkı Anadolu Türkü ve oyunları. Istanbul. Evkaf Matbaası, 1929-117s.
- 4.03. Mahmut Raqib. Anadolu Türkleri ve musiki istiqbalir. Istanbul. Marfet Matbaası, 1928.-232s.
- 4.04. Rauf Yekta. Darelhanda Türk musikisi nazariyyat ve tarihi elmi. Istanbul. Mahmut bey Matbaası, 1343 (1924) – 144s.
- 4.05. Salih Murad Uzdiler. Ilim ve musiki pve Türk musikisi üzerinde Etütler. Istanbul. Cumhuriyet Matbaası. 1944-70s.
- 4.06. Murat Bardakci. Maraқalı Abdulkadir. Istanbul Pan. 1988-207s.
- 4.07. Yalçın Tura. Türk Musikisinin Meseleleri. Istanbul. Pan. 1988-207s.
- 4.08. Ismail Hakki Özkan. Türk musikisi nazariyyati ve usulleri. Kudüm Velvelederi. Istanbul. ÖTÜKEN. 1990-690s.
- 4.09. M.EKREM KARADENİZ. Türk musikisinin nazariye ve esasları. Ankara Türkiye is bankası kültür yayımları. 789s.
- 4.10. Cönül Geçmiş (PAÇAÇI). Ömeci Azbulunan Makamlar üzerine Bir Araştırma. Haziran 1988-179s.
- 4.11. Celebi E. Scyahatnamesi, c.1, 2. Istanbul, 1938.
- 4.12. Divani Luqat-it Türk, cilt 1, Ankara, 1939, c.351.

5. ФАРС ДИЛИНДЭ ОЛАН ЭДЭБИЈАТ

- 5.01. Руһулла Халиги. Нәзәри бә мусиги. Ентешарате Сәфиәлишаһ бәхше әввәл. Чапханаје Абан.
- 5.02. Руһулла Халиги. Нәзәри бә мусиги. Ентешарате Сәфиәлишаһ бәхше доввом. Чапханаје Абан. 362 с.
- 5.03. Мәһәммәд һәсән Үззари. Тарихчеји пәнчаһ сал һонәрмәндане мусигије Иран дәр Азәрбајчан Тәбриз 1352 259с.
- 5.04. Руһулла Халиги. Саргозәште мусигије Иран. Ентешарате Данешгаһ бәхше әввәл. Теһран 1333 516 с.
- 5.05. Сејид Әһмәд Гарабағи. Вүзүһ ул Әргам. Дәр елме мусигије Баку. Баку 1913. 29 с.: Чапә дикәре Шуша 1883.
- 5.06. Даирәтүл маариф ја Фәрһәнкә Данеш вә һонәр. Чап 6. Саземани Ентешарате Әшрәфи. Теһран 1369, 1605 с.
- 5.07. Әли Әкбәр Деххода. Лүгәтнаме. Шомареје мосәлсәл: 37 шомареје һәрфе "О": 2 чапханаје доләғи Иран Теһран 1337.
- 5.08. Мәһти Бәрқишһи. Шәрһе рәдифе мусигије Иран. Чапә Тоғиг Теһран 1362. 607с.
- 5.09. Әбдул Гадир Мәғасәдүл Әлһан. Шомареје 26 чапханаје Данешгаһ. Теһран 1366 268с.
- 5.10. Әбдулмомин Ибн Сәфиәләддин. Рисаләје Мусигије бәһчәтәл руһ. Ентешарате боңјаде фәрһәнкә Иран. Теһран 1346.
- 5.11. Әзиз Шә'бани. Тарихе мусиги, сазһаји мелли, Үсул нәзәри мусиги. Чапханаје Мостоғи. Шираз 1352 439 с.

- 5.12. Әли Нәғи Вәзири. Дәстуре тар. Чапханаје Кавијан. Берлин 1301 163 с.
- 5.13. Муса Мә'руфи. Радифе һәфт дәстгаһе мусигије Иран. Визарәте фәрһәнк вә һонәр Теһран 1352.
- 5.14. Низами Кәнчәви. Иғбалнаме. Ентешарат Әрмәған Теһран 1317.
- 5.15. Вәһид Дәстқирди. Баба Таһир. Диване Иран Ентешарате Әмир Кәбир. Теһран 1346.

6. АВРОПА ДИЛЛӘРИНДЭ ЭДЭБИЈАТ

- 6.01. Boyce M.Zoroastrians. Their Religions Belief and Practises. London. 1979.
- 6.02. Boyce M. Histore of Zoroastrianism., Leinden-Koln 1975.
- 6.03. Galpin, Francis W. The music of the sumerians and their immediate successors the babylominus a assyrians, Cambridge at the university press 1937.
- 6.04. Neyer Ed, Die altesten datierten Zeugnisse der iranischen Sprache und der zoroastrischen religion-KZ. 1908, Bd.42.
- 6.05. Geiger W, Ostiranische Kultur im Altertum, Erlangen, 1882.
- 6.06. Herzfeld E, Zoroaster and his world vol 1-2 Princeton. 1947.
- 6.07. Dhalla M., Zoroastrian Civilization from the Earliest Times to the Downfall of the Last Zoroastrian Empire 651 a, D, New-York 1922.
- 6.08. Vial regnorum. Description ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al Farisi al-Istakhri, ED M.I. deceje, Lugduni-Balavorum, 1870 (BGA.t.1 c.89).
- 6.09. Liber expugnationis regionum, auctore Imama Ahmed Ibn Djarir al-Beladsori ed, M.I. de Ceje. Lugduni-Barovum, 1866 (p.33).
- 6.10. Kitab al-Masalik wa'l-Mamalik (Liber viarum et Regnorum) suctore Abul-Kasim Obaidallah ibn Khordadhbhen et excerpto e kitab al Kharadj auctore Kodama ibn Djafar quse cum versione gallica editit indicibus et glossario instruxit M.J. de Coeje. Luggduni-Batavorum, 889 (BGA.t.6 p.120).
- 6.11. Schvars P. Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen T.8, (Azarbaijan), Zvickau, 1932, p.1456.
- 6.12. Viar Regnorum. Description clitionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri. E.d.M.I. de Goeje, Lugduni-Batavorum, 1870, (BGA, T.p.194).
- 6.13. Farmer H.L. Persische Muzik In: Dic Muzik in Leschichte und Legenvart. Allgemeine Enzyklopadie der musik (von. F.Blume) B.D.10.-Basel-London New-York 1949-1951. S.1093-1102.
- 6.14. Farmer H.L. The arabian influence on musical theory-London: Reeves, 1925,-22.
- 6.15. Farmer H.L. History of arabian music of the 18-th century – London: Lurae Co., 1929-264p.
- 6.16. Lagub Ibn Ishad al-Kindi Risala fi mulk-ta lif al-alhan (von. K.Lachman M. El Hefny) Leipzig, 1931-50s.
- 6.17. El-Mahdi S.A. Few votes in the History of Arabian Music -- In: The World of Music, 1978, N1. P.5-13.
- 6.18. Elsner J. Zum. Problem des magam, In: Asta musicologica, vol.47. Fase 2, s.208-239.
- 6.19. Mode (&5) Modal entities Western asia und South Asia (a) Magam (naghman-guscheh-avaz) – In: The New-York. Dictionary of music and Musi-

- cians (Ed.by st.Sadie) W.12-London: Macmillan Publishers Limited 1980-p. 423-427.
- 6.20. Khatkhi K. Der Dastgan – Regensburg. 1962-205 s.
- 6.21. Nettl B. Theory and Method in Ethnomusicology. – London 1964, p.35.
- 6.22. Nettl B. Thoughts an Impravisation: a comparative Approach – In: The musical quarterly, vol. L 10. N1. January 1974, p.1-49.
- 6.23. Erlanger R.d'. La musique arabe. AlFarabi Abu N-Nasr Mahammad Ibn Farhan ibn Uzlag. Grand thaire de la musique Kitabi emusigi al Kabir. Luvr let.2. Paris 1930-329 s.
- 6.24. Erlanger R.D. Safiyu-d-Din al Urmavi 1) Assarafiyahu ou al advar on Livre des cycles musicaux-Paris 1938-618 p.
- 6.25. Erlanger R.d'la Musique Arabe-Paris, 1949, vol. 5p.99.
- 6.26. Zonis E. Classical persian music: Cavbridge, 1973-15. 233 p.
- 6.27. Touma H. Der Maqam Bayati im arabischen Taqsim. Diss. Phil-W.Berlin. 1968, s.84 ff.
- 6.28. Touma H.H. Magam-a form of improvisation – In: The world of music. 1970; N3 vol 12 p.22-31.
- 6.29. Idelsohn A.Z. Die Magamen der arabischen Musik. – In: Sammelband der Anternationalen Musikgesellschaft. 15.1913/1914 s. 1.ff.
- 6.30. Lachman R. Die Musik in den tunisischen Stadten – In: Archiv fur Musikwissenschaft, V 1923, s. 136.ff.
- 6.31. Lachman R. Musik des Orients-Breslan, 1919, s.54 ff.
- 6.32. Berner A. Studien zur arabischen Musik.-Bottrop, 1937, s.17.
- 6.33. Schneider M. Raga-Maqam-Nomos – In: MAA 10-Kassel; Basel; London New-York. 1962, Sp.1864 ff.
- 6.34. Sachs C. Vergleichende Musikwissenschaft-Leipzig 1930 s.54.
- 6.35. Sachs C. Die Music der Alten Welt-Berlin, 1968 s.41.
- 6.36. Sachs C. Die Musik der Alten Welt in Ost und West Berlin: Academie – Verlag 1968. P.102.
- 6.37. Reinhard K. Turkische Musik-Berlin, 1962, s.15 ff.
- 6.38. Rouanet I. La Musique arabe – In: Albert Lavinac Encyclopedie la Musique. Teil 1-Paris, Sp.2756.
- 6.39. Wiora W. Die vier Weltarter der Musik-Stuttgart 1961, s.88.
- 6.40. Wiora W. Schrift und Tradition als Quellen der Mesikgeschichte – In: Kongrebericht Bamerd 1953 – Kassel; Basel, 1954, s.169.
- 6.41. Gerson-Kivi E. Magam – In: Riemann-Lexikon: Sachteil-Minz, 1967 s.544 ff.
- 6.42. Largy S. La Musique Arabe – Paris, 1971, p.57.
- 6.43. Chottin A., Hickmann H. Arabische Musik – In: Musik in Geschichte und Gegenwart – Kassel; Basel, 1949-1951, Bd I, s.589.
- 6.44. Hickmann H. Agyptische Musik. In: Idem s.101.

МҮНДЭРИЧАТ

Редактордан	3
Мүөллифдөн	4
Жириш	7
Азәрбајчан мусиги мөдәнијјәтинин өјрөнилмәсиндә Азәрбајчан – Иран гаршылығыны мунасибәтләринә даир бир нечә соз	10

I ФӘСИЛ

МУҒАМ СӘНӘТИНИН ТАРИХИ КӨКЛӨРИ ВӘ ЧОҒРАФИ ӨҲАТӘСИ

§ 1. Муғам, макам, маком вә ја мәғам елими нәзәри консепсиясынын ачымы	19
§ 2. Муғам сәнәтинин етник сој кокү	25
§ 3. Муғам сәнәтинин чоғрафи өһатәси	33
§ 4. Иран макамлары	35
§ 5. Ујгур макамлары	37
§ 6. Әрәб макамлары	40
§ 7. Орта Асија халқларында шифаһи профессионал ән’әнәви мусиги. (тачик, өзбөк, түркмөн, ујгур маком вә мукамларынын мүәјисәли нәзәри төһлили)	46
§ 8. Әрмәни мусиги мөдәнијјәти вә Муғам сәнәти. (тарихи, нәзәри вә практикә төһлил)	55
§ 9. Түрк макамлары	77
§ 10. Иран дәстқаһлары	82

II ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈЧАН МУҒАМ СӘНӘТИНИН ЕЛМИ – НӘЗӘРИ ПРОБЛЕМЛӘРИ

§ 1. Муғамларын сәс системи вә лад гурулушу	95
---	----

§ 2. Мусиги сөнәтинин милли хусусијјәтләри	126
§ 3. Азәрбајчан муғамларынын емоционал тә'сир күчү	130
§ 4. Азәрбајчан мусиги гәһрәмәнлыг дастаны чаһаржаһ	135

III ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈЧАН МУҒАМЛАРЫНЫН СТРУКТУР МОДЕЛИ

§ 1. Муғам дәсткаһынын гурулуш моделинин нәзәри тәһлили	153
---	-----

IV ФӘСИЛ

ЗӘРБИ – МУҒАМЛАРЫН ЈАРАНМА ТАРИХИ ВӘ ЕЛМИ-НӘЗӘРИ ӘСАСЛАРЫ

§ 1. Азәрбајчан зәрби-муғамларынын тарихи мәншәји	217
§ 2. Һераты зәрби муғамын елми-нәзәри тәһлили	222
Нәтичә	241
Аннотация	245
Annotation.	248
Истифадә олунан әдәбијјат	251

РАФИГ ИМРАНИ

ИСТОРИЯ МУГАМА (I ТОМ)

Баку-Элм-1998

Нэширлжт директору: Ш.Альшанлы
Мэтбээ директору: М.Искэндэров

Редактор: К. Абдуллазадэ
Бэди тэртибат: Л.Бабајев
Корректурa: С.Рамазанова

Чапа имзаланмыш 05.08.98. Кағыз форматы 60×90^{1/16}.
Шэрти чап вэрэги 17. Офсет үсулу. Тираж 1000.

М.Ф.Ахундов адына АПРДЭИ-нин тэсэррүфат несаблы
мэтбээсиндэ чап едилмишдир.